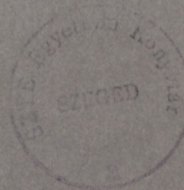

2007 JÚL 02

58833
3 F1144

iskola kultúra

pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata

XVII. évfolyam, 2007. február

Bajomi Iván

egyetemi adjunktus, Budapest, ELTE, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék

Baranyák Csaba

kritikus, Budapest

Bruszt László

Olaszország, Firenze, Európai Egyetemi Intézet, Társadalmi és Politikai Tudományok Tanszék

Cseh László

Ph.D hallgató, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Oktatás és Társadalom Doktori Iskola Oktatástörténeti Program

Donáth Péter

tanszékvezető egyetemi tanár, Budapest, ELTE, TÓFK, Társadalomtudományi Tanszék

Fellner Zoltán Ákos

doktorandusz, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Kommunikáció Doktori Program

Fenyő D. György

tanár, Budapest, ELTE, Radnóti Miklós Gyakorlóiskola

Hajdu Tibor

tudományos tanácsadó, Budapest, MTA, Történettudományi Intézet

Hollosy Tibor

egyetemi tanársegéd, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar, Anatómia Intézet

Lengyel György

egyetemi tanár, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet

Nagy Péter Tibor

egyetemi tanár, tudományos tanácsadó, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, BTK, Oktatás és Társadalom Doktori Iskola

Pléh Csaba

egyetemi tanár, Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék

Polónyi István

oktatáskutató, egyetemi tanár, Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet, Debrecen, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar

Preska Gáborné

művelődésszervező, Budapest, ELTE, TÓFK, Társadalomtudományi Tanszék

Schweitzer Gábor

tudományos munkatárs, Budapest, MTA, Jogtudományi Intézet

Szabó Ildikó

szociológus, főiskolai tanár, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem

Szontágh Pál

igazgató, Budapest, Vajda Péter Enek-Zene Testnevelés Tagozatos Általános Iskola

Toronyi Zsuzsanna

főiskolai tanár, Budapest, Wesley János Protestáns Teológiai Főiskola, Ökumenika Tanszék

Tóth Zoltán

egyetemi docens, Debrecen, Debreceni Egyetem, TTK, Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszék, Kémia Szakmódszertani Csoport

Vári Judit

doktorandusz, Veszprém, Pannon Egyetem, BTK, Interdiszciplináris Bölcsészeti és Társadalomtudományi Doktori Iskola, Nyelvészeti Alprogram, főiskolai tanársegéd, Eger, Eszterházy Károly Főiskola

Főszerkesztő:

Géczi János

e-mail: geczijanos@vnet.hu

A szerkesztőség munkatársai:

Andor Mihály

e-mail: andorm@t-online.hu

Csikós Csaba

e-mail: csikoscs@edpsy.u-szeged.hu

Csizer Kata

e-mail: weinkata@yahoo.com

Gelencsér Gábor

e-mail: gelencser@emc.elte.hu

Kojanitz László

e-mail: kojanit@freemail.hu

Mészáros György

e-mail: gyurmatya@gmail.com

H. Nagy Péter (Érsekújvár)

e-mail: h.nagy@freemail.hu

Reményi József Tamás *olvasószerkesztő*

e-mail: remji@chello.hu

Takács Viola

e-mail: takacs viola@freemail.hu

Tarján Tamás

e-mail: tarjan.tamas.arakhel@gmail.com

Trencsényi László

e-mail: trenyo@dpg.hu

Vágó Irén

e-mail: vagoi@oki.hu

Tördelőszerkesztő: Horváth Balázs

e-mail: vega2000bt@gmail.com

Szerkesztőségi titkár: Szabó Anikó

e-mail: iskolakultura@freemail.hu

Grafikai terv: Baráth Ferenc

Felelős kiadó:

Gaal Zoltán, rektor

Kiadja a Pannon Egyetem

tanulmány

Pléh Csaba	
A szorongás a pszichológia történetében	3

Hollosy Tibor – Fellner Zoltán Ákos	
Az anatómia múltja és jövője	12

konferencia

Tisztelgő konferencia Karády Viktor születésnapjára	23

Hajdu Tibor	
A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában	24

Polónyi István	
Tömegesedés és elitoktatás	30

Lengyel György	
A gazdasági elit képzettsége és rekrutációja a 20. század végén	40

Szabó Ildikó	
Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon	50

Bajomi Iván – Bruszt László	
Rejtett választóvonalak nyomában	71

Donáth Péter – Preska Gáborné	
A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918	88

Schweitzer Gábor	
Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez	103

Toronyi Zsuzsanna	
Votívkéz és kanalcscsa	114

szemle

Szontagh Pál	
Érték, rend, értékrend az iskolában	125

Cseh László	
Időutazás	128

Baranyák Csaba	
A Háy-olvasás lehetőségei	132

kritika

Fenyő D. György	
Modern nagyszótár a posztmodern korban	140
Ittész Nóra (2006): A magyar nyelv nagyszótára	

Tóth Zoltán	
Fogalmi váltás – szemléletváltás	144
Korom Erzsébet (2005): Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás	

Vári Judit	
Interkulturális kommunikáció	146
Hidasi Judit (2004): Interkulturális kommunikáció	

contents

A szorongás a pszichológia történetében

Tanulmányomban nem a mai DSM szorongás kategóriájából indulok ki, nem célozom a problémakör közvetlen viselkedépszichológiai megközelítésére (erre a mai kérdésfelvetésre lásd Tringer, 1996). Ehelyett azt szeretném megmutatni, hogy az utóbbi több mint egy évszázad során hogyan is jelenik meg különböző gondolati módon a szorongás fogalma a pszichológia történetében, hogyan tanulhatunk a mai, sokkal explicitebb klinikai pszichológiai vonatkozásban ebből a hagyományból.

A modern pszichológia háromféle felfogást használt, s esetenként még használ is a szorongás értelmezésére az emberi viselkedés meghatározottságaiban. A három felfogás részben időben is követi egymást, részben azonban együtt élnek. Nemigen tudják ugyanis elérni, hogy a másik megszűnjön és ezáltal ők diadalmasak legyenek. (Ez a hármasság nem csupán saját kitalációm. Cofer és Appley már 1964-es motivációs tankönyvében is így mutatja be a motivációkutatás, s ezen belül a szorongás vizsgálatának három hagyományát.)

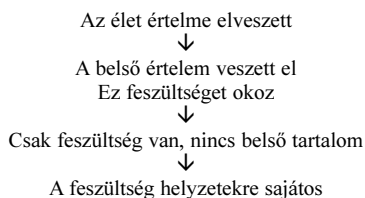
A szorongás három felfogása

Filozófiai szorongás-fogalom. A filozófiai szorongás-fogalom az ember egzisztenciális magányából indul ki s az „Angst” ehhez a kiszolgáltatott, reménytelen helyzethez kapcsolódik mint létünk általános jellemzője.

Dinamikus szorongás-fogalom. A pszichoanalitikus gondolkodók a szorongás traumatikus eredetével és a szorongás mint erőteljes érzelm rejtett viselkedés-meghatározó tendenciáival foglalkozva teszik közelebbé és sokkal kézzelfoghatóbbá a szorongás fogalmát.

Feszültség és viselkedéses hatékonyság kapcsolata. A viselkedéses kutatók, részben a pszichoanalízisből is merítve, a szorongást nem élményoldalában, hanem a tekintetben igyekeznek megragadni, hogy az arousalként értelmezett szorongás mennyivel rontja a teljesítményt és milyen teljesítményeket ront.

Ha időben nézzük ezt a három modellt és feltételezzük, hogy egymást felváltják (említettem már, hogy ez egy kicsit leegyszerűsítő feltételezés), akkor az utóbbi 100 év történetében azt látjuk, hogy a szorongás-fogalom a nagyon elmosódott végső, az élet értelmével kapcsolatos filozofikus kérdéstől az egyre specifikusabb kérdések felé változik, ahol a végén már maga a feszültség is specifikus lesz, ahogy az 1. ábra mutatja.

1. ábra. A szorongás-fogalom egyre sajátosabbá válik

A szorongás és az emberi léthelyzet

Azt az elképzelést, amely a szorongás fogalmát mint az ember reménytelen és kiszolgáltatott helyzetéhez adekvát módon kapcsolódó életérzést tekinti, már a 19. században megfogalmazták. Søren Kierkegaard (1813–1855) dán filozófus, majd a 20. században, a modern egzisztencializmus fogalomrendszerének kialakítója Martin Heidegger (1889–1976) fogalmazta meg e felfogás legfontosabb jellemzőit. Az ember – mondják – szabad lény, aki állandóan nyitott léthelyzetben néz szembe a világgal. A szorongás mint élménymód, azt is mondhatnánk kissé ironikusan, mint az egész emberre rátelepedő üzemmód, a szabadságból és a kiszolgáltatottságból táplálkozik. (Kierkegaard, 2000 magyar nyelvű szelekció írásaiból, kifejezetten ebből a szempontból.) Az ember állandóan értelmezést kereső, intencionális, hermeneutikus lény, miközben a világ körülötte üres, hideg és értelmetlen. Sajátos léthelyzetéből fakadóan kell állandóan átélnie a szorongást, mert ha szembenéz a valósággal, akkor észre kell vegye, hogy minden eltűnt, ami biztos fogódzó, eltűnt a meleg belsőesség világá. Kiszolgáltatottság és magány az ember léthelyzetének jellemzői, amelyekből az egzisztenciális élményként átélt szorongás keletkezik, ahogy József Attila fogalmaz *Reménytelenül* című versében:

„A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.”

Ez a szorongás-fogalom természetesen méltó filozófiai értelmezést igényelne, amire most nincs mód és nincs is szükségünk. Fontos azonban tudnunk, hogy ez a fogalom a pszichológus szempontjából meglehetősen lehorgonyzatlan és általános érzésnek tartja a szorongást. Nem kapcsolja össze azt a félelemmel, amint az máshol történik, hanem helyette valamiféle elkerülhetetlen, a letagadhatatlan léthelyzetből fakadó mozzanatról lesz szó.

A 20. század közepén azonban kialakultak olyan klinikai pszichológiai, illetve pszichiátriai irányzatok is, amelyek ezt a léthelyzet-alapú szorongást állították terápiás munkájuk középpontjába. Viktor E. Frankl (1905–1997) úgynevezett logoterápiás irányzata a hangsúlyt az értelemadásra helyezi. Úgy véli, hogy ez az egzisztenciális kiszolgáltatottság és a szabadsággal való szembenézésből való félelem nemcsak filozófiai kérdés, hanem valódi összeomlást eredményez a pácienseknél. Az élethelyzet világos elemzése, az egzisztenciáanalízis úgy véli, hogy a pszichoterápia számos problémája megoldható, ha a gyógyító munka előterébe az értelemadást helyezzük. A jelentésadás és a helyzetek átértelmezése maga eredményezi a gyógyító hatást. (Frankl, 2005) Ez persze nincs teljes ellentmondásban a pszichoanalitikus értelmezés-elmélettel. Frankl és iskolájának újdonságerejű mozzanata, hogy az alapvető szorongást az ember végső léthelyzetéből vezetik le és nem a traumatikus helyzetekből, s ezt akarják feloldani, az élet értelmét magával a pácienssel kerestetve.

A dinamikus koncepció

A 19. század végétől a német nyelvterület pszichoanalitikus iskolájában Sigmund Freud és társai munkái nyomán, a francia világban pedig Pierre Janet (1923) munkáiban megjelent az a törekvés, hogy valahogy „földhöz kössék”, megszelídítsék a filozófiai „Angst” fogalmát, és mégis megtartsák az egzisztencialista hozzáállásnak azt a mozzanatát, hogy a szorongás maga az ember problémáinak magyarázó fogalma legyen. Freud világosan látja, hogy a szorongás központi magyarázó fogalom a pszichoanalitikus felfogásában. „A szorongás problémája egy olyan csomópont, ahol a legkülönbözőbb és legfontosabb kérdések találkoznak; egy rejtvény, melynek megoldása fényt derítene a teljes lelki életünkre.” Saját elmélete több változatban foglalkozott a szorongással. Kezdetben

csak következménynek tartja, végeredményben generalizált félelemnek, később azonban a lelki élet fontos mozgató erejévé is teszi. Laplanche és Pontalis (1994) szótára jól bemutatja ezeket a változatokat, Freud (2003) pedig 1926-os szorongásmonográfiájából is tartalmaz egy részt.

A szorongás biológiaiilag értelmezett pszichoanalitikus fogalma szorongás és félelem kapcsolatából és megkülönböztetéséből indul ki. A pszichoanalitikusok számára a félelem jelzés valamire és valamilyen helyzet, tárgy, személy stb. negatív tapasztalatokon alapuló kerülésére utasít. A szorongás különlegessége, hogy itt megmarad a kerülési utasítás, de eltűnik maga a tárgy. Fenomenálisan, első pillanatban – persze ez a pillanat évekig is tarthat – a kliens számára a szorongás tárgyaltan félelemnek tűnik. Nem tudja megmondani, miből fakad.

A pszichoanalitikus mozgalom gondolatmenetében a szorongás két utat jár be. Az egyik úton, a szorongásból valamiféle „ősfogalom” lesz. A szorongás mint minden viselkedési zavar magyarázata jelenik meg, nem csupán következmény. Számos szempontból bizonytalan és a kísérleti pszichológusok számára nehezen követhető út ez. Van azonban egy másik út, amely a szorongás eredetét vizsgálja, a szorongás jelzés funkciójából, a valós szorongásból indul ki. Ez az út elvezet ahhoz, hogy egy-egy páciensnél mely őstraumák és tárgyvesztések eredményeztek szorongást, és így fokozatosan, a tárgyvesztés fogalmán keresztül, a szorongás egész koncepciója eljut a modern etológiáig.

Az én-pszichológia számára a szorongás a viselkedéskutató nézőpontjából tekintve magyarázatlan végső fogalommmá válik. Megmagyarázzuk vele a patológiás elhárító mechanizmusokat, elmagyarázzuk vele a megküzdést és az én-építő mechanizmusokat is. Ez a „dinamikus” kifejezés használatának egyik értelme a szorongáselméletekre. A pszichoanalízisnek azonban a dinamikus nézőpont mellett legalább olyan fontos elkötelezettsége a fejlődési nézőpont. A fejlődési nézőpontot alkalmazva számos megoldás

jött létre a pszichoanalitikus elméleten belül, amely valamiféle traumákra, mégpedig koragyermekkori traumákra vezeti vissza magát a szorongás fogalmát. Hosszú évtizedek alatt ezen az úton egyre kevésbé spekulatív elméletek váltak dominánssá. Először a szorongás olyan általános mozzanatoktól kapja magyarázatát, mint Ranknál a születés traumája, vagy Ferenczinél (új kiadás 1997) a szárazföldi életmódra való áttérés traumája stb., hogy azután a csecsemőkutatás világán keresztül eljussunk oda, hogy a szorongás tulajdonképpen sajátos traumák következménye. Ezt egészíti ki majd a mai viselkedéses felfogás azzal, hogy a traumára adott válaszmintában genetikai mozzanatok is szerepet játszanak.

Ennek a fokozatosan demisztifikált pszichoanalitikus szorongás-fogalomnak volt egy jellegzetes magyar vonala is. Hermann Imre (1889–1981) a megkapaszkodási ösztön fogalmát előtérbe állítva próbál mások között világos párhuzamot teremteni a főemlőskutatás és a pszichoanalitikus kutatás között. Szerinte a szorongás a megkapaszkodási ösztön sajátos kudarcából fakad. (Hermann, 1984, első kiadás 1943) Hermann korai etológiai párhuzamkeresésével szinte egyidőben, René Spitz (1887–1974) a csecsemőfejlődési gondolatmenetet vitte tovább: a szorongás és a megkapaszkodási ösztön problémáját

---

Az emberek hajlamosak az 'irracionális' viselkedésre, azaz arra, hogy szorongást érezzenek veszélytelen helyzetekben, és hogy ne szorongjanak veszélyes helyzetekben. A hatás ilyen „aránytalansága” számos okból létrejöhet, és ezeknek az okoknak az elemzése olyan különböző jelenségekre deríthet fényt, mint a mágia, a babona, a társadalmi kizsákmányolás vagy pszichoneurózis.

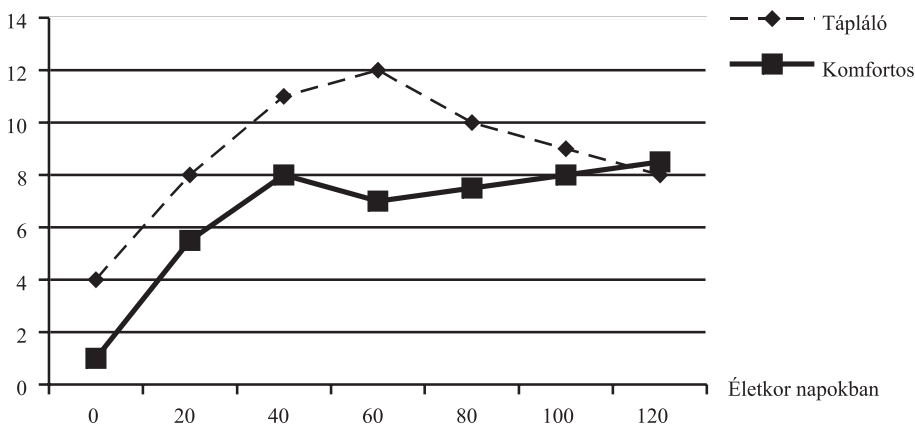

összekapcsolta a hospitalizmussal. A hospitalizált gyermekek fejlődési problémái a tárgyvesztés miatti, a frusztrált megkapaszkodás miatti szorongással, kötődési depresszióval magyarázhatók. (Spitz, 1945) A század közepén azután ezt a vonalat John Bowlby (1907–1990) kapcsolja össze az akkori modern etológiával. Bowlby (1969) már a sok-sok viselkedéses csecsemőkutatásra is épít, és mindmáig a kötődésméletek atyja lesz.

Érdemes itt egy kis kitérőt tenni arról, hogy ezek a kötődésméletek tulajdonképpen a harmadik típushoz tartozó viselkedéses felfogásokból is merítenek. A 20. század közepén ugyanis először Harry Harlow (1906–1981) rhesus majmokkal végzett nevezetes kísérletsorozatával operacionálta a legkülönbözőbb elméleteket, s mintegy lehorgonyozta azt, amit a Hermann–Spitz–Bowlby vonal a pszichoanalízisből kiindulva hangsúlyozott. Harlow a csecsemőfejlődés kutatását, a dinamikus pszichológusok néhány biológiai spekulációját s az evolúciós gondolatmenetet kapcsolta össze egymással, egy akkori viselkedésselví felfogás keretében. Híres kísérleteiben lényegében azt mutatta ki, amikor tápláló és drót-anyákat használt, hogy a kismajom inkább a kontakt komfortot nyújtó anyához kötődik, mint a pusztán táplálékot nyújtóhoz, másrészt, hogy maga ez a beavatkozás a későbbi nemzedékekre is kihat, például a hímek nemzőképességére vagy a nőstények anyai képességére is befolyást gyakorló, kritikus élményanyaggá válik. Mint a 2. ábra mutatja, a támaszt nyújtó szőrányához való kötődés az életkorral nő.

Anyával töltött órák

2. ábra. A szőránya és a drót-anya vonzó szerepe változik Harlow kísérletében

A szőránya mellett a kismajom biztonságosan explorál. Úgy tűnik – mondta Harlow –, hogy a rhesus majmok csecsemőinél két egymással versengő motivációs rendszer küzdelméről van szó. Az egyik a szorongás-kötődési rendszer, a másik pedig a kutatás-leválás-kötődési rendszer. Az emlős lény etológiai kettősségéről van itt szó. Egyszerre törekszünk biztonságra, amit eredendően az anya-gyermek helyzet mint modellhelyzet nyújt számunkra, és vagyunk kíváncsiak, akarjuk felfedezni a világot. Kuriózumként érdemes egyébként megemlíteni, hogy Harlow nevezetes kutatásait kiterjesztette egy terepmunkán Afrikára is, ahol olyan emlős állatokat figyelt meg, akiknél a szőr nyújtotta kontakt komfort fel sem vethető. Csodálatos fényképfelvételekkel mutatott rá, hogy az orrszaruánál, a vízilónál és az elefántnál is jellegzetes a testi kapcsolatterheség és a testi kapcsolattartás, amely jól megfigyelhető a kicsinyek és a gondozó anya között. Vagyis kicsit naivak vagyunk, amikor Harlow kísérleteit a Hermann féle megkapaszkodási ösztönnel kapcsoljuk össze. Itt valószínűleg a lehetőségek nyújtotta (az elefánt például az ormányával babusgatja a kicsit), a fejlődésben kitüntetett szerepet játszó közvetlen testi érintkezésről van szó.

A viselkedéses szorongás-fogalom

A harmincas évek közepétől a hatvanas évekig a dinamikus szorongás-fogalom, a pszichoanalitikus gondolkodásmód értelmezése jellemzi a viselkedéses irányzat, a behaviorizmus szorongás fogalmát. Ez az átalakulás két lépésben történik. Először a szorongást visszavezetik a félelemre, majd különböző módokon a szorongást, mint általános késztettség szintet, mint általános drive-ot értelmezik.

A félelemre vonatkozó visszavezetésben szükség volt persze egy első lépésre. Ez az első lépés az emberi félelmi helyzetek genezis-elemzése volt. A behaviorizmus atyjának is tekinthető John Watson és Rayner 1920-as vizsgálata a Kis Albert irodalmi néven ismertté vált babával azt igyekezett bemutatni, hogy a félelmi reakciók javarészt tanultak, eredendően nagyon kevés ingerre jelennek meg. Közismert, hogy Watson végigpróbálta az ijesztgetős helyzeteket, a különböző félelmesnek tekintett ingereket, és azt találta, hogy ezek nem váltanak ki félelmi reakciót, inkább érdeklődést és kíváncsiságot. Félelmi reakciókat váltott ki viszont egy hirtelen testhelyzetváltozás vagy egy nagyon erős hanginger. Ez a nagyon erős hanginger azután összekapcsolva, kondicionálva bizonyos tárgyakkal arra vezetett, hogy a tárgyak maguk tanult félelmi reakciókat váltanak ki. Érdekes megemlíteni egyébként, hogy Watson a kísérlet leírásakor azt is megemlíti, hogy megjelent „az ujjszopás” mint kompenzációs eszköz, a félelem és a káros ingerek leblokkolására. „A kísérletek során, különösen az utolsó hónapban észrevettük, hogy amikor Albert a sírással küszködött és érzelmileg nagyon fel volt dűlva, akkor általában állandóan szájába dugta a nagyujját. Amint a keze elérte a száját, legyintett a félelmet produkáló ingerekre. Úgy tűnik, hogy születésüinktől létezik ez a módszer arra, hogy az ártalmas érzelmeket kiváltó ingereket (a félelmet és a dühöt kiváltó ingereket) leblokkoljuk erógen ingerléssel”. (*Watson és Rainer*, 1920, 14.)

A Watson elindította a félelem-kondicionálási kísérletek sajátos fogalmi kiterjesztését a szorongás problémájára a harmincas években azután O. H. Mowrer (1907–1982) végezte el. Mowrer (2004) eredetileg 1936-ban megjelent munkájában abból indul ki, hogy a félelem megfelelő elemzésével redukálhatjuk a meglehetősen lehorgonyozatlan és önmagában magyarázóan tűnő pszichoanalitikus szorongás-fogalmat (ne feledjük, hogy akkor még nem voltak Harlow-kísérletek és a tárgyvesztéses elképzelések sem voltak ismerősök Mowrer számára). A félelem maga hasznos érzelmi reakció, utasítás a kerülésre, a szorongás pedig valójában visszavezethető a félelemre. Ennek megfelelően dolgoz ki majd Mowrer a negyvenes években egy kétfázisos tanuláseméletet, majd propagálja a hatvanas években (*Mowrer*, 1947, 1960), amelyben összekapcsolja a pavlovi és az instrumentális tanulást. Ezek szerint az ingerhelyzetek jelzésértékét pavlovi módon tanuljuk, reményt vagy aggodást kapcsolva a helyzetekhez, az ebből eredő viselkedést, azaz a közelítést vagy a kerülést viszont skinneri módon.

Mowrer számára nagyon fontos, hogy a szorongás lényegében tanult reakció: „A régebbi felfogással ellentétben, mely szerint a szorongás (félelem) filogenetikusan preterminált tárgyakra és helyzetekre adott ösztönös reakció, mi azt az álláspontot valljuk, hogy a szorongás tanult reakció, amely olyan jelzésekre (feltételes ingerekre) következik be, amelyek előre jeleznek egy bizonyos fájdalmas vagy sérülést jelentő szituációt (feltétlen inger), azaz a múltban ilyen szituáció követte őket”. (*Mowrer*, 2004, 826.)

Természetesen a klinikai érdeklődésű Mowrer számára az is fontos volt, hogy az adaptív félelmi helyzetek túlreagálását, a túlzott szorongást is értelmezni tudja. Nála a szorongás tulajdonképpen mint egy irracionális, túlzott félelmi reakció jelenik meg. Kiindulónan alkalmazkodó, adaptív szereplő a szorongás, a dizorganizáció csupán akkor jelenik meg, ha olyankor is fellép, amikor nem kellene: „A szorongás tehát jellegében elsősorban megelőző, és nagy biológiai haszonnal bír, mivel alkalmazkodásra ösztönzi az élő szervezetet; arra, hogy előre foglalkozzon a traumatikus eseményekkel, még tényleges

jelenlétük előtt (felkészüljön vagy meneküljön), s ezáltal csökkentse kínos hatásukat. Az átélt szorongás azonban nincs mindig arányban egy adott helyzet objektív veszélyességével, ami azzal az eredménnyel jár, hogy az élő szervezetek – és különösen az emberek – hajlamosak az 'irracionális' viselkedésre, azaz arra, hogy szorongást érezzenek veszélytelen helyzetekben, és hogy ne szorongjanak veszélyes helyzetekben. A hatás ilyen „aránytalansága” számos okból létrejöhet, és ezeknek az okoknak az elemzése olyan különböző jelenségekre deríthet fényt, mint a mágia, a babona, a társadalmi kizsákmányolás vagy pszichoneurózis”. (Mowrer, 2004, 826.)

Mowrer még elsősorban arra volt kíváncsi, hogy hogyan lehet a viselkedésmélet fogalmainak és kiterjesztett kísérleteinek segítségével a szorongás magyarázó fogalmát értelmezni. Clark Leonard Hull (1884–1952) tanítványai a szorongás fogalmát azután egy specifikus elméletbe illesztik, amelynek hangsúlya a feszültség és a tanulási teljesítmény közötti kapcsolat lett. A nagy elméleti ambíciójú Hull követői a szorongás fo-

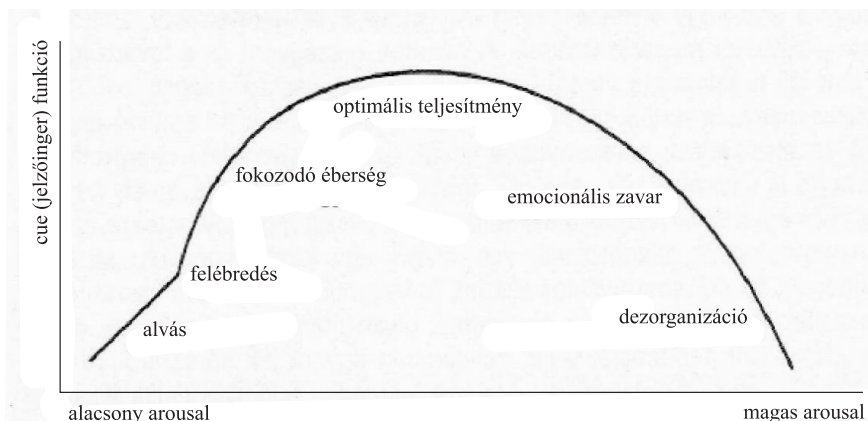
Létrejött egy olyan szemléletváltás, amely a manifeszt szorongás – teszt-szorongás kettősségén túlmenve, a szorongás problémáját egyre inkább összekapcsolja az optimális közérzet és a közérzet-patológia problémájával. Szituációs válaszmintákat kezdenek vizsgálni, és szituációkhoz kapcsolódó jellegzetes szorongásokat feltételeznek. Magyarán, van olyan helyzet, például egy randevú, amikor az inkompetencia, a hozzá nem értés gondolata dominál, más helyzetben, például a felvételi vizsga esetén viszont a vegetatív komponensek.

galmát mintegy tovább „lúgozzák”, tovább semlegesítik: míg a félelem specifikus drive-okhoz vezet, bizonyos helyzetek kerüléséhez, a szorongás tulajdonképpen annak a mértéke, hogy milyen általános feszültség-szint jellemzi a szervezetet az adott pillanatban. Hull alrendszerében a D, az általános drive-szint, amely a tanulási és viselkedési teljesítmény egyik fontos meghatározója lesz. A drive-szint az egyik legfontosabb közbülső változó, amely a viselkedés dinamikáját irányítja. Hull az ötvenes években (Hull, 2004) még általánosan fogalmazott állatkísérletei alapján hirdette, hogy a drive-szint tanulási görbét befolyásoló hatásait meg lehet állapítani. Követői, Spence és Taylor-Spence azután túlmennek az állatkísérleteken. A D tényezőt, mint átfogó feszültségi szintet, az embernél is feltételezik. Úgy gondolják, hogy ez a D szint, mint feszültségi jellemző mérhető is lesz, mégpedig beszámoló kérdőívek segítségével. Egy sajátos kérdőívet szerkesztettek, amit manifeszt szorongási skálának, az angol rövidítés alapján MAS-nak (Manifest Anxiety Scale)

nevezünk. Jellegzetes kérdései a klinikai értelemben vett szorongás gondolati zavaraival („Néha lidércnyomásaim vannak éjszaka”), aggodalmaskodásaival („Időnként úgy érzem, hogy a nehézségek úgy összegyűlnek, hogy nem tudok felülkerekedni rajtuk”) és vegetatív feszültségeivel („Könnyen izzadok, még hűvös napokon is”) kapcsolatosak (Taylor, 1953, egyik magyar fordítására lásd Pléh, 1970). Ennek alapján az ötvenes évek közepétől egy jellegzetes kutatási irány alakult ki, amely a szorongás és tanulás kapcsolatát egy tágabb kérdésbe, az idegrendszer feltételezett tipológiai különbségeinek és tanulási jellegzetességeinek kapcsolatába helyezte el. (Taylor, 1956) Magyarországon ennek az irányzatnak jellegzetes, kiemelkedő képviselője Marton Magda. Jó bemutatást ad erről a kutatási korszakról a Halász László és Marton L. Magda által 1978-ban szerkesztett kötet. Taylorék, ami a szorongást mint személyiségváltozót illeti, azt mutatták ki például, hogy egyszerű humán kondicionálási helyzetekben, amilyen a pillacsapásos kondicionálás, a szorongó személyek gyorsabban tanulnak. Valójában azért, mert az ál-

talános feszültségi szint révén könnyebben reagálnak. Az is kiderült, hogy a szorongós személyek sokkal könnyebben tanulnak például könnyű páros asszociációs helyzetekben csupán azért, mert a megnövekedett feszültségi szint ebben az esetben is nagyobb válaszkészséget eredményez. Ugyanakkor nehezebb listák megtanulásánál már a közepesen szorongó személyiség teljesítménye lesz jobb. (Taylor, 1956)

Ez a mozzanat előtérbe helyezte azt az igen régi felismerést, hogy bizonyos szisztematikusan elemezhető nehézségű helyzetekben a teljesítmény fordított U görbe viszonyt mutat a feszültséggel. Optimum-motivációs helyzetek vannak, ahogy ezt Yerkes és Dodson 1908-ban megfogalmazták: ha az állatok egyre nehezebb feladatokat tanulnak, akkor egy ideig a nehézség növeli a teljesítményüket, egy feszültségi szint után azonban csökken. Másik értelmezése ennek, hogy ha egy feladaton belül a feszültséget növeljük, például a büntetésként adott áramütés erősségét, akkor megállapítható, hogy melyik lesz a teljesítmény szempontjából az optimum-erősség. Az ötvenes években Donald Hebb (1955) volt az, aki módot adott arra, hogy ezt az optimum-motivációs elképzelést és a hozzá kapcsolódó szorongás-fogalmat összekapcsoljuk a neurobiológiából átvett arousal fogalmával. Ugyanarról van szó az egyéni különbségeket vizsgáló szorongáskísérletekben, mint amit általában Hebb optimum-motivációs görbéje mutat a 3. ábrán.

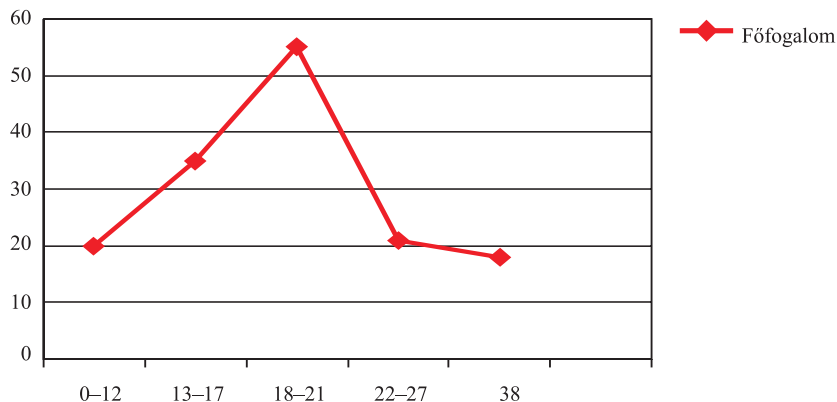
3. ábra. Az optimum motiváció-közepes feszültség elképzelés Hebb (1955) nyomán

Ezzel kapcsolatban számos magyar vizsgálatot is végeztek. Forrainé (1968) és az én saját vizsgálataim is (Pléh, 1970) azt mutatják ki, hogy egyszerű feladatokban (4. ábra) az optimum-motiváció igen jól követi a fordított U görbét.

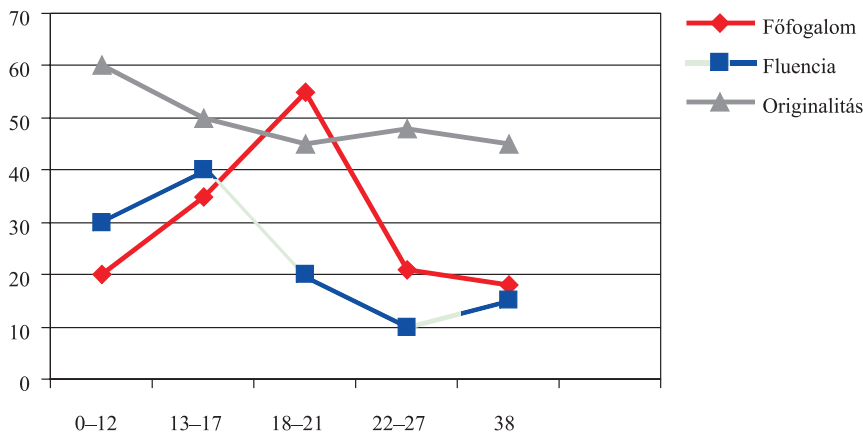
Ugyanakkor, ha a feladat maga lazaságot, könnyed asszociációkat kíván, akkor sokkal alacsonyabb lesz az optimum-motivációs szintje, mint azt az 5. ábra mutatja.

A viselkedéses szorongáskutatások azután a hetvenes évekre két irányban fejlődtek tovább. Az egyik irány a szorongás mérésével kapcsolatos. Egyre többen felvetették, hogy nincs általános szorongásmérés, hanem sokkal inkább az adott teszhelyzetekre releváns szorongást kell mérni. Ennek megfelelően jöttek létre a különböző TAS skálák (Test Anxiety Scale). Ezek azt hirdetik, hogy a szorongásunk bizonyos teszhelyzetekre jellemző: van, aki a vizsgától, van, aki a randevútól szorong. Ezzel persze a kör bezárul: visszatérünk a helyzeti félelmekhez. A hetvenes évektől azután, mint David Magnuson, Magyarországon pedig Oláh Attila munkája példázza, létrejött egy olyan szemléletváltás, amely ezen a manifeszt szorongás – teszt szorongás kettőségen túlmenve, a szorongás problémáját egyre inkább összekapcsolja az optimális közérzet és a közérzet-patológia problémájával. Szituációs válaszmintákat kezdenek vizsgálni, és szituációkhoz kapcsolódó jellegzetes szorongásokat feltételeznek. Magyarán, van olyan helyzet, például egy

4. ábra. A szorongás és a teljesítmény összefüggése egy főfogalom-próbában

5. ábra. Optimum-motivációs görbék különböző feladatoknál (Pléh, 1970)

randevú, amikor az inkompetencia, a hozzá nem értés gondolata dominál, más helyzetben, például a felvételi vizsga estén, viszont a vegetatív komponensek stb. Ennek a közérzeti patológiával való kapcsolatteremtésnek különleges érdekessége és relevanciája van azokban a felfogásokban, elsősorban Csíkszentmihályi Mihály elképzeléseiben (1998, 2000), amelyek az aggodás és az eksztázis képességének feladat- és képesség függését tükröző többdimenziós modelljét hirdetik. Ezek szerint a személy átélt élményei az unalom-szorongás-áramlat (Flow) háromszögben annak függvényei, hogy a feladat nehézségi foka és a saját képességei között milyen viszony van. Az optimális élmény akkor jelenik meg, amikor a feladat nagy kihívást ad és ezzel összhangban vannak a képességeink. Amikor a feladat nagy kihívást ad, de nem vagyunk képesek ellátni, akkor szorongunk, ha pedig a feladat kicsi kihívást ad és jók a képességeink, akkor unatkozunk.

*

A három szorongás-fogalom tehát, a testetlen léttől a tárgyatlan félelmen át halad az élettörténetileg meghatározott feszültségrendszerekig. Mind a pszichoanalitikus, mind a viselkedéses felfogásban nagy ihlető szerepe van a biológiai szemléletnek. Kötődés és szorongás viszonyát értelmezve jutunk el ahhoz a felfogáshoz, ami összhangban van például Csíkszentmihályi optimum elképzelésével is, amely az embert mint különlegesen

egyszerre kötődő és egyszerre kereső lényt értelmezi. Mind a pszichoanalitikus, mind a viselkedéses felfogás, tulajdonképpen, amikor individuálpaszichológiailag használjuk, egy élettörténeti szorongás-értelmezéshez vezet. Egy másik fontos változás az évtizedek sorában a mérési módszerek specifikálódása. Az elvont szorongás-fogalom fokozatosan egy általánosan mérhető feszültség-fogalommal válik, amely majd az egyre specializáltabb helyzeti mérések alapja lesz, s ezzel mind a klinikai munkának, mind a szociálpaszichológiai értelmezésnek szilárdabb alapokat ad. (1)

Jegyzet

(1) A Semmelweis Egyetem továbbképző kurzusán 2006. március 18-án tartott előadás szerkesztett változata.

Irodalom

- Bowlby, J. (1969): *Attachment and loss*. Vol. 1. Hogarth Press, London.
- Cofer, C. N. – Appley, M. H. (1964): *Motivation: Theory and research*. John Wiley, New York.
- Csikszentmihályi Mihály (1998): *És addig éltek, amíg meg nem haltak. A mindennapok minősége*. Vince, Budapest.
- Csikszentmihályi Mihály (2000): *Flow. Áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai, Budapest.
- Ferenczi Sándor (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében. Pszichoanalitikai tanulmány*. 2. kiadás. Filum, Budapest.
- Forrainé Bánlaki Erzsébet (1968): *Iskolai teljesítmény és szorongás*. Akadémiai, Budapest.
- Frankl, V. (2005): *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Jel Kiadó, Budapest.
- Freud, S. (2003): *Válogatás az életműből*. Vál., előszó, ismertető szöveg, jegyzetek, bibliográfiai összeállítás: Erős Ferenc. Európa, Budapest.
- Halász László – Marton L. Magda (szerk., 1978.): *Típusok és személyiségvonások*. Gondolat, Budapest.
- Harlow, H. (1958): The nature of love. *American Psychologist*, 13, 573–685.
- Hebb, Donald O. (1955): Drives and the C.N.S. (conceptual nervous system). *Psychological Review*, 62, 243–254.
- Hermann Imre (1984): *Az ember ősi ösztönei*. Magvető, Budapest.
- Hull, C. L. (2004): A viselkedés rendszere. In: Pléh Csaba és Györi Miklós (2004, szerk.). *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Osiris, Budapest 790–803., 820–827.
- Janet, P. (1923): *De l'angoisse à l'extase*. Alcan, Párizs.
- Kierkegaard, S. (2000): *A szorongás fogalma*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Laplanche, J. – Pontalis, J. B. (1994): *A pszichoanalízis szótára*. Akadémiai, Budapest.
- Mowrer, O. H. (1947): On the dual nature of learning: A re-interpretation of "conditioning" and "problem-solving." *Harvard Educational Review*, 17, 102–148.
- Mowrer, O. H. (1960): *Learning theory and behavior*. Wiley, New York.
- Mowrer, O. H. (2004): A szorongás inger-válasz elmélete. In: Pléh Csaba és Györi Miklós (2004, szerk.). *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Osiris, Budapest 820–827.
- Oláh Attila (2005): *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény belső világunk megismerésének módszerei*. Trefort, Budapest.
- Pléh Csaba (1970): A szorongás, a siker és a kudarc hatása a kreatív gondolkodás néhány faktorára. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 27, 141, 151.
- Spitz, R. A. (1945): Hospitalism. In: Eissler, R. S. (szerk.): *The psychoanalytic study of the child*. (Vol. I). International Universities Press, New York.
- Taylor, J. A. (1953): A personality scale of manifest anxiety. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 48, 81–92.
- Taylor, J. A. (1956): Drive theory and manifest anxiety. *Psychological Bulletin*, 53, 303–320.
- Tringer László (1996): *A szorongás és a szorongásos zavarok*. Pharma Press Kiadó, Budapest.
- Watson, J. B. – Rayner, R. (1920): Conditioned emotional reactions *Journal of Experimental Psychology*, 3, 1–14.
- Yerkes, R. M. – Dodson, J. D. (1908): The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. *Journal of Comparative Neurology and Psychology*, 18, 459–482.

Hollosy Tibor – Fellner Zoltán Ákos

Pécsi Tudományegyetem, Általános Orvostudományi Kar
Anatómia Intézet – Pécsi Tudományegyetem,
Kommunikáció Doktori Program

Az anatómia múltja és jövője

A halál nyelvtanát nem a teológiai vagy szépirodalmi szövegekben kell keresni, hanem az orvostudományban. A bonctermekek, laboratóriumok mélyén, abban a narrációban, melynek tárgya a halál, alanya az orvosi oktatás, szintaxisa az ember és a technikai eszközök természettudományos struktúrája.

Az orvostudomány, illetve oktatásának kezdete elválaszthatatlan az emberi test belsejéről szerzett tapasztalatoktól. Ez jellegzetesen modernista alapállás, mely feltételezi a pusztán megfigyelő és feltáró szubjektum, illetve a lineáris történelem nézőpontját. Tömeges orvosképzés lehetetlen e szubjektum- és történelemfelfogás nélkül, ugyanis az orvosok oktatása nem pusztán információáramlás, hanem bevezetés az emberi test misztikájába, a halál mindennapos megtapasztalásába, és végső kimenetében a halállal való küzdelembe.

A halál azonban az orvoslás számára kétféle módon adódik: mint közvetlen és mint közvetett tapasztalat. Közvetlen tapasztalat a halott test megmásíthatatlan valósága. Bizonyos értelemben a halál az élet végső titka, ugyanis annyira egyszerű és felülírhatatlan történet, amely közömbös, rideg egyszerűségével sikolt az értelem felé, és magyarázatot követel. A halál közvetett tapasztalata maga a betegség. A beteg test a halál hordozója, valójában részhalálok sorozata. Minden szövet, amely a betegség lefolyása során roncsolódik vagy elpusztul, egy ecsetvonás a halál arcképén, mely ott készülődik minden ember mélyén, hogy végső formáját elnyerve belemosolyoghasson a tudatunkba. Minden betegség a halál saját portréját készíti minden testben, egyikük befjezi, másikuk nem. A halál valódisága megfoghatatlan, ugyanis a halál pillanata a józan értelem számára elérhetetlen. A halál beálltával maga a halál élménye tűnik el, az egykor élő emberből visszamaradt anyag nem halott, a személy az, aki egykor élt. A halál a modern orvostudomány számára tünetegyüttesek megfigyelése és rögzítése. Azonban az antropológiának és a kozmológiának hosszú utat kellett megtennie, hogy az orvostudomány történelmi tudata számára a halál betegségek megfigyelésére transzformálódjék. Az orvosképzés filozófiai értelemben nem más, mint a halál közvetlen tapasztalatának közvetetté tétele. Ez pedig a modern intézményesülés nélkül lehetetlen, melynek célja a halál határok közé szorítása és a halálról való objektív narráció megteremtése. Egyes vezető szimptómák az antik görög kultúrában is ismertek voltak, a láz, a kiszáradás és a különböző vérzések. Orvostudományról szigorú értelemben az antikvitásban nem beszélhetünk, inkább gyógyításról eshet szó. Az orvoslás egy mesterség, az orvos pedig mesterembernek számít, hasonlóan a földműveshez vagy a törvényhozóhoz. Amennyiben a törvényhozó a törvények és az államműködés ismerője, annyiban az orvos a betegségek és az egészséges életmód tudója. Platónnál például számos utalást találhatunk az orvos mesterségbeli tudására, mint aki megfelelő értője a testnedvek áramlásának és egyensúlyának. Ez az antik görög orvoslás meghatározó mozzanata, nincs diagnosztika és ismeretlen a betegségek nozológiai rendszere, az orvos nem a betegségeket osztályozza és az egyes kórképek lefolyását figyeli meg, hanem elsődlegesen a különböző nedvek és testben áramló folyadékok egyensúlyának felborulását, illetve annak helyreállítását célozza meg.

Hippokratész a betegségek eredendő okaként a megfelelő étrend felborulását látja, így a betegségek gyógyítása a megfelelő étrend helyreállítása. Dioklész az egészség megóvása érdekében a szigorú napirend felállítását szorgalmazza, melyben megszabott ideje van az étkezésnek, az alvásnak, a politikai szereplésnek és a szexuális aktusok módjának, helyének és intenzitásának. Diogenész Laertiosz majdnem egy egészségügyi rendszert fejt ki az afrodiziákumok témájában, az egyes növények hatását elemzi az emésztés és a szexuális vonzerő vonatkozásában. Gyanítható, hogy a boncolás kezdetleges műveletei már ismertek voltak az ókori orvoslásban, hiszen Dioklész már a testnedvek és az életerő áramlásának magyarázatakor hasznos és káros kategóriákba sorolja az egyes szerveket. Azonban részletes bonctani leírásokkal sem Hippokratész, sem Dioklész eddig ismert orvosi elemzéseiben nem találkozunk.

Diogenész és Plátón leírásaiból tudjuk, hogy az antik görög orvoslás nem rendelkezett intézményes orvosképzéssel, mivel az orvos ugyanolyan mesterembernek számított, mint bármelyik másik. Így valószínűsíthető, hogy nem forogtak közkézen anatómiai atlaszok, vagy tankönyvek, az orvostanonc egy tapasztalt mester nyomába szegődött és a mindennapi gyakorlatban sajátította el a módszereket. Azonban ismerünk hatvannégy nem szisztematikus tankölteményt, melyek bizonyos diagnosztikai kritériumokat és gyógyítási módszereket írnak le. (1)

Az emberi test boncolása először a hellenisztikus Alexandriában indult fejlődésnek Herophilosz és Erasizisztrosz (i.e. 300 körül) munkássága révén. Valamivel később Galénosz és kortársai boncoltak kimúlt állatokat. Másrészt a görög gondolkodás számára a betegség szorosan az emberi természethez kapcsolódik a kozmoszt alkotó lapelemek egyensúlyának megborulásából származik, a betegség értelmezése összekapcsolódik az egyén teljes személyes, közösségi és vallási életével, megjelenése pedig a görög gondolkodás számára az egyén helyének megrendülését jelzi a kozmoszban. Így a betegség nem egységes kórfolyamat, hanem a beteg belső harmóniavesztése, mely ennek megfelelően korrigálható is, a kozmikus harmónia visszaszerzésével. Dioklész szervtanában ennek megfelelően egy jellegzetes erkölcsi hidrodinamika jelenik meg. Az egészség a boldogság és az öröm kategóriájában foglal helyet, a boldogság azonban az istenektől érkezik, így azok a szervek, melyek a testben magasabban foglalnak helyet azok nemesebbek, de amelyek alacsonyabban, azok alantasabbak. Következésképpen a betegség esetében a szervek vagy a szervek nedveinek olyan áramlásáról van szó, amikor az alantasabb szervek nedvei áramlanak a magasabb szervek felé.

Az iszlám világ nem engedélyezte a boncolást, míg a kereszténység hite a test szentségében ahhoz vezetett, hogy szabályozta a holttestekkel való bánásmódot. A boncolás iránti erős ellenszenv Nagy-Britanniában egészen az 1832-ben kiadott Anatómiai Törvény életbe lépéséig érezhető volt, ami érthető, ha a sírablók tevékenységére gondolunk, akik illegálisan szereztek tetemeket az anatómusok számára. Az emberi test mélyébe vezető út, amelyet a boncolás indított el, tette egyedülállónak a nyugati medicinát.

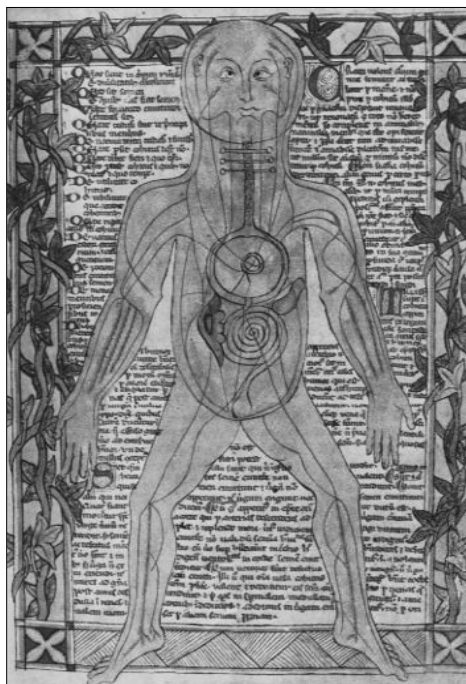
Az anatómia fejlődését a középkori nyugaton az egyház és a pestisjárványok mentén kialakuló szelekciós szemlélet akadályozta évszázadokon át. Egyrészt az antik görög antropológiai szemléletet felváltotta a bűncentrikus és askéta gondolkodás. A test nem rendel-

---

Leonardo anatómiai rajzai vezetik fel elsőként az anatómia és a humán szellem szerves egységének kérdését. A halál és az élet mesterséges szétválasztása megszűnik, a halál-tapasztalat és élménye az élet megtapasztalásának kontextusába ágyazódik. Az orvoslás visszakerül eredeti helyére, újra eredendően az élethez kapcsolódik, az élet tudományává válik.

---

kezett önálló létezéssel, a test a bűnös vágyak megtestesítőjének számított, melytől az üdvösség érdekében minél előbb szabadulni kellett. A korabeli festmények és metszetek az emberi testet rendszerint torzítottan, természetellenes arányokkal és pozíciókban mutatták. (1. ábra) A szülésekről készített rajzok a szülő nőt görcsők között, eltorzult gesztusokkal ábrázolják (azzal a konnotációval, hogy a bűn és a szenvedés a keresztény mítikában az első asszony vétkével került a világba), a Madonna-ábrázolások pedig a csecsemőket miniatűr felnőttek hasonmásaként mutatták be (ebben pedig a tökéletes szűznemzés szintén keresztény konnotációját ismerhetjük fel, amennyiben a gyermeket tökéletlenebbnek tekintették a felnőttekkel szemben, ezért a csecsemő Krisztus tökéletességét a csecsemőre nem jellemző természetellenes pózok, arckifejezések és arányok voltak hivatottak kifejezni). Nem beszélve a boncolás egyházi tilalmáról, mely a középkori anatómiát az alkímia birodalmába száműzte. Az egyházi ellenvetés egy furcsa, kissé didaktikus megnyilvánulása a boncnok és a szerzetes miniatűrje, ahol a szerzetes figurája mintegy tetten érve a boncnokot feddően emeli fel a kezét, a boncnok pedig kiáltó arckifejezéssel ereszt le egy szervet, amit éppen kezében tart (2. ábra).

1. ábra. Anatómiai ábrázolás egy középkori kódexből (13. század környéke)

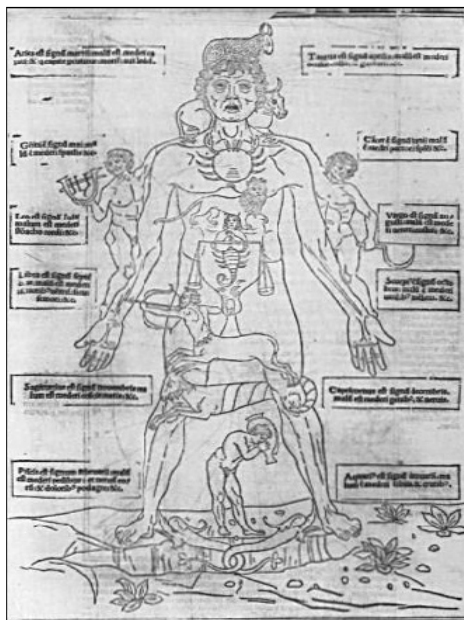

2. ábra. A szerzetes megfeddi a boncnokot (13. század környéke)

Ezért nem véletlen, hogy a testek boncolása a 12–13. században Európában az alkímia vonzásterébe került. Az alkímia a klasszikus hellén kozmológia és újplatonizmus zsidó-keresztény mitológiai elemekkel átszőtt módszertani átfogalmazása lett, mely a világuralmi pozícióra törvő egyház gnosztikus ellenfelévé vált. Az alkímista testkép az emberi testet nem börtönnek, hanem transzcendens gyűjtőpontnak tekintette, amelyben a kozmoszt alkotó alapelemek a legtökéletesebb formában egyesülnek. (3. ábra) Minden testrész és annak működése az alapelemek egy specifikus összetételét fejezi ki, valamennyi testrész és szerv saját lényeggel és szellemi instanciával rendelkezik az alkímista orvoslás számára.

A késő középkori 14–15. századi orvoslás fokozatosan a centralizált feudális rendszer szolgálatába került, amikor a pestis karanténok felállításakor és ellenőrzésekor alkalmaztak orvosokat. Az orvos feladata a betegek elkülönítése és ellenőrzése volt, gyógyításukkal azonban nem volt kötelessége foglalkozni, így a betegségek osztályozása a testen belül nem volt a figyelem középpontjában. A betegség esszenciálisan immáron nem az egyén kozmológiai rendjének felbomlása, mint az antikvitásban, hanem a feudális hatalomra veszélyes kollektív ártalom, a járvány pusztító ereje, mely összekapcsolódik a sze-

3. ábra. Az ember anatómiai képe az alkimizmus szerint. Minden testrészhez, illetve szervhez egy alkimikus szimbólum tartozik

esélyük sem volt arra, hogy maguk végezzék a boncolást, hanem a katedrán ülő orvos anatómiakönyvből olvasta a szöveget, ezalatt a sebész (akkoriban a sebész a legalacsonyabb beosztású ember volt) szikéjével feltárta a tetemet és a tanársegéd pálcájával mutatta a felolvasott testrészeket.

Leonardo anatómiai rajzai vetik fel elsőként az anatómia és a humán szellem szerves egységének kérdését. A halál és az élet mesterséges szétválasztása megszűnik, a haláltapasztalat és élménye az élet megtapasztalásának kontextusába ágyazódik. Az orvoslás visszakérül eredeti helyére, újra eredendően az élethez kapcsolódik, az élet tudományává válik. Nem a pusztán biológiai-kum értelmében, hanem az élet misztikus, alkimista mélységeibe hatol le. Ennek a szemléletnek csúcsa Leonardónak a szexuális közönségről készített anatómiai metszetrajza. (4. ábra) A metszeten a vagina és a pénisz pozíciója látható a szeretkezés közben, vagyis a rajz a péniszt erektilált állapotban, behatolva mutatja a hüvelyben. Ennek a pozíciónak anatómiai ábrázolása csak konstruált lehet, nem lehetséges gyakorlati lemásolása. Két holttest megfelelő metszet szerinti felvágása még lehetséges, de a halott férfi pénisz nem képes erekcióra, tehát a közönség anatómiai demonstrációja holttesteken lehetetlen. A halott testen nyert tapasztalat így az élő testek működésében képzetileg újra konstituálódik, a halál fantáziája szervesen összekapcsolódik a születésével, az élet keletkezésével.

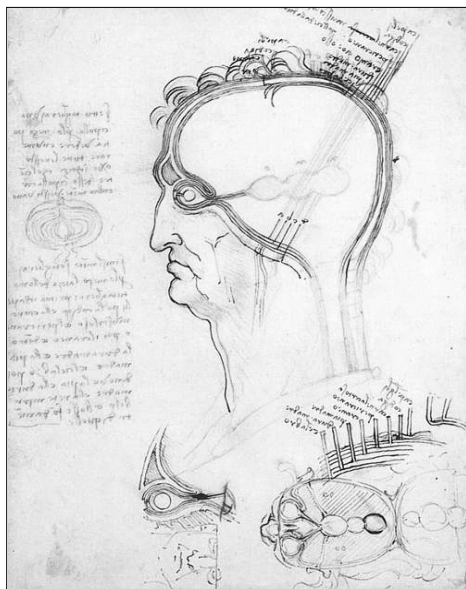
A metafizika és anatómia különleges házasságra Leonardo érzékelésről készített metszetében lép. (5. ábra) Látható, hogy a szemből idegpályák lépnek be az agykoponyába, mely kitöltetlenül áll a rajzon, mindössze három, kamraszerű képződményt láthatunk kiöblösödni belőlük. A három kamra fikció, a szemmel való összeköttetésük az ideák és

génységgel, a társadalmi perifériákkal, a ki-közösítettség, a megbélyegzettséggel, a tömegtársadalom kialakulásával. A betegség kórlefolyása a pestisek korában szimbolikusan teljesen a beteg testen kívülre került, az orvoslás legsürgetőbb feladata az elkülönítés megszervezése, és nem a testek boncolása, valamint a betegség belső lefolyásának tanulmányozása lett.

Az anatómiai reprezentáció terén különlegességével kiemelkednek a reneszánsz korának és Leonardo da Vinci anatómiai rajzai, melyek viszonylagos részletessége a boncteknika ugrásszerű fejlődését mutatja. Az anatómia és az emberi test belsejének módszeres feltárása mindaddig csekély szerepet játszott az orvosképzésben, ennek részben az volt az oka, hogy még mindig a galénuszi elvek uralkodtak, vagyis az állatboncolásokból származó régi tévedések megmaradtak. Az emberi testen végzett első, dokumentált boncolást Mondino de' Luzzi végezte Bolognában 1315-ben. Innentől kezdve az emberi testet az orvosképzés elengedhetetlen alapjaként kezelték. Azonban a hallgatóknak

4. ábra. Leonardo da Vinci elképzelt anatómiai vázlata a közönségről

5. ábra. Leonardo da Vinci és az agy neoplatonista modellje. Látható az agyban lévő három „kamra”, ahova a szemből jövő ingerek érkeznek

formák neoplatonista ismeretelméletét hivatott kifejezni. A legbelsőbb kamra a lélek misztikus mélyét jelképezi, mely a szellemi tudás és a halhatatlanság birtokosa, a testben minél mélyebbre hatolunk, annál közelebb érünk a lélek halhatatlan részéhez, ami az isteni szférával egyesül. Ezután következnek az univerzális formák, ideák, melyeket az ábrán a köztes kamra reprezentálja. Ezek mindazok a tisztán intellektuális létezők, melyek az emberi lehetséges tudás határait meghatározzák. Végezetül a legkülső kamrában a konkrét létezők intelligibilis lenyomatait, az egyedi ideák találhatók. Mindez összeköttetésben áll a szemmel, melyben a külvilág tárgyai leképződnek.

Vesalius 1543-ban publikálta mesterművét, a *De fabrica corporis humani* (Az emberi test szerkezetéről), amely teljesen pontos anatómiai leírásokat tartalmazott. A 16. század végére a Vesalius-féle anatómia bőséges termést hozott, és szinte az emberi test valamennyi részéről pontos leírások születtek. William Harvey, a kor másik

nagy tudósa mondta: „Vallom, hogy az anatómiát sem tanulni, sem tanítani nem könyvekből kell, hanem boncolások révén.” A 17. század, valamint a felvilágosodás kora komoly antropológiai fordulatot jelentett az anatómiában, ám az orvostudomány láthatólag továbbra is a filozófia és a abszolutista monarchikus rendszer szolgálatában állt. Descartes magyarázó ábráját a motoros tevékenység funkcionális anatómiájáról a kartezianus test-lélek modell uralja. A modell szerint a gondolkodás és a test, mint térbeli kiterjedéssel rendelkező létező egymástól teljesen elkülönülve, ugyanakkor párhuzamos módon működnek. Az ábra szerint a külvilágban kiváltott percepciók a retinán keresztül ingerlik a lélek központját, a tobozmirigyet, mire az mechanikus ingereket küld a mozgató izmoknak. Azaz voltaképpen az ember akaratlagos tevékenysége semmi más, mint a külvilág elmében keletkező ideáinak motoros leképződése, természetesen különböző bonyolultsági szinteken. Túlzás lenne azt állítani, hogy Descartes a paralellizmus elmélettel a behaviorizmus alapjait fektette le, de azt tagadhatatlan, hogy Descartes az érzelmek működését is a tobozmirigy ezen feltételezett működéséből kívánta megmagyarázni. Katalin cárnővel való levelezéséből ismerjük, hogy a paralellizmus az abszolutista politikai morál szolgálatában állt, melyben a hatalomnak való engedelmesség és az emberi test működése szükségszerű kapcsolatot feltételez.

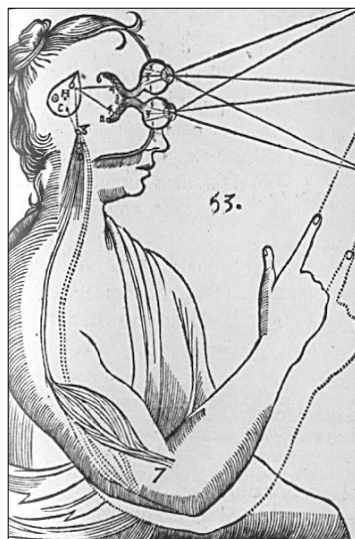
A klasszicizmus felélesztette a reneszánsz halottábrázolását az anatómai reprezentációin. A valóságtól elvonatkoztatott ideális ábrák felismerhetjük az antikizáló vénusz-ábrázolások jellegét, amikor a megfelelő kontraposztba beállított dús hajú, kissé teltkarcsú ifjú hölgy mosolyog szemérmesen a szemlélőre, miközben felmetszett hasfalából kilógó bélrendszerét tartja a kezében. Emellett a háttérben felfedezhetők a kora-romantika korának kertábrázolásai, vadregényes természeti hátterei, vagy éppen a középkori haláltáncok szereplőinek és kellékeinek letisztult maradványai. Mindez jelzi a reneszánsz organikus halálszemléletének visszatérését, ugyanakkor már megtalálható a kialakuló tömegtársadalom halálélményről való elzárkózása is. A túlzott mértékű idealizáció az anatómiai transzparensen a halállal szembeni védekezés is egyben, a halál tényének esztétikai

enyhítésére tett kísérlet nyoma. Hasonló folyamattal találkozhatunk a kultúrantropológiai leírások vagy felfedező utak, enciklopédiák illusztrációiban, amikor az őslakosok, bennszülöttek ábrázolásakor hasonló romantikus, klasszicizáló hátttereket és képi kontextusokat láthatunk.

Az orvosi szemlélet racionalizálódása a francia forradalmat követő időszakra tehető, amikor robbanásszerűen megnövekszik a szociális ellátásra szorulóak száma. Ezeket a tömegeket már nem lehet manufaktúrális jellegű orvoslással kezelni, így szükségessé válik a gyógyítás intézményesítése, ezzel születik meg per definitionem a modern orvostudomány. Ez pedig két alapvető intézmény megszületését jelenti, a kórházakét és az önálló orvosi egyetemekét, egészségügyi főiskoláikét, ahol lényegileg már nem a holisztikus műveltség elsajátítása a cél, mint a reneszánsz orvosi stúdiumain, hanem kizárólag neves orvosok havi járandóságért főleg katonaorvosok továbbképzését folytatják. 1792-ben Fourcroy szervezésében megalakul Párizsban az első specifikusan orvosi szakképzést adó intézmény, mely indulásakor a három központosított kórház egyik fakultásaként kezdett működni.

A közkórházak megjelenése specializálódásra kényszerítette az orvostudományt, a feladat az emberi test minél részletesebb és minél gyorsabb funkcionális feltérképezése lett. Mivel oktatás és gyógyítás azonos intézményi keretek közé került, az oktatók egyben gyakorló orvosok is voltak, s a hallgatóktól a mielőbbi praktizálást várták el, ezért mind az orvostudományt, mind az orvosi oktatást a betegségközpontú, nozológiai gondolkodás határozta meg, mely párhuzamosnak tekintette az emberi test funkcionális anatómiai, illetve a betegségek táblázatszerű felosztását. A nozologikus szemlélet ismeretelméletileg megköveteli az öt dimenziós gondolkodást, amely az orvosi tapasztalatot, mint specifikus megismerési módot jellemzi. Tudománytörténeti szempontból az anatómiai kutatás racionalizálódásának legfontosabb hozadéka az anatómiai látásmód, az anatómiai tapasztalás kifejlődése. Az anatómiai tapasztalás egy olyan specifikus látásmódot, érzékelési formát nevez meg, melyet az orvostanhallgatóknak a bonctermi gyakorlatok során kell elsajátítani. Ez különbözik a mindennapok során használt tapasztalástól, melyben az ember az érzékelhető tárgyakat három tengely mentén helyezi el és egy lineáris időbeli egymásutánosság rendjébe foglalja. A tárgyérzékelés egyszerű gyakorlata az észlelés és a tárgyazonosítás során elsődlegesen a tárgyak felületi adataival találkozunk, formájukkal, színükkel, keménységükkel, esetleg hőmérsékletükkel, de a tárgyak belső szerkezetéről csak következtetett információkat szolgáltat.

Az anatómiai tapasztalás – mint már említettük – lényegében különbözik a mindennapokban használt négydimenziós érzékeléstől. Ugyanis az anatómiai percepció a mindennapok tárgyképzeteivel ellentétben strukturális látásmód, célja, hogy a tárgyakról kapott felületi információkkal összefonódva a tárgyak mélyebb szerkezeti elemeiről tudósítson, fenomenológiai szóhasználattal élve a tárgyaknak mélységélményt biztosítson. Az anatómiai térben a tárgyak értelemszerűen szerveket, szervek felületeit, metszeteit, régiók tipológiáját jelentik. Az anatómiai percepció ezért a test boncolással feltárható tipológiájára irányuló ismeretfeltáró strukturális aktus. Birtoklása nem velünk született képesség, az anatómiai percepció lényegében egy készség, a megfelelő diagnosztikai tudás és látásmód alapja, amely boncolási gyakorlatokkal fejleszthető és csiszolható. Az anatómiai, il-

6. ábra. Az érzékelés és a mozgás karteziánus modelljének anatómiai vázlata (18. század)

letve az orvosi percepció mélységdimenziójának elsajátítása az orvoscépzés, illetve a későbbi klinikai diagnosztikai munka szempontjából döntő fontosságú, ugyanis az orvosnak olvasnia és értelmeznie kell a betegség kórlefolyását, azaz a diagnózis felállítását olyan, mint egy titkosírás (a betegség titkosírásának) megfejtése. A betegségnek saját kommunikációs tere van, ami különleges szemléletet követel, ezzel párhuzamosan az emberi test felboncolt rétegei is kommunikációs közeget alkotnak.

Az orvoscépzésnek már a kezdetektől fogva az egyik legfontosabb alaptantárgya az anatómia. Csak az anatómia tud olyan morfológiai jellegű ismereteket adni a hallgatónak, amelyekre a későbbi klinikai tanulmányait építheti. Az anatómia vagy bonctan legáltalánosabb értelemben a szervezetek, szervek szemmel látható (úgynevezett makroszkópos) részeinek leírása, megismerése, miközben azokat apróbb alkotóelemekre bontja. Ideillő hasonlat, miszerint az anatómia egy csontváz, és a klinikai ismereteket (patológia, belgyógyászat, élettan, stb.) erre a csontvázra kell felépíteni. Az orvostanhallgató hat éves tanulmányai alatt az anatómián találkozik először az emberi testtel. Ez a találkozás általában maradandó élményt nyújt minden hallgatónak, és nagy érdeklődéssel kezdik meg anatómiai tanulmányaikat. Ezen tanulmányok alatt a hallgatóknak el kell sajátítaniuk az emberi test valamennyi „alkatrészét”, vagyis fel kell ismerniük a csontokat, ízületeket, izmokat, ereket idegeket, és ezek legapróbb részleteit is kell tudniuk. Ezt leíró anatómiának nevezzük, és alapvetően fontos azért, hogy a hallgató később felismerje a kóros elváltozásokat.

Azonban az anatómiai oktatásnak egy másik fontos feladata is van: amikor az egyes részeket nem külön-külön, tárgyalja, hanem egy adott térben egymáshoz való viszonyukat tanulmányozza a felszínről a mélyebb rétegek felé haladva. Ez a tájanatómia, vagy topográfiai anatómia. A későbbi klinikai oktatás szempontjából talán ez a leghasznosabb része az anatómiának, hiszen soha nem csak egy csont, izom vagy ér betegszik meg, hanem egy adott területet érint a betegség.

A legmodernebb anatómiai oktatásnak mindenképpen a klinikai igényeket kell figyelembe vennie. Vagyis már az anatómiai oktatás alatt is minden egyes anatómiai képződményhez társítani kell kóros elváltozásokat is, és alapszinten már most meg kell ismertetni a hallgatókat a betegségekkel. (Például az epehólyag tanításánál meg kell említeni az epekővésséget, mint betegséget, vagy a szív esetén az infarktus kialakulását és ennek anatómiai hátterét.) Ezt klinikai anatómiának nevezzük. A modellezésnek általában az a célja, hogy megközelítőleg pontos képet adjon valaminek a felépítéséről, működéséről, és ezek az ismeretek viszonylag széles körben hozzáférhetőek legyenek. Az anatómiában más a helyzet. Az anatómia jellegéből adódik, hogy az oktatáshoz szükséges feltételek különlegesenek. Hagyományos értelemben modellről nem beszélhetünk, mert az oktatás anyaga maga az emberi test. A tetemen való oktatásnak olyan kizárólagos előnyei vannak, amelyekkel semmi más nem tudja felvenni a versenyt.

Az anatómust és a jövő orvost az érdekli, hogy a szervek, szervrendszerek hogyan helyezkednek el a testben, egymáshoz való viszonyuk milyen. Ezen kérdésekre a válaszok nagy részét a boncolás során megadhatjuk. Tehát legfontosabb „modellünk” a tetem. A gondos boncolási technikákkal az anatómiai képletek 90 százalékát láthatóvá lehet tenni úgy, hogy más képletek nem sérülnek, nem tűnnek el. Hiszen például a tenyéren egyszerre láthatóvá tehető a bőr alatti idegek és erek, valamint a felületes izmok is. Azonban, ha a mélyebben elhelyezkedő izmokat szeretnék megmutatni, akkor ez csak a felületes izmok átvágásával történhet, vagyis a felületes izmokat többé nem mutathatjuk meg eredeti állapotukban. Éppen ezért a tetem mellett szükségessé válik egyéb anatómiai „modellek” felhasználása, amelyek megint csak a tetemből valók. Hiszen készíthetünk külön csak olyan tenyeret, amin kizárólag a mély izmok láthatók, és olyat, amin csak a felületesen elhelyezkedő képletek. Ezek az anatómiai preparátumok, amiknek legalább olyan jelentőségük van, mint a tetemnek. Valamint a preparátumok akár több tíz évig is használhatók.

Az anatómiai tanulásnak tehát legfontosabb elemei a tetem és a preparátumok. A hallgatónak azonban csak korlátozott idő áll rendelkezésre, hogy ezeket tanulmányozza. Az elméleti ismereteket a könyvekből és az anatómiai atlaszokból, valamint az előadások anyagából szerezheti meg. Még a legmodernebb tankönyvek is – természetesen – csak két dimenzióban képesek ábrázolni az emberi testet. Itt jelentkezik a tetemnek, mint anatómiai modellnek a másik hallatlan előnye. Nevezetesen, hogy amit a hallgató megtanul két dimenzióban, azt a tetemen, preparátumokon három dimenzióban látja, sőt megfoghatja, tapinthatja, ide-oda mozgathatja.

A mai orvos – talán sebészek és endoszkópos szakemberek kivételével – a szerveket szinte csak a képalkotó eljárások segítségével, tehát röntgenfilmen, CT-n (computer tomográfia), MR-n (mágneses rezonancia elvén működő eszköz), ultrahangos készülékeken látja. Ezek a képalkotó eljárások a legpontosabb anatómiai viszonyokat képesek ábrázolni. A mai anatómiai oktatásban egyre nagyobb szerepet kapnak ezek a röntgen-, CT- és MR filmek, amik ugyancsak kétdimenziós formában ábrázolnak. A hallgatók ezeket csak úgy képesek megérteni, ha ott a boncteremben összehasonlítják a filmekben látottakat a tetemmel.

A mai orvostudomány a legkomolyabb anatómiai ismeretet igényli. Ezek az ismeretek csak és kizárólag tetemekből nyerhetők, a legjobb atlaszok, könyvek sem pótolhatják azt az élményt, amit a boncolás nyújt. Annak a több ezer nomenklatúrai kifejezésnek, amelyet az anatómia használ, semmi értelme, ha nincs gyakorlati hasznuk, vagyis az egyes kifejezések hallatára a hallgató lelki szeme előtt meg kell jelennie az anatómiai képlet képének és valamennyi tulajdonságának. Erre csak akkor képes, ha rengeteg időt tölt a tetem mellett, és saját kezűleg keresi meg az egyes képleteket. Ehhez kapcsolódóan fontos az is, hogy az oktatás során a gyakorlatos idő alatt történjen a boncolás, és ne „kész” tetemek kerüljenek demonstrálásra. A boncolás során ugyanis sok képlet egymáshoz való viszonya megszűnik, és ezeket csak néhány percig – a boncolás alatt – látja a hallgató. A legjobb az volna, ha a hallgató saját maga boncolna, mert ilyenkor „kénytelen” előre megtanulni a boncolandó terület szerkezetét, ellenkező esetben nem tudná, hogy mit is keres, mit is kellene megtalálnia a boncolás során.

A tetemnek mint pedagógiai modellnek az elsődleges célja az orvosi tapasztalat gyakorlatának megalapozása az anatómiai térben való tárgypercepció elsajátításának segítségével. A mindennapok tárgypercepciói már nincsenek mindenben a hallgatók segítségére, ugyanis a tetemek a kikészítési eljárás során elveszítik kontrasztjaikat, a színek és a formák vizuálisan definiálatlanabbá válnak, a kontúrok összemosódnak. Az első benyomás az avatatlan szem számára (tekintve, hogy valamennyi hallgató laikusként kezd) kissé kaotikus hatást kelt.

Az értelmezés szerkezetét tekintve a tetem képleteinek megfejtése analóg a tünet és a betegségter értelmezésével, ezért válhat a tetem az orvostudomány szempontjából pedagógiai is modellértékűvé, amennyiben a modell módszertanilag mindig reprezentálva le-

---

Eddig a tudományos megfigyelés terei és távlatai alkalmazkodtak az emberi test arányaihoz és felépítéséhez. A digitális kódolással a viszony inverzzé vált, a megfigyelés és objektivitás terei és mozzanatai standardizálódtak és bontják fel, osztják meg az emberi test szerkezetét és tapasztalatát. Az emberi test a virtualitásban deperszonalizálódik, a kutató tekintet számára tetszőlegesen átjárhatóvá és analizálhatóvá válik, perceptuális kódok rendszerévé, mely bármikor alakítható és módosítható.

---

képi azt a dolgot, aminek a modellje (pedagógiai értelemben a tetem nem a kórlefolyás, hanem az orvosi tapasztalaté). Amiként a praktizáló orvosnak a tünetek káoszából ki kell olvasztania a kórlefolyás logikus rendjét, ugyanúgy kell az orvostanhallgatónak a feltárt tetem belső felületeinek káoszából az eredések logikáját megértenie és önmaga számára értelmeznie, tudatosítania.

Az orvosi tapasztalat, illetve az azt megalapozó anatómiai perceptualizáció akkor hatékony, ha a tünetek, illetve a képletek három dimenziós tapasztalati káoszában megtalálja a tárgymélység dimenzióját, azaz a diagnosztika (mert a bonctermi gyakorlaton a hallgató a diagnosztikai tudás elsajátítását kezdi meg) a felületek vizuális és tapintásos tapasztalatához mentálisan képileg és fogalmilag kapcsolni tudja a felületek alatt található struktúrát, valamint a betegség időbeli kórlefolyását. Ez a készség különösen a patológiai bonctermi gyakorlatokon mélyül el, amikor a feltárt régiók felületei még közvetlenül magukon hordják a kór folyamat lefolyásának egyes állomásainak nyomait. A tetem akkor jól funkcionáló pedagógiai modell, ha rávezeti a hallgatót az öt dimenziós percepció formára, melyben adott egy felület a tér három irányában (egy szerv adott szeletének a vizuális képe), egy struktúra a lineáris idő irányában (a hallgató a késsel egymás után választja el a képlethatárokat, és tárul fel a szerv következő szelete), és e négy metszéspontjában a tárgymélység dimenziója, melyben intuitív és deduktív módon beazonosítható egy adott kór folyamat.

A precíz anatómiai boncolás feltétele a megfelelő műszerek és vegyszerek használata. A tartósítás előtti korszakban a tetemek egy-két napon belül használhatatlanná váltak, emiatt a boncolást gyorsan kellett végezni. Valószínű, hogy egy tetemen csak kevés dolgot tudtak kiboncolni az idő rövidsége miatt, ezért egyszerre sok tetemet boncoltak. A bécsi Josephinumban található egy olyan anatómiai gyűjtemény, amely Mária Terézia korából származik, és az emberi test valamennyi képletét viaszfigurákon, viaszmodelleken mutatja be. A modellek annyira élethűek és anatómiai szempontból annyira pontosak, hogy még mai alkalmasak oktatási célokra. A modellek természetesen kiboncolt emberi testekről készültek. A tartósítás óta (ez történhet formalinnal, alkohollal) a tetem több évig is eltartható, a boncolásra szánt idő sokkal több lett. Lehetővé vált a minél pontosabb boncolás és az, hogy egy tetemen lehessen minden anatómiai struktúrát kiboncolni. A boncolások műszerigénye nem nagy. Leggyakrabban elegendő a szike és a csipesz. Finomabb képletek boncolásához kisebb csipeszt és szikét használnak. Ezek az évek során nem igazán változtak, legfeljebb a szikék alakja, mérete. A legújabb és legjobb tartósítási mód a plasztinációs technika, mely során olyan anyaggal vonják be a szervek felszínét, amely hosszú ideig megőrzi azok épségét, és így „száraz”, tartósítószer-mentes készítményeket lehet előállítani.

A boncolási technikák változása az évek folyamán elsősorban az adott korszak anatómiai ismereteitől függtek. Azonban ez fordítva is igaz. Nevezetesen, minél pontosabb lett a boncolás technikája, annál több, egyre kisebb képlet került elő, annál pontosabban lehetett leírni a képletek egymáshoz viszonyított helyzetét, „topográfiáját”. A boncolási technikák fejlődésével együtt változtak a képi ábrázolásmódok. Az a mód, hogy egy tetemen legyen meg minden anatómiai képlet, szinte lehetetlen. Az anatómiát tanuló diák számára sem előnyös, mert nem tud megfelelően tájékozódni és képtelen a sok képletet azonosítani. Ugyanis egy képlet biztos azonosításához annak a képletnek valamennyi „tulajdonságát” ismerni kell. Például egy artéria felismeréséhez tudni kell, hogy az artéria honnan származik, hol halad, milyen más képletekkel kerül érintkezésbe, és hogy hova megy. Ezért sokkal hasznosabb olyan technikák használata, ahol a képletek fokozatosan kerülnek elő, mintegy rétegek szerint, és kellő idő biztosított arra, hogy a hallgató megtanulja a képleteket, és azok tulajdonságait. Gyakran kényszerül az oktató arra, hogy bizonyos mélyebben fekvő képletek megmutatásához a felszínebb képleteket véglegesen vagy részlegesen eltávolítsa. Ez természetesen feltételezi, hogy a hallgató a felszín-

hez közelebb lévő képletekkel már tisztában van, és eltávolításuk után is tudja, hogy mi-nek kellene ott lennie. Hasznos lenne, hogy az anatómiai oktatás során – amellet, hogy a hallgatók előre elkészített preparátumokon tanulnak – a hallgató saját maga is boncoljon, vagy a hallgató előtt történjen a boncolás. Az utóbbira a gyakorlatok rövidsége miatt ritkábban szokott sor kerülni. Dr. Hyrtl József magyar származású osztrák bonctanár erről már 1849-ben így ír:

„A mi mutattatik, a tanító keze által izenkint fejlődjék, ne készen hozassék az előadásba, hogy e szerint a tanuló a tagolási módszerrel megismertessék, s a bonczani műtant ne tanulja csak hallásból. (...) A hulláni gyakorlati bonczolás a boncztudós képzésére fontosabb, mint a tanodai előadásokon jelenlét. A tanító nógathat, gondolatokat ébreszthet, a tudomány szellemét s ennek irányzatát kimutathatja, – de a szilárd meggyőződés, a bonczviszonyok maradó képe, csak saját fürkészés által szerezhető.”

A kortárs anatómiai oktatás egyik alapja az oktatató CD-ROM-ok megjelenése, amely interaktív információ-elsajátítást tesz lehetővé. Ezek a CD-k az emberi test teljes metszeti rétegábrázolását adják. A multimédiás módszer biztosítja, hogy a hallgató a modellezett rajzokat és a fotón látható részleteket egy időben beazonosíthassa, jegyzeteket írhasson, az egyes eredések és tapadások koordinátáit és nézeteit mozaikszerűen összeilleszthesse. Ezek az információhordozó eszközök az emberi test vizuális narrációját tartalmazzák, a metszetek filmkockányi pontossággal követik egymást, az egyes rétegek pedig a grafikai ábrázolásokon tetszőlegesen lefejtethők avagy felépíthetők. Ez a fordulat a vizuális forradalom kora nélkül elképzelhetetlen lenne. A fotó és a mozgókép az embert egy speciális téridőbe helyezte, a testiség vizuális felületek halmazává vált, mely tetszőlegesen forgatható, kiteríthető, perspektívái, különösen a CT megjelenésével tetszőlegesen változtathatók. Az emberkép ezzel alapvető fordulaton ment keresztül. Eddig a tudományos megfigyelés terei és távlatai alkalmazkodtak az emberi test arányaihoz és felépítéséhez. A digitális kódolással a viszony inverzzé vált, a megfigyelés és objektivitás terei és mozzanatai standardizálódtak és bontják fel, osztják meg az emberi test szerkezetét és tapasztalatát. Az emberi test a virtualításban deperszonalizálódik, a kutató tekintet számára tetszőlegesen átjárhatóvá és analizálhatóvá válik, perceptuális kódok rendszerévé, mely bármikor alakítható és módosítható.

Az anatómiához szorosan hozzátartozik annak nevezéktana, mely az évszázadok során drasztikus változásokon ment keresztül. Ez a nomenklatúra az antik világban, a hellenisztikus korszakban emelkedett a legmagasabb szintre. Galenus idejében még csak görög eredetű szavak szerepeltek. A középkor anatómusai már latin kifejezéseket, valamint az eredetiből átvett vagy megváltozott arab és ógörög neveket használtak. A szinonimák igen nagy száma számos félreértést okozott. Vesalius érdeme, hogy először igyekezett rendet tenni a nomenklatúra zavarában, azáltal hogy csak latin terminusokat használt. Az egységes nevezéktan megalkotása Hyrtl nevéhez fűződik, ennek eredménye az 1895-ben elfogadott bázeli *Nomina Anatomica* (BNA). Az eddig ismert harmincezer elnevezésből csak ötezer nevet fogadtak el. 1936-ban jelent meg a jénai *Nomina Anatomica* (JNA), amely nem ment át a gyakorlatba, mert az orvosok többsége a BNA kifejezéseit használta, és ezekhez ragaszkodott. Ezért 1955-ben a VI. Nemzetközi Anatómiai Kongresszuson elfogadták a párizsi nomenklatúrát (PNA). A PNA az összes, addig érvényben lévő szerzői nevet eltörölte.

A mai időkben a latin (és részben görög) elnevezések mellett egyre nagyobb számban tűnnek fel angol eredetű kifejezések. Mindezen mozgások azt jelzik, hogy az anatómiai tudás fokozatosan standardizálódik, és egységes nyelvhasználatá igyekszik formálódni, mi több, az anatómiai nyelv a halál tapasztalatáról alkotott beszéd részévé kíván lenni. Az utolsó nagy korszak alighanem a reneszánsz és a korai felvilágosodás időszaka, amikor az emberi test bensejének kutatása és ábrázolása még szervesen illeszkedik a halálról és az emberről alkotott diskurzushoz. A klinikai orvoslás megszületésével kialakul egy univerza-

lizált nyelv, melynek szókészlete és beszédei eltakarják az orvosi tudás elől az élet és a halál határmezsgyét, kinyerve eme párbeszédéből a tiszta fogalmi elemeket. Ezzel a halál és az ember elidegenítése következett be, a klinikum és az orvospépzés elzárta a mindennapok embere elől a saját halálához való viszonyulását, a tetemet pedig tudományos, illetve pedagógia modellnek kezeli, elidegenítve nem csupán a mindenkori embert a haláltól, hanem magát a halott testet is izolálja egy formalizált nomenklátúra terében.

Az anatómia tudománya részben mára gyakorlatilag lezártnak tekinthető, az emberi test valamennyi területe makroszinten feltárássra került, az anatómia kutatása a mikroszintű összefüggések feltárása felé fordult. Ezért a figyelem az anatómián belül fókuszatosan annak oktatására és az anatómiáról való beszéd kialakítására került. Jelenleg az orvospépzésben a bölcséleti alapképzés meglehetősen elenyésző részét alkotja az oktatásnak, minek következtében az orvostanhallgatók minimális antropológiai ismeretekkel rendelkeznek. Az antropológikus érdeklődés jobbára már a rezidensi években erősödnek fel, azaz amikor a hallgató már a szakvizsgájára készül, ekkor azonban már akkora elméleti és gyakorlati anyaggal kell megbirkóznia, hogy a kimaradt bölcséleti alapok pótlása kizárólag autodidakta szinten történik. A szakmai konferenciákon, továbbképzéseken az antropológia kérdései továbbra sem merülnek fel, kivéve talán a pszichiáterek esetében, de jobbára ott is csak azok között, akik pszichoterápiás kiképzésben vesznek részt. Hallgatókkal, rezidensekkel és már praktizáló orvosokkal végzett előzetes interjúkból kiderült, hogy az orvosi alapképzés jelenleg hazánkban számos felesleges elemet tartalmaz. Az alapvető anatómiai, élettani, patológiai, biokémiai ismereteken kívül számos olyan tudásanyagot kell a hallgatóknak elsajátítaniuk, melyekre szakorvosként vagy kutatóorvosként nem lesz szükségük. A felesleges, főképpen lexikális tudásanyagot ki kellene váltania az antropológiai és bölcséleti képzésnek, ezáltal az orvostanhallgatók személyes tudását integráltabbá, sokszínűbbé tenni. Az anatómia pedagógiai feladata a posztmodern korban az orvostudomány narratív visszakapcsolása az életről és a halálról folyó történelmi és társadalmi diskurzus folyamába. Ez a jelenlegi orvospépzésben elképzelhetetlen, ugyanis az anatómia konkrét feladata mára jobbára a hallgatók felkészítése a klinikai gyakorlatra, semmint az emberi test misztériumának feltárása, ahogyan az a reneszánsz orvosi fakultásain történt.

Jegyzet

- (1) A tanköltemények részletes elemzése megtalálható Schultheisz Emil (2006): A tanköltemény az orvosi | oktatásban c. tanulmányában. *Ponticulus Hungaricus*, 2.

Tisztelgő konferencia Karády Viktor születésnapjára

*A 70 esztendőös Karády Viktor tiszteletére rendezett konferenciát két intézmény jegyzi: az MTA Neveléstörténeti Albizottsága és a Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztálya.
Ez nem véletlen.*

Akét szakma korábban nem nagyon vállalkozott közös rendezvényekre. A neveléstörténészek általában úgy gondolják – egyszerűen szólva –, hogy az iskola s az iskolázás: jó dolog. Hogy minél többen minél tovább iskolába járnak, annál jobb lesz a társadalom. A nevelésszociológusok viszont általában úgy gondolják, hogy az iskola fenntartja és megerősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket, a vagyoni és származási egyenlőtlenségeket újfajta egyenlőtlenségekké változtatja át. A két attitűd nehezen kommunikál egymással.

Azután jön Karády (1) és kiderül, hogy például a magyar társadalomtörténet mást mutat. Hogy tiszta szociológiai módszerekkel bebizonyítható: az iskola – az a bizonyos tudás és teljesítményelvű 19. századvégi iskola – az új elit kiválasztódásának eszköze. Az új elit pedig egyre nagyobb arányban valóban újak: a katolikus – és néhol református – többségű országban: növekvő arányban unitáriusok és evangélikusok. A keresztény többségű országban növekvő arányban zsidók. A magyar többségű országban egyre többen németek, sőt szlovákok. A nemesek által dominált államigazgatásban nem nemesek.

Kiderül, hogy az oktatásszociológia nem azt bizonyítja, hogy – mint Franciaországban a taláros nemesség – csak a születési és vagyoni előjogok konvertálódhatnak iskolai végzettséggé. Kiderül, hogy az évezredek kulturális hagyomány, a polgári szorgalom is.

A hagyományos iskola, melyet neveléstörténészek elsősorban mint „nagy hagyományok őrzőjét” próbáltak benntartani a nemzeti panteonban, egyszerre épp a modernitás, a polgárosodás és a polgári jogegyenlőség legfontosabb intézményévé vált. Nemcsak a történelemről és társadalomról alkotott képünk változott meg ezzel – de egy kicsit a magunkról alkotott képünk is. (2)

Köszönjük.

Nagy Péter Tibor

Jegyzet

(1) Karády Viktor a francia egyetem történetre, a magyar neveléstörténetre, illetve a zsidóság történetére kiterjedő (több száz címből álló) életművének bibliográfiája a www.oktatas.uni.hu oldalról elindulva immár mindenki számára hozzáférhető.

(2) Az MTA-n 2006 decemberében rendezett kétnapos konferencia programja a www.oktatas.uni.hu/karadykonferencia.htm-n megtekinthető. A konferencia anyagából könyv készül. Az alábbiakban néhány előadás anyaga következik.

A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában

Karády Viktor nagy munkát végzett a magyar közép- és főiskolai diákság vallási, nemzeti, szociális összetételének kutatásában s ezt a munkát másokkal együtt eredményesen folytatja a jelenben és – reméljük – az eljövendő években is. Jőmagam csak egy speciális aspektusból, a túltermelés vagy túlképzés politikai következményeinek szempontjából foglalkoztam ezzel a témával. Ugyanakkor eddig talán nem kapott megfelelő hangsúlyt és önálló értékelést, hogy a középosztály időnként elég agresszív módon törekszik az egyetemek, főiskolák és az elit-középfiskolák biztosítására a maga gyermekei számára, más társadalmi csoportok rovására is.

Az első világháború előtti, „ferencjózsefi” kor politikája talán elmaradott, talán rövidlátó, de mindenesetre liberális volt. Ez abban is megmutatkozott, hogy egy szempont kivételével nem kívánta korlátozni a közép- és felsőfokú diákság összetételét, illetve a tanintézetekbe való bejutást. Ez a nagyon is fontos szempont a leányok részleges kirekesztése volt a kor szellemében. Másrészt viszont a liberális rendszer nem is kívánta különösebben támogatni azokat, akik neki esetleg rokonszenvesek lehettek, de azokat sem, akiknek anyagi segítségre lett volna szükségük tanulmányaik folytatásához. Voltak vallásfelekezethez vagy nemzetiséghez tartozó diákokat támogató alapok, intézmények, de szociális jellegűek nem. Mai szemmel nézve feltűnő, hogy sem a munkásmozgalom, sem a parasztmozgalmak nem foglalkoztak tehetségmentéssel, a gazdagoknak erre szükségük sem volt, először a középosztály s azon belül is bizonyos közszerzői ágak jelentkeztek az érdekérvényesítéssel, ami érthető, hiszen a magángazdaság terén való érvényesülésnek akkor még nem volt feltétele az iskolai végzettség.

Két jelentős kezdeményezést emelnék ki. Az egyik a hadsereg tisztikara, amely korán elérte, hogy a tisztiiskolákra való felvételnél és különösen az ingyenes vagy kedvezményes helyek elnyerésénél a tisztek, sőt hivatásos altisztek fiai elsőbbséget élvezzenek. (1) A másik a tanárok fiai számára létesített Eötvös Collegium, amelynek céljai közül a magas színvonalat szokás kiemelni, emellett azonban már a liberális korban is meglehetősen exkluzív intézmény volt. Mikor a 20. század elején, nagyjából 1905 körül sikerült a nemzeti értelmiség korábban csekély számát megfelelő szintre hozni, s egyelőre csak bizonyos területeken jelentkezett a diplomás túltermelés, a liberális rendszer akkor sem állított fel korlátokat vagy kvótákat, de megfigyelhető, hogy a tiszti iskolákra mind kevesebb zsidó vallású vagy származású növendék jutott be, bár számukat formálisan nem korlátozták. Az Eötvösbe is bejutott néhány izraelita, de már kezdetben is kevesen. Ez persze csak mai szemmel tűnik valamiféle antiszemitizmusnak, akkor nem lógott ki az európai körképből; gondoljuk meg, hogy Németországban zsidó kivételesen is alig lehetett katonatiszt, az oxfordi és cambridge-i egyetemekre pedig, heves ellenállás után, csak 1871-ben engedélyezték zsidó vallású diákok felvételét.

Radikális fordulat a világháború és a forradalmak után következett be. Míg Nyugat-Európától Szovjet-Oroszországig sorra hullottak le a felvételi korlátok, nálunk az akkor kialakuló úgynevezett keresztény magyar középosztály zászlóvivői kierőszakolták a hírhedt numerus clausust (2) a velük bizonyos kérdésekben egyetértő Teleki-kormánytól, s ezzel együtt megjelölték a maguk határait. Arra gondolok, hogy a következetes fajvédők, mint Szabó Dezső vagy Bajcsy-Zsilinszky a háború előtti nacionalista hagyományt követve nem kevésbé németellenesek is voltak, de a többség elérte, hogy ez a fogalom – a mai napig – azt jelentse: nem zsidó.

Ennek a frontváltásnak ha nem is egyetlen, de fő oka Trianon. Az első világháború előtt a középosztály magyar származású tagjai, mint az államalkotó nemzet képviselői előnyös helyzetben voltak még az utolsó „békebeli” évtizedben is, mikor már fokozódtak a korábban lényegtelen elhelyezkedési gondok. Az aránylag kisszámú román és szláv nemzeti középosztály fiai mind kevésbé törekedtek arra, hogy magyar közszolgálatba lépjenek, tehát nem jelentettek konkurenciát, sőt az erdélyi szászok is mindinkább a hadsereg vagy Németország felé orientálódtak. Így a nemzetiségi vidékek közalkalmazottai is nagyrészt magyarok (vagy legalább asszimilánsok), s ők az összeomlás után nagyrészt a megkisebbedett Magyarországra költöztek, ahol így jelentős diplomás felesleg jelentkezett.

Az uralkodó osztályoknak nem volt szívügyük a numerus clausus, amit Bethlen 1928-ban meg is szüntetett eredeti formájában, de tény, hogy a zsidó közalkalmazottak száma az ő évtizede alatt külön rendelkezés nélkül is megfeleződött. A kenyérharc frontja egy másik irányban még merevebb volt: a munkás- és parasztszármazású hallgatók arányát sikerült európai viszonylatban kirívóan alacsony szinten tartani. Aki azt hiszi, hogy ez csak az állam anyagi lehetőségeinek, jobban mondva azok hiányának következménye, annak tanulságos lehet elolvasni a Hóman Bálint által 1936 decemberére összehívott felsőoktatási kongresszus jegyzőkönyvét (3), ahol több tekintélyes professzor is tiltakozott Hóman tervei ellen a szegény diákok támogatására. Így Weis István professzor többek között a következőket mondta:

„Bármilyen reakciónak lássék is megállapításom (...), meg kell akadályoznunk azt, hogy az alsó néposztályokból, szerényebb anyagi körülmények közül tehetségtelenek vagy akár csak – szűrése közép-szerűség is emelkedhessenek fel, és ezzel az igazi tehetségek érvényesülését megnehezítsék.”

B. Kiss Albert szegedi egyetemi tanár szerint

„A mai egyetemi ifjúság egy része a háború folytán tönkrement középosztály gyermeke (...) Másik része azonban a társadalomnak oly alacsony rétegéből származik, amely réteg a háború előtt egyáltalán gondolni sem mert arra, hogy gyermekeit főiskolára küldhesse...sem az államnak, sem a társadalomnak nem érdeke a diplomások e csoportjának szaporítása.”

Hasonló értelemben szólalt fel Domanovszky Sándor, Kornis Gyula és mások is. 1938–39-től mégis újra növekedett az egyetemi hallgatók száma, mert a megnagyobbodott országnak magyar tisztviselőkre és más diplomásokra volt szüksége. Így Hóman elérhette a népi tehetségek felkarolását, emellett pedig növekvő számban mentek az egyetemekre az altisztek, kispolgárok fiai, akiket nem is kellett külön felkarolni, szívósan törekedtek arra, hogy szüleiknél magasabb társadalmi osztályba léphessenek. Törekvésüket megkönnyítette, hogy – bár nem annyira belső okokból, mint inkább a náci ideológia nyomására – a zsidó diákokat a numerus claususnál is szigorúbban kiszorították az egyetemekről, sőt most már – és ez új jelenség – a gimnáziumokból is.

A második világháború után 3–4 évig szinte normálisnak nevezhető állapotok következtek. Akinek érettségije volt, korlátlanul beiratkozhatott az egyetemre, beengedték a lányokat is, s akinek nem volt érettségije, az különböző gyorsított módszerekkel megszerzhette, nemcsak a NÉKOSZ, de az egyházak és az állam is számos kollégium létesítésével segítették elő a szegény vidéki diákok magasabb tanulmányait. Volt ugyan még bi-

zonyos ellenállás, például Keresztury Dezső kultuszminiszter részéről, akinek szavait: nem a vizesnyolcasoknak nyitjuk meg az egyetem kapuját, mára elfeledték, de a tanulni vágyók nyomását nem lehetett feltartóztatni, a legagresszívabbak, mint jómagam, még érettségi nélkül is befurakodtak az egyetemre.

Ennek a boldog rendtelenségnek hamar vége lett. Révai József hírhedt MÁVAG-gyári beszédében meghirdette: „meg kell törni, meg kell szüntetni a régi vagyonos osztályoknak műveltségi monopóliumát” a munkás-és parasztyerekek javára, akik addig Révai szerint az egyetemi hallgatóknak csupán 4–5 százalékát adták. (4) A valóságban a vagyonos családok gyermekeinek aránya, akármilyen kritériumok alapján számítjuk, a 15–20 százalékot sem érte el ekkor, a munkás-paraszt származású diákoké viszont az 1947–48-as tanévben már meghaladta a 26 százalékot. Ha számításba vesszük a mintegy 20 százalékot kitevő különböző kispolgári származásúakat, a hallgatóknak csaknem a fele a régi középosztályhoz tartozott. (5) Így az erőltetett átalakítás, a származási megkülönböztetés a valóságban főleg ellenük irányult. Része volt ez egy irreális koncepciónak, amely ki akarta söpörni elsősorban a közigazgatásból és a tisztikarból a „régieket”, hogy helyüket új, tisztamúltú és párthű munkás-paraszt fiatalokkal töltsék be néhány év alatt.

Ez az elképzelés éppúgy nem érte el célját, mint később az MDF 1990-es „tavaszi nagytakarítása”, de sok bajt, szenvedést, egyéni tragédiát okozott. Az olyan tehetségek, hogy csak saját szűkebb szakmámra utaljak, mint Andorka Rudolf, Ferge Zsuzsa, Engel Pál, Kubinyi András, Litván György, Szűcs Jenő, kifogásolt származásuk ellenére venni tudták az akadályokat, akik nem, külföldre távoztak s ezzel nem ők jártak rosszul. Meg kell jegyezni, hogy míg 1941-ben a 16 ezer főiskolás 60 százaléka, csaknem 10 ezer diák származott szellemi dolgozó családból, arányukat 1951-re sikerült ugyan 40 százalékra lenyomni, de ez abszolút számban 16 ezret jelentett, tehát mégiscsak többet, mint a háború előtt. A középosztály védekezett, ahogy tudott. Így 1945 után példátlanul felduzzadt a politikai pártok tagsága. 1945-ben

---

A hatalom kénytelen volt tudomásul venni, hogy a munkás-paraszt származású hallgatók egyáltalán nem játszottak '56 eseményeiben olyan kormánytámogató szerepet, mint a középosztály fiai 1920–21 válságaiban, sőt a Petőfi-kör nagyrészt volt NÉKOSZ-kollégisták irányításával és aktivitásával tevékenykedett.

---

a legtöbb köztisztviselő a Kisgazdapártba lépett be, de 1946 végén már a pártokba szervezett köztisztviselőknek csaknem a fele volt SZDP-tag. A köztisztviselők zöme azonban csak az 1947-es választások után fordult az igazi hatalom, vagyis az MKP felé. Egy 1949-es hivatalos összeállítás szerint a közalkalmazottak mintegy 46 százaléka lépett be az MDP-be, míg a még létező Kisgazdapártban a közalkalmazottak mindössze 5–6 százaléka, a Parasztpártban mintegy 4 százaléka maradt. (6)

1956-ban nyilvánvalóvá vált a hallgatói összetétel osztályalapon való merev szabályozásának céltalansága. Az ötvenes évek első felében sikerült ugyan kierőszakolni, hogy nappali tagozatokon az egyetemi és főiskolai hallgatók fele munkás-paraszt származású legyen, de egy alapos felmérés szerint a hatvanas évek elején a szellemi dolgozó apáktól származó fiúk mintegy háromnegyede ugyancsak szellemi pályán működött. (7) Ezt elősegítette – amellett, hogy 1956-ban sokan nyugatra menekültek – a szellemi foglalkozásuk számának mértéktelen felduzzasztása: miután a fehérgalléros munkahelyek száma 1930-hoz képest 1960-ra csaknem a háromszorosára nőtt. A hatalom kénytelen volt tudomásul venni, hogy a munkás-paraszt származású hallgatók egyáltalán nem játszottak '56 eseményeiben olyan kormánytámogató szerepet, mint a középosztály fiai 1920–21 válságaiban, sőt a Petőfi-kör nagyrészt volt NÉKOSZ-kollégisták irányításával és aktivitásával tevékenykedett.

A Kádár-rezsim néhány év alatt levonta a megfelelő tanulságokat mindebből. Az 56 utáni évek politikai tisztogatásainak ugyan sok értelmiségi vált szenvedő alanyává, de azután a kádereket inkább saját tevékenységük, mint származásuk alapján ítélték meg s az 1963 áprilisi MSZMP PB határozattal (8) megszüntették az egyetemi, főiskolai, középiskolai felvételnél a származás szerinti kategorizálást. Miután egyidejűleg jelentősen megnőtt a főiskolai hallgatók száma, az odavalók nagyrészt bejuthattak a magasabb képzésbe.

Ennek a kétségtelenül helyes lépésnek általában a pozitív oldalát szokás méltatni, de meg kell mondani, hogy volt negatív hatása is, s ennek ellensúlyozására mind kevesebb gondot fordítottak. Noha az említett határozat szerint a munkás-paraszt származásúak aránya a felvételt nyertek között nem maradhatott 35 százalék alatt, s ez úgy egy évtizeden át meg is valósult, idővel érvényesült a természetes tendencia, vagyis az, hogy a tanult szülők gyermeke, a városlakó jobb esélyekkel indult a felvételinek. Ehhez járult az illetékesek által mindinkább negligált jelenség, hogy míg a fehérgalléros szülők többnyire taníttatni akarják gyermeküket, akkor is, ha különösebb szellemi képességekkel nem rendelkezik, a munkás családok nem mindig szorgalmazták a továbbtanulást, a segédmunkás vagy cigány családokról nem is szólva. Akár konkrét példákat is mondhatnánk arra, hogy ha egy tehetséges, érettségizett munkásfiatal elhatározza, hogy beiratkozik az egyetemre, családjában nem fogadják osztatlan lelkesedéssel, hogy feladja jól fizető állását. Az 1970 januári PB határozat a munkásosztály helyzetéről már konstataulta, hogy csökken a fizikai származású hallgatók száma (9) sőt 1974-76 körül, a gyorsan bedöglött baloldali fordulat, a „munkáspolitikai” keretében kísérlet is történt a szakérttségi és más beavatkozási formák újjáélesztésére az arányok javítása érdekében. Csakhogy addigra megváltoztak a társadalom realitásai, az új segítő programok iránt jóval kisebb volt az érdeklődés, mint a háború utáni évtizedben, s hamar eljelentéktelenedtek.

A Horthy-rezsimmel ellentétben, amelynek nyíltan hirdetett programja volt a „kereszteny magyar középosztály” fejlesztése és támogatása, a Révai-féle oktatáspolitikai nem beszélt új középosztályról. A kommunista jelszó eleinte a szellemi és fizikai munka közti különbség fokozatos megszüntetése volt, némi álnaivitással arról ábrándoztak, hogy a vezető munkáskáder néhány év után esetleg visszatér az esztergapadhoz, helyet cserél az új nemzedékkel. Mindenesetre legalább politikai szinten fenntartották volna a fizikai dolgozók és az „új értelmiség” egységét. Az elsőgenerációs diplomások ugyan kihasználták, hogy statisztikailag fizikai származásúak, de valóságos kötődésük a munkássághoz és parasztsághoz inkább nosztalgikus, jó esetben családi jellegű volt. Ezzel szemben a „régik” és az új középosztály a hatvanas évektől lassan összebarátkozott, összeházasodott, ha együtt dolgozott, idővel együtt szórakozott, vadászott, kártyázott, üdült, gyermekeik közül a hasonló anyagi helyzetűek többnyire hasonló szórakozó és üdülőhelyeket látogattak. A hetvenes években már kialakulóban volt az egységes, iskolázott közalkalmazotti réteg. Erről azonban nemcsak a hivatalos, az ellenzéki ideológia is szégyenlősen hallgatott. Konrád és Szelényi ismert könyve *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* (10) később szerzői által elismerten leegyszerűsítő analízisével is a hatalom dühét és megtorlását váltotta ki.

Az új közalkalmazotti strátumhoz tartozók durván fele munkás- vagy paraszt származású, több mint harmada az 1938-as értelmiségi és vezető réteg gyermeke (ide számítva a nem nagyszámú „kizsákmányolókat” is), a fennmaradó 1/7 kispolgári és egyéb származású. (11) A köztük meglevő politikai, ideológiai, hagyomány jellegű különbségek a hetvenes-nyolcvanas években jelentős mértékben elmosódtak.

A „politikai megbízhatóság” a magasabb kinevezés egyik kritériumaként megmaradt, de már nem a múlt, a származás, a templomjárás stb. mérlegelését jelentette, hanem az államhoz való lojalitást. A párttagok között csökkent az ideológiai érdeklődés, nem is volt tanácsos a Brezsnjev-Szuszlov-féle marxizmust összehasonlítani az eredetivel, ez már ellenzéki eretnecségnek minősült, a pártonkívüliek között pedig terjedt a nézet, kü-

lönösen a prágai tavasz augusztusa után, hogy a szovjet hadsereg úgyszólván itt marad, tehát az ellenzékiesség értelmetlen bajkeverés. A bürokrácia feltartóztathatatlan szaporodása pedig biztosította – bizonyos nyugdíj- és más kedvezményekkel például a tisztikar számára –, hogy senki se járjon rosszul, aki alkalmazkodik. (1973-ban a keresők 24 százaléka fehérgalléros, ha ide számítjuk a tisztikarok színes gallérjait.) (12)

A kialakuló új középosztály nem foglalkozott politikai érdekvédelemmel, nem ellenezte a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását – ha ezt teszi, szembekerül a hivatalos ideológia képmutatásával, de nem is volt már erre szüksége, mert hatékonyabb érdekvédelmi eszközöket talált ki. Ezek közé tartozik az olyan „fehérgalléros” állások szaporodása, amelyekhez feleslegesen követelnek meg főiskolai végzettséget, tehát mintegy védett álláshelyek. Így már a rendszerváltás előtt kialakult egy kvázi-értelmiség, amelynek létszáma legalábbis megközelíti a valódiét.

1982-ben írta Andorka Rudolf:

ha „a felszabadulás előtt egy értelmiségi származású férfinak közel százszor akkora esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy parasztszármazásúnak, ma körülbelül hússzor akkora az esélye, mint egy mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa fiának.” (13)

Ez az arány – tenném hozzá – ha egyáltalán mérhető lenne, lényegesen nem is javulhatott. Az úgynevezett esélyegyenlőségnek akár megközelítése nézetem szerint a mesék birodalmába tartozik. A rendszerváltás után azonban annyira kibővült a főiskolák köre és hallgatóik száma, hogy sajnos joggal beszélhetünk kvázi-diplomásokról is, kiknek növekvő száma mindenesetre biztosítja az ezt igénylő nem fehérgalléros származásúak diploma-szerzését.

Mára az ötvenes-hatvanas évek elsőgenerációs értelmisége nyugdíjba vonult, a második generáció szociológiai vizsgálata, vagyis a nagyapák foglalkozása tudományos szempontból érdekes, de mai, gyakorlati jelentősége nincs. A mai, egységesült középosztály egységét más törésvonalak bontják meg. Egyrészt a vagyoni és presztízs-különbségek, melyek többnyire nem is azonosak. Másrészt a nyolcvanas évekre a szépen homogenizálódó középosztály egységét a rendszerváltás után új politikai-világnézeti árkok szabdalják. A templomjárás stb. ismérve ma az ellenkező oldalról merül fel, mint az ötvenes években. Valószínű azonban, hogy a politikai árokásás eredményei nem mélyek, felszínes napi politikai jelentőségűek. Hiszen ha például az országgyűlés, a kormányok összetételét nézzük, a jobboldalon is kevés az olyan, aki a rendszerváltás előtt fizikai dolgozó lett volna. Professzorok és igazgatók voltak, esetleg beosztott diplomások, a fiatalabbak egyetemi hallgatók.

A gazdasági helyzet reménybeli javulásával a középosztály szélesedik, néhány évtized múlva mindinkább az amerikai középosztály-fogalomnak fog megfelelni. A szegények szegények maradnak, ha anyagi helyzetük jó esetben javulhat is, az őket az alsó középosztálytól elválasztó falat mind nehezebb lesz áttörni. Ami azt jelenti például, hogy ha a képzett szakmunkások és megmaradó mezőgazdák bekerülnek az alsó középosztályba, ezzel csak fokozódik távolságuk a szakképzetlenektől, illetve vagyontalanoktól.

Befejezésül: negyedszázaddal ezelőtt publikált cikkeimben (14) annak az aggodalomnak adtam hangot, hogy ha tovább növelik az egyetemi, főiskolai hallgatók számát, annak a bekövetkező diplomás munkanélküliségen túl is katasztrofális társadalmi, politikai következményei lesznek. Jóslatom eddig nem vált be, noha főleg az elmúlt évtizedben soha nem látott méretűre duzzadt az egyetemi, főiskolai hallgatók száma. Hogy ez eddig nem borította fel a társadalmi egyensúlyt, az más okok mellett a középosztály kiváló érdekvédelmi képességének köszönhető. Míg a rendszerváltás után a fizikai dolgozók tízezrei váltak munkanélkülivé, a szellemi munkanélküliség csekély mérvű: a közalkalmazottak szervezetei ma is hősiesen védik a felesleges íróasztalokat. Kérdés, hogy ennek a terhét a gazdaság meddig bírja el, s ha már nem bírja, mi lesz akkor?

Jegyzet

(1) Erről bővebben Deák István (1993): *Volt egyszer egy tisztikar*. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest. Hajdu Tibor (1999): *Tisztikar és középosztály*. Budapest.

(2) A numerus clausus nagy irodalmából Karády Viktor és Ladányi Andor munkáit emelném ki, ezek ismertetik a régebbi lényeges feldolgozásokat is. Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest. Uő (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest. Ladányi Andor (1979): *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben*. Budapest.

(3) *Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott országos felsőoktatási kongresszus munkálatai*. Közzéteszi Hóman Bálint (1937), Budapest.

(4) Révai József (1949): *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949)*. Budapest. 627–631.

(5) Hajdu Tibor (1981): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság*, 7.

(6) Bővebben ld. Hajdu Tibor (2006): Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle*, 3–4.

(7) Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest.

(8) Vass Henrik (szerk., 1968): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1963–1966*. Budapest. 16–19.

(9) Vass Henrik (szerk., 1968): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatait és dokumentumait 1967–1970*. Budapest. 1974. 464.

(10) Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. (Első kiadása angolul (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. NY. A budapesti első, szamizdat kiadás éve 1985.) Szelényi revíziója: A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai. In Szelényi Iván (1990): *Új osztály, állam, politika*. Budapest. 51–98

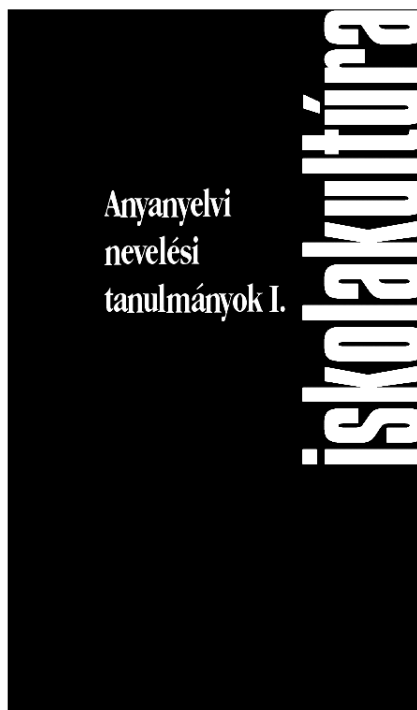
(11) Andorka, i. m. 284.

(12) Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (1990, szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest. 308.

(13) Andorka „Társadalmi szerkezet” c. fejezete.

(14) Andorka, i. m. 283–285.

(15) Hajdu Tibor (1980): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság*, 7. Uő.: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után*. i. m.

Az Iskolakultúra könyveiből

Tömegesedés és elitoktatás

Az elitképzés az oktatáspolitikai dokumentumokban és megnyilatkozásokban meglehetősen zavaros képet mutat. A hazai politikai és oktatási irodalom különböző szereplői is eléggé eltérő módon értelmezik az elitképzést.

Az értelmezések egy része az elitképzésről mint jól motivált, jó képességű kevesek képzéséről ír. „Elitképzésről akkor beszélünk, ha az adott populáció (18–23 éves korosztály) kevesebb mint 15 százaléka részesül az adott képzésben, tömegoktatás esetében a képzésben részesülők aránya 15 és 50 százalék közé esik, míg általános képzésről az 50 százalékot meghaladó arány esetében beszélhetünk.... [A tömegesedés] indokolja a felsőoktatásban is a pedagógiai technológia, illetve gondolkodásmód gyökeres átalakítását. Az elitképzésre (csupa jó képességű és motivált hallgató) berendezkedett intézmény nem képes megbirkózni a helyzettel. A felsőoktatásba bekerülő tömegek jelentős része bizonytalan jövőképpel rendelkezik, ennek következtében kevésbé motiváltak a tanulás iránt.” (Kadocs, 2000)

Egy másik megközelítés szerint az elitképzés magas színvonalú, tudásorientált oktatás. Pléh Csaba (2002) táblázatban foglalja össze mondanivalóját. (1. táblázat)

1. táblázat. A tömeg és elitképzés kapcsolata a kétféle tudással

	Tömegképzés	Elitképzés
Eszmény	Készség orientált	Tiszta tudás orientált
	Gyakorlatias	Könyv alapú
	Mesterségbeli tudás	Metatudást adó
Valóság	Könyv orientált	Mesterrel dolgozás
	Explicit tudás küszöbök	Implicit készségépítés
	Módszer és pénz hiány	Irigyeltség
Mi a teendő?	Az explicit tudásminimum kialakítása	Önállóság és a kutatói attitűd vállalása
	Új eljárások az oktatásban	Kritikus tömegek létrehozása
	Valódi gyakorlatok	Műhelyben dolgozás

Mint Pléh Csaba írja, „a táblázat különösebb érvelés nélkül azt foglalja össze, hogy az oktatás módszertana nem tudott lépést tartani a tömegesedéssel. Az igazi feladat épp emiatt nem a tömegesedés miatti sopánkodás, a képzés visszafogása iránti nosztalgikus vágyakozás (mely ma oktatásszociológiai köntöst is ölt), hanem a kettős hagyomány világos folytatása és megőrzése”.

Egy további megközelítés szerint az elitképzés nem más, mint tehetséggondozás. Az oktatási minisztérium volt főosztályvezetője szerint: „minden intézményben olyan módszereket kell találni, amelyek segítségével a tömegoktatással és az elitképzéssel kapcsolatos társadalmi elvárások is kielégíthetők (és ha az elitképzés egyesek számára pejoratív értelmű, az elitképzés helyett gondoljanak a tehetséggondozásra)”. (Réffy, 1998)

Hasonló véleményt fogalmaz Szendrő is, amikor a tudományos diákköri mozgalmat az elitképzés és a tehetséggondozás, a kutatóvá nevelés eszközeként interpretálja. (Szendrő, 2002)

Meglepő módon az elitképzés mint az elit gyerekeinek képzése csak néhány szociológus és oktatáskutató írásában jelenik meg egyértelműen. Ennek lehet, hogy az az oka, amit Szalai Erzsébettel készített egyik interjú címe ír: „A holnap elitje? A mai elit nemigen szereti, ha megpiszkálják a tabukat.” (Pál, 1996)

Szalai hangsúlyozza, hogy „az elitnek két definíciója van. Az első, hagyományosabb megfogalmazás Bibó István nevéhez fűződik, és alapvetően minőségi kritériumokat tartalmaz: azok a különlegesen okos, tisztességes emberek válnak az elit tagjaivá, akik predestináltak arra, hogy pozitív magatartásmintákat mutassanak fel és a társadalmat vezessék, függetlenül attól, hogy ténylegesen vezetik-e vagy sem”. Később hozzáteszi, hogy „úgy gondolom, az elitet nem lehet előállítani. A Bibó-i értelemben vett elit kitermeli önmagát, legfontosabb jellemzője, hogy az előtte álló nehézségek és gátak csak fokozzák virulenciáját. Sok mindent meg lehet tanulni könyvekből, magatartásmintákat is el lehet lesni, de azt nem, hogyan kell ilyen értelemben vett elitként élni és gondolkodni.” (Pál, 1996)

A leginkább elfogadott szociológiai megközelítése szerint – mint Szalai mondja – „általában azokat értik eliten, akik a társadalom életével kapcsolatos legalapvetőbb döntéseket meghozzák. Bourdieu francia szociológus szerint háromféle tőke alapján lehet ide bekerülni: a legfontosabb a szociális tőke, amely tartalmazza a politikai tőkét is, a második a gazdasági, a harmadik pedig a kulturális tőke.” (Pál, 1996)

Aligha kétséges, hogy Sáska (2004) is erről az elitről, illetve ennek az elitnek a gyerekeiről beszél. „Minél nagyobb a város, annál több iskolája van, és annál nagyobb az iskolák közötti különbség, amely a szabad iskolaválasztás és az iskolák önálló pedagógiai programkészítői tevékenysége következtében erősen növekszik. Minden nagyobb városban van az iskolák tekintélyrendszerének csúcán álló elit általános iskola és 5–8 osztályos gimnázium, ahová a helyi elit gyermekei járnak. A kisebb városokban pedig, ahol nincs egy iskolányi tehetségesnek tekintett gyermek, egy-egy iskolán belül különült el a városi elit képzése. Az elitiskolák iránt mindig nagy a kereslet a városi elit és az ebbe a rétegbe törekvők körében, következőképpen létszáhiánytól nem kell tartaniuk ezeknek az intézményeknek”.

Az elit oktatáspolitikai befolyását jól érzékelteti Lóránd Ferenc – az Országos Köznevelési tanács elnökének – nyilatkozata, miszerint „Akármelyik párt vagy kormány van hatalmon, mindig az elit uralkodik – az oktatásügyben legalábbis.” (Szarka, 2006)

Elitképzés az oktatáspolitikában

Ha megnézzük az oktatásról kiadott különböző jogszabályokat, mindössze kettőt találunk, amelyben az elitképzés fogalma megjelenik.

Az egyik a 17/2004. (V. 20.) a kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről, valamint egyes oktatási jogszabályok módosításáról szóló OM rendelet, amely *Mozaik kerettanterv-rendszer az általános iskolák és a gimnáziumok számára* című részének *Bevezetés és alap gondolatok, rendezőelvek, közoktatásunk változását szükségessé tevő legfontosabb okok* című részében így ír:

„A középiskolák számára a legnagyobb kihívást napjainkban az jelenti, hogy egyszerre jelenik meg az igény náluk a (jó értelemben vett) „elit” képzés szakmai színvonalára, valamint a korszerű általános műveltség megalapozására és a kibővült nevelési feladatok megvalósítására. Ennek eleget tenni – a ma már szerényebb képességű és kevésbé céltudatos tanulókat is magába foglaló osztályokban – csak megfelelő szervezeti keretek között (pl. középszint és emeltszint szétválasztása az érettségi felkészítésben stb.), új szemlélettel, a körülményekhez igazított többszintű rugalmas cél- feladat- és értékelési rendszerrel, alkalmasabb módszerekkel stb. lehet. Ezeket a feltételeket az előttünk álló évtizedben mindenképpen meg kell teremteni, akár a felmenő rendszerű NAT-tal, akár másként (esetleg azt megelőzően, mert pl. a kétszintű érettségi bevezetése megelőzi a NAT-ot).”

A szöveg figyelmes olvasója zavarban van, hogy miről is szól a szöveg. Mert a szöveg szerint úgy fest, mintha az elit képzés (még ha a jó értelemben vett is – bármit jelentsen is az) szakmai színvonala ellentétben lenne a korszerű általános műveltség megalapozásával. Szerencsére az anyag szerint megfelelő szervezeti keretek között a kevésbé motivált gyerekek esetében is össze lehet a kettőt egyeztetni – például a kétszintű érettségivel. Nyilván ezekhez az eszközökhöz tartozik az iskolán belüli szegregáció is, amelynek nyomán az iskolán belüli osztályok között igen jelentős a teljesítménybeli különbség, mint arra több kutatás is rámutatott. (Lásd pl. *Bajomi és társai*, 2006)

Az oktatáspolitikai persze folyamatosan harcol az elitképzés ellen. Mint a Népszabadság (*Varga*, 2005) írja „Magyar Bálint oktatási miniszter korábbi nyilatkozataiban a PISA lesújtó eredményeiért egyebek mellett a korai szelekciót tette felelőssé. A magyar iskolák már a kezdet kezdetén kiválogatják a legjobb diákokat.” Ugyanitt Arató Gergely, az oktatási tárca politikai államtitkára szerint „oda kell eljutni, hogy minél kevesebb helyen legyen felvételi”.

Az, hogy a dolog nem egyszerű, a cikk folytatásából jól látszik. Ugyanis Horn György, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke, az Alternatív Közgazdasági Gimnázium igazgatója szerint „fontos, hogy az iskolák közti különbségek csökkenjenek, de ezt erőszakos intézkedésekkel nem lehet elérni. Azt mondta: az iskolák közötti különbség oka az is, hogy nem egységes az iskolarendszer, a hat és a nyolc évfolyamos gimnáziumok – ahová az »elit viszi a gyermekeit« – kilógnak a sorból. Amíg azonban ezeknek az iskoláknak a működését engedélyezik, addig a szülőknek sem lehet megtiltani, hogy oda járassák gyermeküket, ahová szeretnék – fogalmazott Horn, aki azt is szóba hozta: ha nincs felvételi, hogyan lehetne hatszoros túljelentkezés esetén eldönteni, melyik diákot vegye föl az iskola?». Az írás Szebedy Tást, a Gimnáziumok Országos Szövetségének elnökét is megszólaltatja, aki egyben a Városmajori Gimnázium igazgatója, s aki úgy látja: „ha a körzetben lakókat kellene fölvenni a középiskolákba, akkor nem a teljesítmény alapján kerülnének be a diákok. Ha nem nyújtanak átlagon felüli színvonalú oktatást az átlagon felül teljesítő diákoknak, az nem szolgálja sem a gyermek, sem az ország érdekeit...”

A fentiekhez szépen illik Keszeg Anna (2006) egyik gondolata Pierre Bourdieu a francia grande école-okról írott könyvének azzal a hipotézisével, hogy „a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő oktatáson belül az elitképzés még fokozottabban érvényesíti ezt a tendenciát, és ebben éppen azért lehet különösen hatékony, mert republikánus eredete miatt demokratizmussal álcázza eljárását.”

Talán ezek után – ha rendkívül pozitív is – kissé naivnak tűnik Báthory Zoltán (2002) gondolata, mely szerint „a tehetségevel és az elit oktatás – szélesebb értelemben a szelektív pedagógia – összekapcsolása sajnos még ma is elég gyakori nézet. A tehetségesek speciális iskoláitól várják a megoldást, ahelyett, hogy minden gyerekben a tehetség csíráit keresnék”.

A felsőoktatás-politikában annyiban más a helyzet, hogy a dokumentumok szándékosan félreérteni látszanak az elitképzés fogalmát. A felsőoktatás esetében két jogszabályban találkozhatunk az elitképzés fogalmával. Az egyik, az „Előterjesztés a Kormány részére a Magyar Universitas Programról, valamint az új felsőoktatási törvény koncepciójáról Budapest, 2004. április”, mely szerint „a tehetséggondozás kiemelt formája a doktori képzés, a TDK tevékenység és a szakkollégiumok...”. A másik az „Előterjesztés a Kormány részére a felsőoktatásról szóló törvényről Budapest, 2004. december”, amelyben az áll, hogy a „a szakmai specializálódásra, az alapszakokon túlmutató szakmai elmélyülésre és új végzettségi szint megszerzésére a mesterszakokon, illetve a tudományos ismeretek megszerzésére, az elitképzésre a doktori képzésben van lehetőség.”

Ennél érdekesebb a miniszternek a bolognai képzési reformmal kapcsolatos kijelentése. „Az európai felsőoktatási térséghez való csatlakozás, az angolszász-skandináv oktatási modell választása Magyar Bálint szerint a tömeg- és elitoktatás összeegyeztethetőségét teszi majd lehetővé.” (*Educatio Press*, 2002)

Nem igazán világos, hogy az új oktatási modell miért is alkalmasabb az elitképzés és a tömegoktatás összeegyeztetésére, mint a korábbi felsőoktatási képzés. Anélkül, hogy itt mélyebben elemeznénk ezt a kérdést, csak utalni szeretnénk arra, hogy a kétszintű képzés valójában a mély szakképzés és a tömegoktatás összeegyeztethetlenségére adott válasz. Nem összeegyezteti, hanem szétválasztja a kettőt. (Polónyi, 2006b)

Az elitképzés jellemzői – és a hazai valóság

Vizsgáljuk meg, hogy az elitképzés vélt jellemzői mennyire mutathatók ki a hazai oktatás esetében.

Az egyik általánosan elterjedt vélekedés, hogy az elitképzés drágább, a tömegképzés pedig olcsóbb. Mint Schlett István (2004) írja: „A felsőoktatástól nemcsak a tömegek befogadását, hanem a minőség fenntartását is elvárta a társadalom. A „megoldás” természetesen ennek megfelelően ambivalens lett: az olcsó tömegoktatás és a drága elitképzés párhuzamos fenntartása.”

Ha megvizsgáljuk Magyarországon az egyes egyetemi karokon kiadott diplomák bekerülésének állami támogatás tartalmát akkor a 2004-es adatok alapján a legdrágább 15 a következő. (2. táblázat)

2. táblázat. A legdrágább diplomákat kiadó karok

		Egy hallgatóra jutó állami támogatás 2004-ben millió Ft/fő/év	A diploma állami támogatása (az előző oszlop alapján) millió Ft/fő
1	Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar	2,9	17,7
2	Színház és Filmművészeti Egyetem	2,6	13,2
3	Magyar Képzőművészeti Egyetem	2,3	11,4
4	Debreceni Egyetem Konzervatórium	1,9	9,7
5	Nemzetvédelmi Egyetem	1,8	9,2
6	Miskolci Egyetem Anyagtudományi Kar	1,8	8,9
7	Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar	1,3	8,1
8	Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar	1,3	7,6
9	Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Kar	1,4	7,0
10	Semmelweis Egyetem Gyógyszerésztudományi Kar	1,4	7,0
11	Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Kar	1,2	6,2
12	Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem	1,2	6,1
13	Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kar	1,2	6,1
14	Kaposvári Egyetem Állattudományi Kar	1,2	6,1
15	Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Egyetem	1,2	6,0

Forrás: részben saját számítás Boda-Stocker (2006) alapján

Az adatokra tekintve az elitnek egy egészen más értelmezése látszik érvényesülni. Ugyanis azt még el lehet fogadni, hogy a művészeti egyetemek csakugyan elitképzést képviselnek. Még talán azt is el lehet fogadni, hogy az orvos, gyógyszerész és állatorvos-tudományi karok is ide tartoznak, ha nem is ennyire az elejére. De az elitképzés fogalmában aligha illik bele a Nemzetvédelmi egyetem, vagy a mezőgazdaság-tudományi karok, vagy a korábbi kohászati karból alakult anyagtudományi kar.

A diplomák árában tehát nem kis részben a felsőoktatási intézményi érdekérvényesítés elitjét, valamint az egyes karok intézményen belüli érdekérvényesítését látjuk – ami elég messze esik a szociológiai aspektusból tekintett elitképzés fogalmától.

A lista másik végét – a legolcsóbb egyetemi diplomákat – megvizsgálva is hasonló megállapításra juthatunk. (3. táblázat)

3. táblázat. A legolcsóbb diplomákat kiadó karok

	Egy hallgatóra jutó állami támogatás 2004-ben millió Ft/fő/év	A diploma állami támogatása (az előző oszlop alapján) millió Ft/fő
Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,41	2,06
Miskolci Egyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,40	1,98
Corvinus Gazdálkodási Kar	0,37	1,83
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,36	1,80
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészstudományi Kar	0,35	1,76
Semmelweis Egyetem Testnevelés és Sporttudományi Kar	0,32	1,61
Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar	0,32	1,60
Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar	0,31	1,56
Széchenyi István Egyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,31	1,56
Veszprémi Egyetem Gazdaságtudományi Kar	0,30	1,49
Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,30	1,48
Szegedi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,28	1,40
Szent István Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar	0,27	1,35
Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,22	1,10
Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,21	1,05
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar	0,18	0,92
Nyugat-Magyarországi Egyetem Geoinformatikai Kar	0,18	0,89

Forrás: részben saját számítás Boda-Stocker (2006) alapján

Rechnitzer János (2006) szerint „a lokális és regionális elit gyermekei jövőjét nem itthon, hanem külföldön, vagy jobb esetben, a regionális központokban képzei el”. Bár erről nincsenek átfogó elemzések, a szociológusok és az oktatáskutatók széles köre által vallott vélemény szerint a hazai elit egyre nagyobb része járátja külföldi felsőoktatási intézményekbe gyerekeit, (részint kapcsolati tőkéjét, részint gazdasági tőkéjét felhasználva ehhez).

A témával kapcsolatos kutatások hiányában csak annyit tudunk, hogy a külföldön tanuló magyar hallgatók száma a 2000-es évek első évtizedének közepén kicsit több mint 8000 fő, akiknek országok közötti megoszlását ismerjük, de társadalmi rétegek szerinti megoszlását nem. (4. táblázat)

Mint láttuk korábban a hazai oktatáspolitikai dokumentumok szerint a felsőoktatási elitképzés elsősorban a Ph.D képzés. A Ph.D-képzésen részt vevő hallgatók száma kicsit kevesebb mint 8000 fő a 2000-es évek első évtizedének közepén – tehát a létszám nagyjából hasonló, mint a külföldön tanuló hallgatók száma. (5. táblázat)

De a doktori képzés esetében is ugyanaz igaz, mint a külföldi képzés esetében: nagyságrendjét ismerjük, társadalmi összetételét azonban nem. (6. táblázat)

Ismert vélemény szerint „a nők felülreprezentáltak az elitképzés hagyományos csatornáiban” (Heyne és Bialecki, 1990 lásd Róbert, 1999). Érdemes tehát megvizsgálnunk a nők arányát a felsőoktatás vertikális és horizontális alrendszeiben.

A 2004-ben kiadott összes diplomából a nők aránya a felsőoktatási szinteken felfelé haladva csökken. Ez annyiban van összhangban az imént idézett megállapítással, hogy a nők majdnem minden felsőoktatási szinten felülreprezentáltak. (7. táblázat)

Ugyanakkor az adatok ellentmondanak az idézett tendenciának a Ph.D-képzés esetében – itt ugyanis a nők aránya jelentősen elmarad a férfiakétól, miközben egyes (oktatáspolitikusi) vélemények szerint ez az elitképzés a felsőoktatásban. Ennek azonban az is lehet oka, hogy a tudományban (1) a nők szerepe általában elmarad a férfiak mögött, ami a tudósképzésben is érvényesül. (8. táblázat)

4. táblázat. Magyar felsőoktatási hallgatók külföldi országokban (fő)

	1998	2003	2004
Németország	1310	3200	3097
Ausztria	576	1279	1344
USA	590	1200	997
Franciaország	229	584	536
Egyesült Királyság	441	451	371
Svájc	79	209	211
Svédország	74	179	188
Olaszország	72	150	184
Kanada	29	na	117
Japán	37	108	107
Finnország	45	111	103
Belgium	28	97	95
Hollandia		93	93
Lengyelország		68	69
Spanyolország	13	154	68
Ausztrália	25	3	61
Dánia	13	49	53
Norvégia	10	34	41
Szlovákia		17	17
Csehország	9	16	17
Írország	1	10	15
Portugália	42	9	7
Új-Zéland		5	6
Korea	1	4	4
Görögország		16	4
Törökország	3	4	2
Izland		2	0
Nem OECD országokban		7	244
Összesen	3626	8059	8051
Arány a nappali tagozatos hazai hallgatókhoz viszonyítva	2,2%	3,9%	3,8%

Forrás: Education at a Glance 2006 Table C3.8., Education at a Glance 2005 Table C3.7a, valamint Education at a Glance 2000 Table C5.3 alapján saját számítás

5. táblázat. Az összes felsőoktatási hallgató megoszlása vertikális szintenként (fő)

	Felsőfokú szakképzés	Főiskolai szintű	Egyetemi szintű	Szakirányú továbbképzés	Ph.D DLA
1990	0	52185	50202	5989	0
1991	0	52654	54405	7611	0
1992	0	57757	59703	8414	0
1993	0	64434	69522	9077	1524
1994	0	80594	74066	12803	2477
1995	0	98218	81347	12565	3456
1996	0	107772	91260	12353	3730
1997	0	124719	108938	17031	4005
1998	819	138116	120199	15999	4264
1999	2153	150967	128030	20250	4302
2000	3464	181527	113513	22033	6752
2001	4475	195291	117947	24558	7030
2002	6128	216581	124606	26815	7430
2003	7219	233673	133274	27074	7835
2004	9122	240297	138169	25991	7941

Forrás: Oktatási évkönyvek (OM)

6. táblázat. Az összes felsőoktatási hallgató megoszlása vertikális szintenként (%)

	Felsőfokú szakképzés	Főiskolai szintű	Egyetemi szintű	Szakirányú továbbképzés	Ph.D DLA
1990	0,0%	48,2%	46,3%	5,5%	0,0%
1991	0,0%	45,9%	47,4%	6,6%	0,0%
1992	0,0%	45,9%	47,4%	6,7%	0,0%
1993	0,0%	44,6%	48,1%	6,3%	1,1%
1994	0,0%	47,4%	43,6%	7,5%	1,5%
1995	0,0%	50,2%	41,6%	6,4%	1,8%
1996	0,0%	50,1%	42,4%	5,7%	1,7%
1997	0,0%	49,0%	42,8%	6,7%	1,6%
1998	0,3%	49,4%	43,0%	5,7%	1,5%
1999	0,7%	49,4%	41,9%	6,6%	1,4%
2000	1,1%	55,5%	34,7%	6,7%	2,1%
2001	1,3%	55,9%	33,8%	7,0%	2,0%
2002	1,6%	56,8%	32,7%	7,0%	1,9%
2003	1,8%	57,1%	32,6%	6,6%	1,9%
2004	2,2%	57,0%	32,8%	6,2%	1,9%

7. táblázat. A 2004-ben kiadott diplomák a felsőoktatás vertikális szintjein

		FSZ	Nők aránya	Főiskola	Nők aránya	Egyetem	Nők aránya	Szakirányú továbbképzés	Nők aránya	Ph.D, DLA	Nők aránya
2004 Összes	Állami intézményekben	1568	67%	29060	66%	18343	59%	8339	65%	883	43%
	Egyházi intézményekben	0	0%	1620	79%	1521	64%	405	69%	10	20%
	Alapítványi intézményekben	120	74%	2970	57%	0	0%	81	52%	0	0%
2004	Együtt	1688	67%	33650	66%	19864	59%	8825	65%	893	43%
2004 Nappali	Állami intézményekben	1368	65%	14545	62%	13905	57%	92	14%	644	46%
	Egyházi intézményekben	0	0%	756	78%	1200	65%	10	20%	8	13%
	Alapítványi intézményekben	120	74%	1227	63%	0	0%	33	76%	0	0%
2004	Együtt	1488	66%	16528	63%	15105	58%	135	30%	652	45%

Forrás: Felsőoktatási statisztikai évkönyv 2004

Ha a diplomák szakiránya szerint vizsgáljuk a nők arányát, akkor is csak részben láthatjuk igazoltnak az idézett megállapítást. (8. táblázat)

Finanszírozzuk-e az elitképzést?

Befejezésül vessünk egy pillantást arra, hogy a mai oktatás-finanszírozás mennyire kedvez az elitképzésnek.

A közoktatás-finanszírozásban – amelynek lényege, hogy a központi állami normatívák mellett a fenntartó önkormányzatok hozzájárulásának jelentős szerepe van – nyilvánvalóan érvényesül az a tendencia, hogy a gazdagabb települések, illetve kerületek iskolái jobb kondíciókkal rendelkeznek. Az, hogy a településeken, kerületeken belül esetleg kondicionális különbségek vannak az elitkörnyékek önkormányzati iskoláinak javára,

8. táblázat. A 2004-ben kiadott diplomák szakirányonként

	Főiskola	Nők aránya		Egve- tem	Nők aránya
Jogi			Személyi szolgáltatások		
Élő természettudomány			Védelmi szolgáltatás	138	16%
Fizikai tudományok			Számítógép-tudomány	351	17%
Matematika és statisztika			Mérnöki tudományok	944	19%
Állategészségügy			Matematika és statisztika	54	26%
Mérnöki tudományok	1974	13%	Fizikai tudományok	627	31%
Számítógép-tudomány	233	29%	Építészeti és építéstudomány	479	42%
Építészeti és építéstudomány	468	29%	Szociális ellátás	40	50%
Védelmi szolgáltatás	2860	29%	Gyártás és feldolgozás	198	51%
Mezőgazdaság	992	50%	Mezőgazdaság	793	53%
Környezetvédelem	317	53%	Környezetvédelem	255	54%
Gyártás és feldolgozás	433	60%	Művészetek	450	56%
Humán tudományok	643	62%	Állategészségügy	127	57%
Művészetek	272	64%	Jogi	2647	58%
Üzleti élet és irányítás	10897	68%	Egészségügy	1420	58%
Társadalomtudományok	395	73%	Társadalomtudományok	2953	60%
Személyi szolgáltatások	1312	78%	Élő természettudomány	185	61%
Tanárképzés és oktatástudomány	9893	79%	Tanárképzés és oktatástudomány	1991	63%
Újságírás és információ- kezelés	1010	79%	Üzleti élet és irányítás	1308	65%
Szociális ellátás	1893	84%	Újságírás és információ- kezelés	501	71%
Egészségügy	1308	92%	Humán tudományok	4663	72%
Összesen	34900	65%	Összesen	20124	58%

Forrás: Felsőoktatási statisztikai évkönyv 2004

vagy egyes, az elit gyermekei által nagyobb arányban látogatott önkormányzati iskola kondíciói jobbak – ez nem a központi finanszírozásból adódik. Hozzá kell tenni, hogy a magán intézmények esetében természetesen a szülői hozzájárulás nyomán jelentős kondicionális előnyök alakulhatnak ki az önkormányzati iskolákhoz képest.

A közoktatásban – mint azt több elemzés is igazolja (többek között a már korábban idézettek is) – az elit ki tudja kényszeríteni, illetve el tudja érni, hogy gyermekei kedvezőbb kondicionális feltételek között tanuljanak.

A felsőoktatás esetében a 2000 után kialakult finanszírozásában a hallgatólétszám után járó képzési normatíva mellett megjelentek részint a minősített oktatók, majd később ehhez még a doktoranduszok után járó, részint a gyakorlati képzés alapján járó, majd ehhez még az alkalmazottak létszámára vetített normatívák is. (9. táblázat) Az új felsőoktatási törvény is ezt a finanszírozást vette át. (Polónyi, 2006a)

Végeredményben a 2005-re kialakult hazai felsőoktatás-finanszírozás azoknak az intézményeknek kedvez, ahol sok a minősített oktató és nagy létszámú az agrár és orvosképzés. (Nem véletlenek tehát a diplomák belekerülési rangsoránál látott arányok.) A jelenlegi felsőoktatás-finanszírozási rendszer tehát – az államszocializmusból itt maradt – intézményi, illetve kari érdekérvényesítési arányokat tükrözi, amelyben az agrár és egészségügyi képzések a mai napig magas prioritást élveznek. Ezek mellett még bizonyos mértékig érvényesül az akadémiai elit érdekérvényesítő képessége is.

A hazai felsőoktatásban tehát kevésbé jut érvényre a szociológiai értelemben vett elit gyermekeinek képzési előnye a finanszírozás tekintetében. Ugyanakkor a jelenleg alkalmazott felvételi rendszerben a központilag mért teljesítményelv és a hallgatói preferenciát követő létszámelosztás egyaránt az elitista elosztást, s a felsőoktatás polarizálódását erősíti. A teljesítményelv lényege, hogy azoknak kell bekerülniük az államilag finanszí-

9. táblázat. A felsőoktatási normatíva rendszer alakulása (2) 2001-2005

Ft/fő/év	2001-2		2003		2004	2005
Képzési normatíva - finanszírozási csoportok		Képzési normatíva - finanszírozási csoportok		Képzési normatíva - finanszírozási csoportok		
1	992000	1	1220000	1	670000	670000
2	489000	2	585000	2	540000	540000
3	338000	3	422000	3	380000	380000
4	234000	4	355000	4	220000	220000
		5	295000	5	480000	480000
				6	290000	290000
				7	180000	180000
Minősített oktatók és a doktoranduszok után járó normatíva	260000	Minősített oktatók és a doktoranduszok után járó normatíva	715000	Oktatói-kutatói normatíva	750000	750000
				Doktoran- dusz normatíva	Termtud, agrár, műszaki, műv. Társtud.	600000 700000 400000
Gyakorlati normatívák		Gyakorlati normatívák		Fenntartási támogatás		
Agrár I	160000	Agrár I	461000	Alkalmazottakra vetített	200000	450000
Agrár II	132000	Agrár II	302000	Hallgatókra vetített	20000	60000
Agrár III	90000	Agrár III	203000	Hallgatókra vetített kieg.		
Egészségügyi	98000	Egészségügyi	461000	Állatorvos, agrár	75000	75000
Főiskolai tanárképzés és szociális képzés	45000	Egyetemi szintű tanár- és szaktanár-, gyógypedagógiai tanárképzés, hittanár képzés, főiskolai szintű tanárképzés, gyógypedagógus képzés, hitéleti képzés, tanító- és óvodapedagógus képzés	120000	Általános orvos, fogorvos	200000	180000
Tanító és óvóképzés	20000			Tanár, tanító, óvodapedagógus	50000	50000
		Egyes egyetemi és főiskolai szintű természettudományos képzés és műszaki képzés	110000			
		Nemzetiségi pedagógusképzési szakok	120000			

rozott keretszámba, akik a legjobb érettségi teljesítményt (3) produkálják. Ez nyilvánvalóan elitista megközelítés, hiszen közismert, hogy a hazai közoktatásban elért teljesítmények alapvetően a családi szociális háttértől függenek. Ezt az elitista elvet még tovább erősíti a hallgatói preferenciákra épülő létszámosztás, amelynek nyomán az elit gyerekei nyilvánvalóan az elit intézményeket választják, s a hátrányosabb helyzetűeknek a gyengébb intézmények jutnak.

Ugyancsak a tanulmányi teljesítmény játszik meghatározó szerepet a felsőoktatásban a hallgatói támogatások, ösztöndíjak elosztásában is. A támogatásoknak legalább a fele (de a gyakorlatban ennél jelentősebb része, becslhetően kb. kétharmada) a tanulmányi

teljesítmény szerint kerül elosztásra – miközben nyilvánvaló, hogy az egyes karokon ugyanazon tanulmányi teljesítmény eléréséhez nyilvánvalóan más-más erőfeszítés szükséges, tehát a tanulmányi eredmény mint elosztási elv hangsúlyozása lényegében hamis teljesítményelvet helyez előtérbe. Más oldalról az is közismert, hogy a tanulmányi eredmények erősen függenek a szociális háttértől, tehát a tanulmányi teljesítményt előtérbe helyező elosztási elv éppen a szociálisan hátrányos helyzetűeket hozza kedvezőtlenebb pozícióba. Tehát a hallgatói támogatások elosztása is erősen az elit felé billen.

Befejezésül

Ebben az előadásban az elitképzés néhány hazai aktuális oktatásgazdasági aspektusát szerettem volna bemutatni. A kép igen ellentmondásos. Különösen a felsőoktatásban. Úgy tűnik, hogy a hazai felsőoktatás felvételi és hallgatói támogatási rendszerében igen erőteljesen érvényesülnek az elit érdekei, ugyanakkor a képzési szerkezet és a képzés, valamint intézményfinanszírozás a mai napig az államszocialista örökséget hordozza.

A közoktatási helyzet sokkal egyértelműbb – ott az elit egyértelműen érvényesíti akarátát.

Jegyzet

(1) A 2005-ös hazai adatok tanulsága szerint a K+F szférában dolgozó összes alkalmazott közül 47% volt nő, a tudományos kutató, fejlesztő közül pedig csak mindössze 34%. (Saját számítás a Kutatás, fejlesztés 2005 KSH 2006 Budapest alapján)

(2) A 120/2000. (VII. 7.) – a felsőoktatási intézmények képzési és fenntartási normatíva alapján történő finan-

szírozásáról szóló - Korm. rendelet normatívái, valamint 80/2004. (IV. 19.) Korm. rendelet normatívái

(3) Itt most hely hiányában nincs lehetőségünk azt vizsgálni, hogy mennyiben „színezi” ezt a helyzetet az emelt szintű és a középszintű érettségi.

Irodalom

Az idei tanév az egyetem újjáéledése a BKÁE-n. *Educatio* Press 2002. szeptember 10. <http://epsilon.hu/cikk.php?id=5354&PHPSESSID=54d681952a45b5b4ccad401799fc2175>

Bajomi Iván – Berényi Eszter – Eröss Gábor – Imre Anna (2006): *Ahol ritka jószág a tanuló. Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek*. Budapest, Kutatás közben No. 271. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest

Báthory Zoltán (2002): A tehetség globalitása. *Magyar tudomány*, 10.

Boda György – Stocker Miklós (2006): *A vezetői döntéseket támogató ágazati mutatószám rendszer projekt eredményei*. (Munkaverzió) Budapest.

Education at a Glance 2000. OECD 2001. Paris

Education at a Glance 2005. OECD 2005. Paris

Education at a Glance 2006. OECD 2006. Paris

Kadocska László (2002): Trendek a felsőoktatásban I. *Magyar Felsőoktatás*, 7. <http://www.ph.hu/ph/mf/22.07/26.html>

Keszeg Anna (2006): Az elitek szubkultúrája. *Korunk*, 9.

Kutatás, fejlesztés. 2005. KSH, (2006) Budapest.

Pál Kinga interjúja Szalai Erzsébettel (1996): „A holnap eliteje? A mai elit nemigen szereti, ha megpiszkálják a tabukat” <http://emc.elte.hu/~ve/966/Szalai.html>

Pléh Csaba (2002): *Tudások az egyetemen. Készségek és tömegek, elitek és műveltségek*. (Az egyetem kérdései a tudásszerveződés irányából tekintve.) www.cogsci.bme.hu/csaba/docs/magyar/informacios%20tarsadalom/egyetemekpleh.rtf

Polónyi István (2006a): Ígéretes és tények a felsőoktatás finanszírozásáról. *Educatio*, tavasz.

Polónyi István (2006b): A hazai szakképzés formálódása. *Educatio*, nyár.

Rechnitzer János (2005): *Hogyan tovább regionális politika?* A kohéziós politika és a hazai területfejlesztés lehetséges stratégiái 2006 után <http://www.magyarorszag2015.hu/tanulmanyok/Rechnitzer-tanulmany051020.pdf>

Réffy József (1998): *Előszó az alternáló mérnökképzés koncepcióját összefoglaló tanulmányhoz*. (TEMPUS 13352/98 projekt) <http://tutor.nok.bme.hu/sandwich/general/eloszo.html>

Róbert Péter (1999): Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. In Meleg Csilla (szerk): *Iskola és társadalom II.* (szöveggyűjtemény) <http://mek.oszk.hu/01900/01945/01945.pdf>

Sáska Géza (2004): Fogy a magyar: sokba van ez nekünk. *Beszélő*, 7–8. <http://beszelo.c3.hu/04/0708/07saska.htm>

Schlett István (2004): *Vitaindító előadása a tömegoktatásról és az oktatás színvonaláról*. <http://phys.chem.elte.hu/forum/OktatasSchlett.pdf>

Szarka Klára (2006): Egyenlő esélyek a boldogtalanságra. Beszélgetés Loránd Ferenc kandidátussal, az Országos Köznevelési Tanács elnökével. *Eső irodalmi lap*, tavasz. <http://vfek.vfmk.hu/00000036/003.html>

Szendró Péter (2002): Tudományos diákkörök. *Magyar tudomány*, 10.

Varga Dóra (2005): Elitoktatás helyett tömegképzés. A felvételi korlátozásával csökkentenék az iskolák közötti különbséget. *Népszabadság*, szeptember 3.

A gazdasági elit képzettsége és rekrutációja a 20. század végén

A kilencvenes években három felmérést vezettem, melyek a kortárs gazdasági elit összetételét voltak hivatva feltárni. Mivel mostanában összegeztem e tárgyú kutatási eredményeimet, úgy éreztem, helyénvaló, ha itt most egy Karády Viktor számára kiemelt kérdés, a képzettség szerepét világítom meg az elit vonatkozásában.

Az alábbiakban gazdasági eliten azokat értem, akik személyesen érdemben képesek befolyásolni a nemzetgazdasági reprodukciós folyamatok jelentős döntéseit. A gazdasági elit esetében a döntési kompetenciát a nagy gazdasági szervezetek vezető pozícióinak betöltésével közelítem meg. A pozicionális közelítés régtől fogva az empirikus elitelemzés egyik legkimunkáltabb területének tekinthető. (Higley és mtsai, 1976, Hoffmann-Lange, 1987)

Három professzionalizációs hullám: szakszerűsödés és szakmásodás

A professzionalizációnak kétféle értelmet tulajdoníthatunk a szakirodalom nyomán. Egyrészt jelenti a szakszerűsödést a modernizáció során, másrészt jelöli a szakértelmiségi hivatások kialakulását, a szakmásodást is. (Freidson, 1986; Wilensky, 1964)

Bizonyos megszorításokkal érdemes alkalmazni a professzionalizáció terminusát az általunk vizsgált jelenségre is, s a huszadik század folyamán a magyar gazdasági döntéshozók professzionalizációjának így három hulláma volt. Az egymásra torlódó társadalmi folyamatokat a második világháborút követő államosítások és a kilencvenes években bekövetkező rendszerváltozás cezúrája élesen tagolta. Az első hullámba az alapítók és az örökösök generációi, a másodikba a munkásigazgatók és a káder-menedzserek, míg a harmadikba a kilencvenes évek átmenetgazdasági elitje tartozott bele. Az alábbi szükségképpen vázlatos fejtegetés arra készlet, hogy megjegyezzem: az első két professzionalizációs hullám sajátosságaival korábbi dolgozataimban foglalkoztam. (Lengyel, 1999, 2005)

A huszadik század első évtizedeiben aktív alapítók és a két világháború között aktív örökösök generációiban megfigyelhető volt a gazdasági vezetés szakszerűsödése. Mindkét generáció egy nyereségorientált szemléletet személyesített meg, autonóm gazdasági döntéseket hozott, s kristályosodási pontja a magántulajdon volt. Megkezdődött a vezetői szerepek szakmásodása is, ezek háttereként pedig kezdett elterjedni a műszaki és a közgazdasági hivatás. (Balázs és Lengyel, 1986) A két generáció további közös vonása volt, hogy tagjaik többségükben magas társadalmi státusú családból származtak, magas és növekvő arányú volt körükben a felsőfokú végzettségűek aránya.

A megkésett modernizáció egyik paradox jelenségeként a magyar gazdasági elit képzettségi szintje már az első generációban magasabb volt, mint a fejlett országok gazdasági elitjeié. (1. táblázat)

A felsőfokú képzettség nem vált formálisan a vezetői rekrutáció előfeltételévé, de az örökösök generációjában gyakorlatilag már ekként működött. A két generáció kiválasztási elve a vagyon, a származás és a szakértelem volt, ugyanakkor sikeres stratégiáik

1. táblázat. Az amerikai, angol, francia, német és magyar gazdasági elit egyetemet, főiskolát végzett tagjainak aránya (1770–1989) (%)

USA+*	1770– 1800	1801– 1830	1831– 1860	1861– 1890	1891– 1920				
	22	8	15	39	67				
Nagy- Britannia++				1880– 1898	1900– 1919	1920– 1939			
				38	38	38			
Nagy- Britannia#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					35	50	57	69	83
Francia- ország+++					1912	1929			
					75	96			
Francia- ország#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					72	90	98	96	97
Német- ország++++			1800– 1870	1871– 1914	1918– 1933				
Összesen			14	26	44				
Cég- *tulajdonos			13	25	30				
Fizetett gazd. vezető			(50)**	(60)**	60				
Német- ország#					1907	1929	1950– 1953	1962– 1972	1984– 1989
					62	67	78	86	100
Magyar- ország		– 1830*	1831– 1860*	1861– 1890*	1891– *	1927– 1943** *	1950	1962	1984
		50	55	78	95	94	22□	45□□	91□□□

+ Forrás: S. M. Lipset és R. Bendix, i.m. 126. (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.); ++ Forrás: H. Kaelble, 1982, 4. tábl., 101.; +++ Forrás: M.Lévy-Leboyer, La Patronat... 5.tábl. 152. első négy sor 3-5. oszlop összegrovata (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4.tábl., 101.); +++++ Forrás: H. Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.; # Forrás: Cassis, 1997, 133.; * születési év szerint; **igen kis mintaelemszám; *** Forrás: saját számítás a multipozicionális gazdasági elit adatai alapján (vö. Lengyel, 1993, 46.); □ Forrás: a Könyvüipari minisztérium vezető kádereinek kimutatása 1950 dec. 21. MOL 276.f. 90/193 (minisztériumi főosztályvezetők, osztályvezetők és helyetteseik); □□ Forrás: Jelentés a Nehézipari Minisztérium bányászati ágazat 1962. évi személyzeti munkájáról, MOL XIX-F-17-b. (minisztériumi főosztályvezetők, helyettesek, osztályvezetők, igazgatók); □□□ Forrás: Statisztikai adatok az állami és a szövetkezeti vezetőkről, 1984. Budapest. (1985) 63. (az állami vállalatok, trösztök, egyesülések, részvénytársaságok vezetői).

megvalósításához gyakran kellett kijáráshoz, politikai kapcsolatokhoz folyamodniuk, illetve ilyen pozíciókat is birtokolniuk.

Az államosítás megállította a gazdasági vezetés körében megindult szakszerűsödési és szakmasodási folyamatokat. A gazdasági szervezetek stratégiai és taktikai döntéseinek köre élesen szétvált, a stratégiai döntések a redisztributív tervezési hierarchia felső szintjeire kerültek. Az alsó szinten ennek megfelelően a vezetők kiválasztásában a lojalitás, a származás és a párttagság kritériumai váltak döntővé. A felsőbb szinteken azonban kezdettől fogva a lojalitás és a képzettség együttes rekrutációs feltételeivel találkozunk. Az államosítások az elit rekrutációja tekintetében is fordulatot hoztak. A huszadik század második felében a nemzetközi tendenciák ebben a vonatkozásban úgy alakultak, hogy a fejlett országok gazdasági elitjeinek rekrutációs bázisában növekedett az értelmiségi és a fehérgalléros családi háttér szerepe. A tervgazdasági elit első generációját ezzel szemben a munkás és kisebb mértékben a paraszti származás jellemezte. A hatvanas évektől a minisztériumi vezetésben az értelmiségi és a fehérgalléros származásúak aránya már elérte a nemzetközi szín-

tet. A stratégiai és a taktikai döntésekért felelős intézmények rekrutációs bázisában mutatkozó különbség a kései tervgazdaság időszakában fokozatosan megszűnt.

A felsőfokú végzettség vállalati szinten kiválasztási szempontként a tervgazdasági vezetők második generációjánál került előtérbe. Háttérbe szorult a származás kritériuma, ám a párttagságé, ha nem is formális előírásként, de gyakorlatilag változatlan mértékben fennmaradt. A korábbi tendenciáknak megfelelően tömegesen elterjedtek és felsőfokú képzéshez kötötté váltak a gazdasági vezetés háttérét adó műszaki és közgazdasági szerepek. E szakmák azonban, sem az érdekérvényesítést, sem pedig a felsőfokú képzés belső szerkezetét tekintve nem professzionalizálódtak olyan mértékben, mint a jogászi vagy az orvosi hivatás.

A gazdasági vezetők képzettségi színvonala a hetvenes-nyolcvanas években érte el a harmincas évekbeli szintet, s a nyolcvanas évek közepén a felsőfokú végzettségű vezetők aránya megközelítette a kortárs brit, francia és német arányokat. A gazdasági vezetés professzionalizációja a szó tágabb, szakszerűsödési értelmében mind az első, mind pedig a második hullámban lendületet vett, ám a két hullám során eltérő irányba tartott. A szakszerűsödés az első periódusban a nyereségmaximalizálás és a kijárás, a második periódusban pedig a tervutasítás és a tervalku normáihoz igazodott. A kilencvenes években kezdődött harmadik hullám a rekrutáció logikáját illetően ugyancsak a nyereség és a járadékszerzés elemeiből építkezett.

Felelősen, csonka professzionalizációról beszélhetünk a szó szűkebb, szakmásodási értelmében. A meritokratikus és kredenciális értékek mindhárom hullámban teret nyertek a vezető kiválasztásban, de az első két periódusban egymással ellentétes tartalmú származási és lojalitáskritériumokkal fonódtak össze, a harmadik periódusban pedig a felső osztályi származás, a szervezeti és személyi lojalitás nyert ismét teret.

A második hullámban a kelet-európai tervgazdaságok elitjének rekrutációs kritériumai az idők során a származástól és ideológiai lojalitástól a képzettség, a tapasztalat és a párttagság felé tolódtak el. Az irányítási szféra és a vállalati vezetés közötti különbségek idővel csökkentek, de nem tűntek el teljesen. A kései tervgazdasági vezetők rekrutációs bázisa széles volt, ha a társadalmi osztályok szerinti származást vesszük tekintetbe. A párttagság és a képzettség kritériumai szerint azonban rendkívül szűk maradt, ami a kádere sedés és a professzionalizálódás párhuzamos folyamatainak szimptomája. A gazdasági reform egyik legfontosabb kihívása szempontunkból az volt, hogy menedzseri feladatokkal ruházta fel a kádereket, akiknek e két szerep egyeztetését kellett megvalósítaniuk mindennapi munkájuk során.

A gazdasági elit kilencvenes években kezdődő harmadik professzionalizációs hullámának legfontosabb jellemzője az, hogy dominánssá vált a magántulajdon és a külföldi tulajdon. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a magántulajdon növekvő mértékben a kredenciális értékekre alapozza a vezető kiválasztást. A kompetenciakritériumok jelentősége erősödött, s a készségek eltolódtak a közgazdasági és jogi tudástípusok felé. A lojalitási kritériumok között az ideológiai szempontok helyett a szervezeti és a személyi lojalitás szempontjai nyertek teret. A rekrutációs mintákat tekintve növekedett a magas társadalmi státuszú családból származók aránya.

A gazdasági elitbe való bejutást kondicionáló tényezők

Eddig azt villantottam fel, hogy miként változott a gazdasági elit rekrutációja hosszú távon, most azt vizsgálom meg, hogy milyen társadalmi tényezők kondicionálták a gazdasági elitbe való bejutást a kilencvenes évek végén.

A szakirodalom kitüntetett fontosságot tulajdonított az elit rekrutációját befolyásoló társadalmi tényezőknek. E kérdések vizsgálatának egyik legelterjedtebb módja, mikor egy-egy elit rekrutációs tendenciáit önmagukban elemzik. Ekkor az elemzés fókuszában a

rekrutáció időbeli alakulása áll. Bendix és Howton (1967), valamint Mills (1945) klaszszikus tanulmányai az amerikai történelmi gazdasági elit reputációs mintáin ellenőrizték a származás és a végzettség hatását az elitbe jutásra. A társadalmi tényezők között is megkülönböztetett figyelem irányult arra, hogy miként befolyásolja az osztályhatás az elitbe jutást. (*Etzioni-Halevy*, 1998; *Mastekaasa*, 2004; *Vicsek*, 1998) E területen kisebb azoknak a munkáknak az aránya, amelyek a különböző nemzetiségű gazdasági elitek összehasonlításával foglalkoznak. (*Kaelble*, 1982; *Cassisi*, 1997) Az egyik újabb keletű kutatási eredmény például Bourdieu (1986) konceptuális kereteit alkalmazva a német és a francia üzleti elit rekrutációját hasonlította össze száz-száz fős elitmintán az osztályreprodukció hatásának alakulását mérve. (*Hartmann*, 2000) Az elemzés azt mutatta ki, hogy a gazdasági elitnek mintegy kétötöde mindkét országban a társadalmi elitből – respektíve a „gehobenes Bürgertum”-ból, illetve a „classe dominant”-ból – származott. Franciaországban a vizsgálatok egybehangzó tanúsága szerint a felsőfokú képzésnek és a versenyvizsgáknak volt döntő szerepe a kiválasztásban. Németországban az elsődleges kritériumok a személyiségjegyek voltak, s ezek a gehobenes Bürgertum-ból érkezőket helyezték előtérbe. A Bourdieu által leírt osztályspecifikus habitust tehát a francia esetben inkább az exkluzív felsőoktatási szelekciós mechanizmus biztosította (ami a felső osztályból származókat ugyancsak favorizálta, mivel nagyobb eséllyel biztosította a vizsgákhoz szükséges kulturális javakat). A német esetben ezzel szemben a gehobenes Bürgertum származási háttere a habitus révén juttatta tagjait előnyhöz. Személyzeti szakemberekkel folytatott interjúk tapasztalata szerint a felső vezetői pozíciókat azért töltötték be túlnyomórészt a gehobenes Bürgertum leszármazottai, mert ők birtokolták nagyobb eséllyel azokat a kódokat és tulajdonságokat, amelyek a nagyburzsoáziát megkülönböztették. Rendelkeztek önbizalommal, optimizmussal és magabiztossággal, internalizálták a társadalmi 'distinkció' kódjait, azt a tudást, ami a német üzleti élet felső rétegeit jellemezte

A szó szigorú értelmében vett összehasonlítást az elit és az átlagnépesség között azonban viszonylag kevés vizsgálat alkalmazott. Az alábbiakban erre tesztek kísérletet, a gazdasági elit 1998-as és az aktív népesség 1997-es mintáinak összekapcsolt elemzése révén. Először a végzettség és a társadalmi hátér egymáshoz viszonyított és egymással összefüggő hatásait ellenőrzöm Robert Putnam modelljei nyomán. Ezt követően, hasonló megfontolásból a képzettség és a párttagság, valamint ezek, a társadalmi nem és a karrierminták együttes hatásait vizsgálom az elitbe jutási esélyek szempontjából.

Végzettség és társadalmi hátér

Robert Putnam az elitek komparatív kutatásáról írott könyvében a származás, a képzettség és az elit státusz kapcsolatát négy egyszerű modellel szemlélteti. (*Putnam*, 1976, 30.) Az első modellben a képzettség és a származás külön-külön hat az elitbe jutásra. A másodikban a származás hat a képzettségre és ezen keresztül hat az elitbe jutásra, a származás hatása tehát csak közvetett. A szerző történelmi példaként a kínai mandarin-meritokráciát említi, s a példa inkább a képzettségi teljesítményt, mint a végzettség szintjét tárgyalja. A harmadik modellben a származás külön-külön hat a képzettségre is és az elitbe jutásra is. Az elit tagjainak többsége képzett, de az alsó osztályból származóknak, ha történetesen képzettek is, kevés esélyük van az elit rekrutációra. Ez, miként Putnam megjegyzi, a modern társadalmakban ritka jelenség. A brit és a marokkói elitet hozza fel példaként, ahol a felső osztály tagjai képzettek ugyan, de nem mindannyian, s az elitbe jutásnak nem elsősorban a képzettség, hanem a felső osztályi származás a denominátora. Végül a negyedik modellben a származás hat a képzettségre és az elitbe jutásra is, s a képzettség is hat az elitbe jutásra. Itt tehát a képzettség mellett a származás direkt és indirekt hatást is gyakorol, azaz a második modellől eltérően az elitbe jutó képzettek között is felülreprezentáltak a felső osztályi származásúak.

Hogyan vizsgálhatjuk Putnam modelljeit a rendelkezésre álló magyar adatokon pontosan? Az aktív népesség és a gazdasági elit adatait táblastatisztikákkal ellenőriztük. Ezen túlmenően a két mintát összevontuk, s létrehoztunk egy elit változót, valamint egy, a végzettségre és a származásra vonatkozó változót. A mintanagyság és az elit speciális összetétele azt indokolta, hogy mindkét esetben kétértékű változókkal operáljunk, a felsőfokú végzettséggel egyfelől, valamint a középosztályi származással másfelől. A származást azzal a változóval mértük, hogy a megkérdezett családjában, szülei, nagyszülei között volt-e vállalkozó.

Az első modellt két külön kereszttáblával és asszociációs mutatóval ellenőriztük. A tétel mindkét eleme igaz, az elitbe jutás és a felsőfokú végzettség, valamint az elitbe jutás és a származás között is igen erős pozitív kapcsolat van. A gazdasági elitnek, mint korábban említettük, 97 százaléka rendelkezett diplomával, az aktív népességen belül a diplomások aránya egyhatodos volt.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a gazdasági elit minden más társadalmi csoportnál inkább származott vállalkozói háttérű családból, beleértve magukat a vállalkozókat is. (2. táblázat).

2. táblázat. A szülők, nagyszülők közt volt-e vállalkozó? (Az elit és az aktív népesség egyes csoportjainak válaszai, 1997/98)

	igen, %	N
Elit	51,7	240
aktív népesség	19,3	767
Vezető	2107,0	60
vállalkozó	36,4	66
értelmiségi	23,6	72
egyéb szellemi	22,8	114
szakmunkás	15,1	232
betanított- és segédmunkás	10,8	194

Cramer's $V = 0,35****$

Ez nyilván azzal állt összefüggésben, hogy az újonnan kialakuló vállalkozói osztály nem elhanyagolható része volt kényszervállalkozó a kilencvenes évek derekán. Az elitnek több mint fele, a középosztály negyede, s az alsó osztály nyolcada jelezte, hogy szülei, nagyszülei közt volt vállalkozó. A nagyszülők vállalkozói háttere és az elit státusz közötti pozitív kapcsolatra világított rá egy az 1993-as, Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Donald Treiman vezetésével végzett elitvizsgálat adatait elemző tanulmány is. (Róna, Tas és Böröcz, 2000) Hasonló irányú, de gyengébb kapcsolat volt a szülők vállalkozói múltja és az elitstátusz között, ami azzal áll összefüggésben, hogy a kilencvenes évek gazdasági elitjének zöme az államosítások után született.

A második modellt ellenőrzendő megvizsgáltuk az asszociációt a származás és a képzettség között, ami ugyancsak szignifikánsnak bizonyult. Hasonlóképpen erős és szignifikáns kapcsolat volt a képzettség és az elitpozíció között is. Három dimenziós táblánkban először a munkásosztályból származók között vizsgáltuk az iskolai végzettség hatását, majd a középosztályból származók között. Azt láttuk, hogy az általános népességmintában, azok körében, akiknek felmenői közt nem voltak vállalkozók a felsőfokú végzettek aránya 15 százalékot tett ki, míg azok közt, akiknek szülei, nagyszülei közt voltak vállalkozók, a felsőfokú végzettségük aránya egynegyedes volt. Az elit tagjainak körében mindkét származási csoport esetében a 95 százalékot meghaladó döntő többség rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a származás csak közvetve, az iskolai végzettségen keresztül fejtené ki hatását, s ennek következtében az azonos végzettségük körében az alsó osztályi származásúak már ugyanolyan eséllyel jutnának az elitbe, mint a középosztálybeliek. A harmadik modell, mely a hangsúlyt a származás szűrőhatására teszi, a magyar gazdasági elit esetében nyilván

valóan nem állja meg a helyét, hiszen, bár a kilencvenes években egy bezáródási folyamatot regisztrálhattunk, a közvetlen kapcsolat a származás és az elitbe jutás esélyei közt távolról sem volt determinisztikus. Fentiekből az valószínűsíthető, hogy a származás és a végzettség tényezői közül a végzettségnek volt nagyobb hatása az elitbe jutásra, s valóban, a negyedik modell tesztelésére kialakított logisztikus regressziós egyenletek azt az eredményt hozták, hogy bár mindkét tényező szignifikáns hatást gyakorolt az elitbe jutás esélyeire, közülük a felsőfokú végzettség hatása számottevően meghaladta a származását. (3. táblázat)

3. táblázat. Az elitbe jutás esélyei az iskolai végzettség és a származás változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
Iskolai végzettség (felsőfokú=1, egyéb=0)	4,8	0,4	166,6	0,0000	124,5
Származás (szülők, nagy szülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	1,1	0,4	161,9	0,0000	2,8
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86,3%,			
N	1007,0				

A magyarázó tényezők közül az iskolai végzettség jelentősen növelte a modell magyarázó erejét. Ehhez képest a származás már csak mérsékeltebben járult hozzá a magyarázó erő növekedéséhez, s csupán csekély mértékben csökkentette a végzettség hatását, ám kétségkívül önmagában is szignifikáns hatást gyakorolt. Azonos iskolai végzettség mellett a vállalkozói háttérű családokból érkezőknek mintegy háromszoros esélyük volt az elitbe jutásra.

Kompetencia és lojalitás

Minden eddigi elemzésből az derült ki, hogy a felsőfokú képzettség mint a kompetenciát valószínűsítő tényező igen erős hatást gyakorol az elitbe jutási esélyekre. Kérdés, hogy hogyan alakul az államszocialista időszakban éppily fontosnak bizonyult másik tényező, az egykori lojalitást valószínűsítő tényező, az MSZMP-tagság hatása a kilencvenes évek végén. Azt láttuk, hogy a párttagsággal fémjelzett aktív politikai kötődés a gazdasági elit esetében már a rendszerváltás idején elveszítette rekrutációs szűrő szerepét. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a valamikori párttagság is megszűnt volna az informális szelekciós mechanizmusban működni. Láttuk, hogy a valamikori párttagok körében felülreprezentáltak voltak a magasabb képzettségű, vezetői tapasztalattal rendelkező káderek, s ez önmagában hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kilencvenes évek végi gazdasági elit mintegy fele volt párttagok közül került ki. Már nem volt olyan jelentős a hatása, mint a képzettségnek, azt valószínűsíthetjük, hogy önálló hatással bírt. (4. táblázat)

4. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a végzettség és a párttagság változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
Végzettség (felsőfokú=1, alacsonyabb=0)	4,7	0,4	155,9	,0000	110,6
Volt-e MSZMP- tag (igen =1, nem=0)	1,8	0,3	46,1	,0000	6,1
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86,4 %,			
N	1012,0				

A számítások igazolják ezt a feltevést. A felsőfokú képzettség döntő hatása mellett a volt párttagság is mintegy hatszorosan növelte az elitbe jutási esélyeket, ha a két tényező együttes hatását vizsgáltuk.

A karriert, valamint a demográfiai tényezőket kontrollálva is megmaradt, s csupán kis mértékben mérséklődött mindkét szignifikáns hatás. A jelenség értelmezéséhez szükséges emlékeztetnünk arra, hogy a felvétel idején szocialista többségű kormány volt hatalmon, s ez elvileg hatást gyakorolhatott a gazdaságpolitika szegmenseiben. A hatást azonban nem mutathatjuk ki, mivel a gazdaságpolitikában és a vállalati vezetők körében egyaránt némileg átlag fölötti volt párttag aránnyal találkozunk, míg a bankszektorban átlag alattival, s az összefüggés nem szignifikáns.

A gazdasági elitbe jutás szempontjából tehát a kompetencia mellett az egykori párttagság önmagában is növelte az esélyeket, akkor is, ha a demográfiai és karriermintabeli különbségeket kiszűrtük.

Itt térhetünk rá annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy jelentett-e a káder múlt előnyöket a népesség szélesebb köreiben is a kilencvenes évek végén. A volt párttagok és nem párttagok átlagjövedelmeit összehasonlítva az aktív népesség 1997-es mintáján (5. táblázat), azt tapasztaljuk, hogy a volt állampárti tagság nem jelentett számottevő nettó jövedelmi előnyt. A volt párttagok nettó havi jövedelme egyharmaddal haladta meg az átlagot, s az eltérés statisztikai értelemben nem volt szignifikáns, ami részben a volt párttagok aktív népességen belüli viszonylag kis arányával magyarázható. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségük közel kétszeres, s a vezetői tapasztalattal rendelkezők másfélszeres, az átlagnál statisztikailag szignifikánsan nagyobb jövedelmet húztak. Ugyanakkor tudható, hogy a párttagok végzettségi és karrierszerkezete eltért az átlagnépességtől.

5. táblázat. A jövedelem, a felsőfokú végzettség és a vezetői tapasztalattal rendelkezők az aktív népesség és a volt MSZMP-tagok körében, 1997-ben

	Nettó havi főállású jövedelem (ezer Ft)	Felsőfokú végzettség aránya (%)	Vezetői tapasztalattal rendelkezők aránya (%)	N (N jöv)
Aktív népesség	30,6	16,8	27,2	772 (687)
Volt MSZMP-tag	39,5	28,3	48,3	60 (51)
szign.	Eta=.07 (ns)	Phi=.9*	Phi=.14***	

Annál inkább indokolt lehetett volna, hogy a párttagság nettó jövedelmi hatása számottevő legyen. Két dolgot azonban érdemes itt szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy a kereszthatások kiszűrésével olykor viszonylag kis arányszámú változók jelentőségét is ellenőrizhetjük. A másik pedig az, hogy a jövedelmek mérésével számos probléma van. A legkézenfekvőbb az, hogy érzékeny kérdés lévén, a válaszmegtagadások és torzítások miatt az adatok pontatlanok. A kevésbé kézenfekvő az, hogy a jövedelmek megoszlása nem felelt meg a normális eloszlás feltételének, ami a regressziós egyenlet függő változóját kell jellemezze. Ezért a jövedelmek logaritmusát függő változóként tekintve a következő regressziós egyenlettel ellenőrizhetjük a kérdést.

$$\ln(JÖV) = 0.5 \times ISK + 0.3 \times NEM + 0.3 \times VEZ + 0.2 \times KÁDER + 9.9$$

(N= 645, R négyzet= 0.25) Ahol

$\ln(JÖV)$ = a főállású nettó jövedelem logaritmus

ISK = 1, ha felsőfokú, 0, ha nem felsőfokú végzettséggel rendelkezett a kérdezett

NEM= 1, ha a kérdezett férfi, 0, ha nő

VEZ= 1, ha a kérdezettnek volt vezetői tapasztalata, 0, ha nem

KÁDER= 1, ha a kérdezett tagja volt az MSZMP-nek, 0, ha nem.

Azt tapasztaljuk, hogy a volt párttagság önálló pozitív hatása kimutatható a jövedelmekre, ha a vezetői tapasztalattal és a végzettséggel kontrolláljuk, tehát a káder múlt önmagában is jövedelmi előnyöket jelentett az aktív népesség körében. Ez az előny nem volt olyan számottevő, mint a felsőfokú iskolai végzettségé és a vezetői tapasztalaté, de szignifikáns előny volt. Az elemzési stratégiák gyakrabban élnek egy hatás dekompozíciójának alkalmazásával, s azt mutatják ki, hogy egy tényező milyen más háttérváltozók hatását sűríti magába. Mi most egy fordított utat jártunk be: egy eredetileg inszignifikánsnak tűnő tényezőről bizonyítottuk be, hogy szignifikáns hatása volt a jövedelmi különbségek magyarázatában. A következtetés így megvilágítva talán még érdekesebb, mert egy rejtett hatásra világít rá: a kilencvenes évek második felében a párttag múlt az aktív népesség egészében az azonos végzettségű, nemű és vezetői tapasztalattal rendelkező emberek körében igen számottevően differenciálta a jövedelmeket. Ezek mellett pedig, mint láttuk a volt párttagság előnyt jelentett a gazdasági elitbe való bekerülési esélyek tekintetében is. Az eliten belüli jövedelmi szóródást azonban sem a volt párttagság, sem a felsőfokú végzettség ténye nem befolyásolta, utóbbi nyilván azért nem, mert a döntő többség rendelkezett vele, s a jövedelem nem ezzel arányosan alakult.

Együttes hatások

A gazdasági elitbe való bejutási esélyeket becslő összegző modellünk (6. táblázat) a nem, a kor, a származás, az iskolai végzettség, a volt MSZMP-tagság, valamint a karrierminta változóit vette számításba. Mindezek a tényezők szignifikánsan és számottevően befolyásolták az elitbe való bejutás esélyeit, s együttesen jó becslést adnak. A helyesen besorolt esetek aránya 90 százalékos volt. Mind a nem, mind pedig a származás fontosnak bizonyult a gazdasági elit kiválasztásában, azonban az iskolai végzettség ezeknél is fontosabb volt. A kompetencia, s a lojalitás szűrő indikátorai közül tehát különösen a felsőfokú végzettség bizonyult döntő fontosságúnak.

6. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a kompetencia, a lojalitás, a származás, a demográfiai tényezők és a karrierminta változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	B	Szórás	Wald	Szign.	Exp(B)
képzettség (1= felsőfokú, 0= egyéb)	4,6	0,4	130,4	0,0000	98,8
párttagság (1=volt MSZMP-tag, 0= egyéb)	1,4	0,3	19,9	0,0000	4,0
származás (szülők, nagyszülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	0,9	0,3	9,6	0,002	2,4
nem (1= férfi, 0=nő)	1,3	0,3	19,4	0,0000	3,8
kor (50 évesnél fiatalabb=1, 50 éves és idősebb=-1)	-0,5	0,14	14,7	0,0001	0,6
a karrier jellege (folyamatos1, ugrászerű=-1)	-0,6	0,2	8,6	0,003	0,6
hullámhegyek, hullámvölgyek voltak-e (1= igen, 0 =nem)	-0,8	0,3	8,1	0,004	0,4
Konstans	-4,6	helyesen besorolt esetek aránya 90,4 %			
n	812,0				

Azaz a gazdasági elit kiválasztásának legdöntőbb eleme a felsőfokú végzettség volt a számításba vett tényezők közül, Ez sokszorosan meghaladta minden más társadalmi magyarázó faktor hatását. A második legjelentősebb tényező változatlanul a kései tervgazdaságban lojalitást valószínűsítő változó, az állampárti tagság volt. A gazdasági elit tagjainak fele, a mintabeli aktív népességnek kevesebb mint 10 százaléka volt párttag. Ismeretes, hogy a párttagság végzettségi összetétele számottevően kedvezőbb volt, mint az átlagnépességé. Ennek ellenére, a modellben a végzettséggel kontrollálva is önálló magyarázó tényezőnek bizonyult a volt párttagság az átmenetgazdaság időszakában. A korábbi lojalitási kritériummal egyenértékű hatással volt a bejutási esélyekre a társadalmi nem. A származási háttér csaknem olyan fontosnak bizonyult az elitbe jutási esélyeket illetően, mint a nem és a volt párttagság.

A demográfiai tényezők közül az ötven év fölötti életkor közel kétszeresen növelte az elitbe jutás esélyeit, ami azért is figyelemre méltó, mert, mint korábban láttuk, a gazdasági elit a rendszerváltás kezdeti időszakában egyes szegmenseiben jelentősen megfiatalodott. Ennek ellenére a gazdasági elit több mint fele, az aktív népesség hatoda volt ötven év fölötti. Bár összehasonlítás alapul az aktív népességet választottuk, ezen belül is jelentős eltérések vannak a kormegoszlás tekintetében. Az elitet is kevésbé jellemzi a karrierekben mutatkozó nagy ugrás, azonban az ugrásszerű karrierök növelték az elitbe jutás esélyeit. Az ágazaton belüli, illetve ágazatok közötti karrierök, miként láttuk, nem befolyásolták érdemben a bejutási esélyeket az összetételhatások kiküszöbölését követően.

Visszatérve a korábban felidézett nemzetközi összehasonlításhoz, azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdasági elit ebben a tekintetben inkább a francia típusúhoz állt közel. Nem abban az értelemben, hogy a versenyvizsgák rendszere és a felsőfokú intézmények szigorú hierarchizáltsága az osztályhatást áttételessé tenné. Abban az értelemben azonban igen, hogy a kompetenciát valószínűsítő képzettség minden más tényezőt sokszorosan meghaladó hatással volt az elitbe jutás esélyeire. Az osztályhatás tehát közvetve, a képzettségi szűrőn keresztül fejtette ki hatását. Önálló hatása is megmaradt azonban, s ebben a tekintetben, Putnam negyedik modelljéhez állt közel, amelyben a képzettségen keresztüli és az önálló osztályhatás is érvényesül. Az államszocialista múlt másik öröksége, a lojalitást valószínűsítő párttagság ugyancsak erős önálló befolyással volt a bekerülésre, akkor is, ha a képzettség, a karrier, a kor és a nem változóinak hatását kiszűrtük.

Irodalom

Balázs János-Lengyel György (1986): A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországon. In Hrubos Ildikó (szerk.): *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője*. Budapest. 8–43.

Bendix, Reinhard – Frank W. Howton (1967): Social mobility and the American business elite. In Seymour Lipset, M. – Bendix, Reinhard : *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley–L.A., 117–143.

Bourdieu, Pierre (1986): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, London.

Cassidy, Youssef (1997): *Big Business. The European Experience in the Twentieth Century*. Oxford U.P., Oxford.

Etzioni-Halevy, Eva (1998): The Relationship between Elites and the Working Class: On Coupling, Uncoupling, Democracy and (In)Equality. In Higley, John – Pakulski, Jan – Wesolowski, Włodzimierz (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Macmillan Pr., Houndmills, Basingstoke. 251–276.

Freidson, Eliot (1986): *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago–London.

Hartmann, Michael (2000): Class-specific habitus and the social reproduction of the business elite in Germany and France. *The Sociological Review*, 2. May, 241–261.

Higley, John – Field, G. Lowel – Groholt, Kurt (1976): *Elite Structure and Ideology*. Columbia U.P. Oslo–N.Y.

Hoffmann-Lange, Ursula (1987): Surveying national elites in the Federal Republic of Germany. In: Moyser, George – Wagstaffe Margaret (eds): *Research Methods for Elite Studies*. Unwin Hyman Ltd. London, 27–47.

Kaelble, Hartmut (1982): Hosszú távú változások a gazdasági elit kiválogatódásában. Németország összehasonlítása az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az ipari forradalomtól napjainkig. In Lengyel Gy. (vál.): *A vállalkozó*. Szociológiai Füzetek, 28. Budapest. 75–102.

Lengyel György (1999): Two Waves of Professionalization of the Hungarian Economic Elite. In Brezis, E. S. – Temin, P. (eds.): *Elites, Minorities, Economic Growth*. North Holland. 93–104.

(2005) Cadres and Managers. Changing Patterns of Recruitment of Economic Leaders in a Planned Economy, In H. Best – M. Hofmann (eds.): *Entrepreneurs and Managers in Socialism. Historical Social Research Special Issue*, 112. 25–49.

Mastekaasa, Arne (2004): Social Origin and Recruitment to Norwegian Business and Public Sector Elites. *European Sociological Review*, 3. July, 221–235.

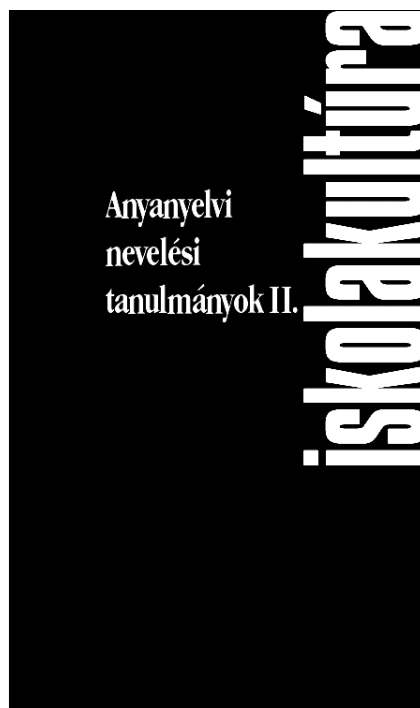
Mills, C. W. (1945): The American business elite: a collective portrait. *Journal of Economic History*, 5. 20–44.

Putnam, Robert D. (1976): *The Comparative Study of Political Elites*. Prentice-Hall, Englewood-Cliff, N. J.

Róna-Tas Ákos – Böröcz József (2000): Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In Higley, John – Lengyel György (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. 209–228.

Vicsek Lilla (1998): *Vezetési esélyek 1993. Az osztályszármazás és a nemi hovatartozás jelentősége a vállalati felsővezetővé válásra*. Szakdolgozat, BKE, Budapest.

Wilensky, Harold L. (1964): The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology*, 2. 137–158.

Az Iskolakultúra könyveiből

Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon

Milyen nemzetfogalomra épült a két világháború közötti nemzeti tematika? Az új, kultúrnemzeti koncepciónak milyen ideológiai háttere volt? Az államilag vezetett nemzeti tematika hogyan fejeződött ki a mindennapi életet meghatározó politikai gyakorlatban és az intézményes politikai szocializációban?

Az első világháborút követően a politikai összeomlással, területi és népességvesztéssel a magyar nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört, a politikai nemzet koncepciójára épülő politika csődöt mondott. Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat. A háború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság időszaka, a vörös- és a fehérterror, majd a trianoni békeszerződés sokkja és a gazdasági összeomlás kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit és felszínre hozta a Monarchia időszakában felépült nemzetfogalom, nemzeti szocializációs modell és nemzeti tematika érvénytelenségét. A nemzeti szocializáció korábbi modellje nemcsak a nemzetiségek integrálásában bizonyult hatástalannak, de nem segített a kudarc értelmezésében, a veszteségek feldolgozásában és a „hogyan tovább” kérdésének megválaszolásában sem.

A békeszerződéssel nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai vesztették érvényüket, hanem megváltozott a magyar állam és a korábbi (magyar és nem magyar nemzetiségű) állampolgárok közötti viszony, valamint az ország nemzetközi szerepe és kapcsolatrendszere is. Új politikai válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint, hogy mit jelent a magyar nemzet fogalma; ki tartozik a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal és milyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira, és politikai „terápiát” kínálni következményeire.

Horthy hatalomra jutásával a nemzeti tematika „kinyílt”. Az új államhatalom az értelmiség széles köreinek közreműködésével törekedett a nemzetfogalom újraértelmezésére és szakrális rekonstrukciójára, valamint egy új nemzeti tematika felépítésére. Az államhatalom az újrafogalmazott nemzeti tematika hatékony közvetítését új, az állami politika rangjára emelt identitásstratégia keretében próbálta biztosítani. Az állami szinten vezetett nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi csoportok nemzeti tematizációival. A szocializáció intézményei – az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági szervezetek és a keresztény egyházak – a nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában.

A nemzetfogalom etnicizálódása

A trianoni békeszerződés szembenálló felei a nemzet-koncepciók különböző modelljeit képviselték. A döntéshozók Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. Az új határok által érintettek nemzeti identitása viszont – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét. Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy olyan államok polgáraivá tette őket, amelyek eredetileg ugyancsak a kultúrnemzet-konceptió jegyében szerveződtek, de a megalakulásuk után már a másfajta legitimitás-szükségletekkel rendelkező politikai nemzet konstrukcióján alapultak. Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamokban a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek, és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe.

Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89,6 százaléka volt magyar anyanyelvű. A békeszerződéssel az államnemzeti gondolkör elvesztette politikai realitását. A magyarok számára – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – a dualizmus kori nemzetkonceptió államnemzeti elemei érvényüket veszítették. Az országhatárok átrajzolása után számukra szétvált egymástól az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. Más-más ország polgáraiként a történelmileg, nyelvi- és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet részének tekintették magukat.

Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. A magyar nemzet két világháború közötti politikai koncepciójában kizárólagossá vált az etnikai szempont; az 1920-as numerus clausus törvény már ezt a nemzet-konceptiót képviselte. A törvény szerint a faji alapokon felfogott politikai nemzetben nem volt helyük az ugyancsak faji alapon felfogott zsidóknak, függetlenül attól, hogy magyar nemzeti identitással rendelkeztek. (Karády, 2001)

A korábbi közép-nemzet-tudatot defetista kisnemzet-tudat váltotta fel. A nemzetről alkotott felfogást a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták, és felerősödtek benne a veszélyeztetettségre utaló elemek. Előtérbe kerültek az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek, felerősödött a „csak magunkra számíthatunk” érzése. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálásában etnikai szempontok érvényesültek. (1)

A politikai nemzetfogalom bipolárisra alakult. A „magyar” az ellenséges érzülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól” való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségek: az utódállamok, a kommunizmus, a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak. A közgondolkodást jelentősen befolyásoló művekben a szemben álló felek, majd a győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok mentális különbözőségével összefüggő konfliktusként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeként jelent meg. (2)

A magyar politikai élet középpontjába a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. (3) A rendszer kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. Az államhatalomnak a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt. Olyan politikai osztályra támaszkodott, amely a sérelmek megítélésében egységes volt. A sérelmi politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt. A hajdani nagyság visszaállíthatóságára épített, illúziókban ringatva a társadalmat, és elutasítva a rész-megoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A régi dicsőség emlékeinek fenntartása a jövőbeni dicsőségbe vetett hitet erősítette. A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.

Az újrafogalmazott nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. Vezetése az állam kezében összpontosult. A tematika épített a közhangulatra és összhangban volt a nemzetpolitikával. (4) A kultúrpolitika és a politikai szocializáció modellje a nemzeti tematika közvetítésének szolgálatában állt.

Nemzetközpontú ideológiák

A két világháború között valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni békeszerződést, és szükségesnek látta revízióját. (5) A legfontosabb politikai cél a revízió volt. (6) A politikai elit a nemzeti kérdések aktualitásaira építette a revízió eszméjét. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, mindegyik jelentősnek tartotta, és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, az oktatás, a modernizáció és a Nyugathoz való viszony kérdéseivel. A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az irredentizmus volt.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával. A nemzet új, etnikai alapú felfogása lehetővé tette, hogy a háborúban való részvételt és következményeit, a veszteségek okait a politikai osztály ne politikai koncepciókkal és döntésekkel magyarázza, hanem a külső és belső ellenség árnyékolásával.

A politikai irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

- a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében (milyennek látták az uralkodó osztály és a liberális politika felelősségét a nemzetet ért bajokért, a háborúért és a trianoni veszteségekért; az uralkodó osztály felelősségét a szociális bajokért, a parasztság helyzetért, a mezőgazdaság és a birtokrendszer feudális szerkezetéért; hogy ítélték meg a zsidóság szerepét az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

- a „kiút” kérdésében (milyen nemzetközi

orientáció jellemezte őket; milyennek látták a munkásosztály, a parasztság szerepét a kívánatos változásokban; mennyire gondolkoztak sajátos nemzeti értékekben vagy „harmadik útban”);

- társadalomfilozófiájukban (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarították a társadalmi elmaradottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy a különböző irányzatok milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti problematika meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (így a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy a politikai ideológiák milyen érvek alapján tartották szükségesnek és milyen mértékben a revíziót. (7)

A két világháború között két, a közgondolkodást markánsan befolyásoló nemzetköz-pontú ideológia is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népiek ideológiája. Az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá. (8)

Természetesen voltak hagyományai az államközpontú ideológiáknak is, amelyek fogalomrendszere értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az ideológiákat egyrészt a baloldali (a szociáldemokrata és a kommunista), másrészt a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték. Az államközpontú ideológiák társadalmi támogatottsága a nemzetköz-pontúakénál sokkal kisebb volt. A kormányzó konzervatív nacionalista pártok között a társadalom erős állami kontrolljában való egyetértés és a politikai reformok elutasítása mellett a nemzetköz-pontú ideológiai keretek jelentették a kontinuitást. (9)

A Horthy-rendszer revansista politikája és a kollektív identitások befolyásolására törekvő stratégiája markáns külső és belső ellenségek képeket rajzoló, nemzeti sérelmeket értelmező, a magyarok és a nem magyarok, valamint Magyarország és a többi országok viszonyának eszmei koordinátáit kijelölő nemzetköz-pontú ideológiára: a konzervatív keresztény nemzeti ideológiára épült.

Még Horthy hatalomra jutása előtt, 1918. október 31. után sorra alakultak a fajvédő szervezetek. (10) A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek a pártok is. (11) A „keresztény kurzus” ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással. Prohászkanak jelentős szerepe volt mind abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, mind pedig abban, hogy az antiszemitizmus a társadalmi és politikai jelenségek könnyen fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A fajvédő szervezetek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak. (12) Elsősorban a középrétegekre volt befolyásuk. A szervezetek tagjai és szimpatizánsai döntéshozókként, nyomásgyakorlókként és mintaközlítőkként játszottak szerepet a keresztény nemzeti ideológia és a politika közötti kapcsolatok megalapozásában. (13)

A keresztény nemzeti ideológia abból indult ki, hogy a trianoni határok ideiglenesnek tekinthetők; a cél az elcsatolt területek visszaszerzése. A rendszer hivatalos ideológiájaként nem annyira a szociális és a strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált. A keresztény nemzeti ideológiát a következők jellemezték.

– Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti nyitottság, amely a dualizmus időszakát jellemezte, megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturálisan, nyelvi és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

– A „magyar” fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula történész (14), Prohászka Ottokár katolikus és Ravasz László református püspök (15), az írók közül pedig Szabó Dezső, (16) Németh László (17) és Féja Géza.

– Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus, amely a zsidóság bűnbakként való megjelenítésében is kifejeződött. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát magáévá tevő hatalom a zsidóságot, mint belső és mint külső ellenséget is felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre tágitotta az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

– A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény, úri középosztály” képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és men-

talitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

– Az ideológia nem a magyar politikával, hanem külső és belső felelősök magyarellen-es tevékenységével magyarázta a háborús veszteségeket, a forradalmakat és a trianoni békeszerződést. Külső felelősöknek a trianoni döntést meghozó nagyhatalmakat, belső felelősöknek a „nemzetietlen”, azaz zsidó tőkét tartotta. Külső ellenségnek a szomszédos országokat, belső ellenségnek egyrészt a nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita vagy szocialista zsidókat, másrészt mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszméi irányzatokkal azonosultak, különösen pedig a kommunistákat. Az antiszemitizmus a nemzeti érzelmek és a hazafias magatartás része lett.

– Bár a keresztény nemzeti ideológia követői csalódtak a Nyugatban, fenntartották a nyugati (olasz, majd német) orientációt. Ebben gazdasági, kulturális, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az ország nehéz gazdasági helyzetben volt. A korábbi gazdasági struktúra a területvesztésekkel felbomlott, az 1929–33-as gazdasági világválság pedig tovább súlyosbította a helyzetet. A hagyományoknak megfelelően Magyarországot nemcsak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának is tekintették. A politikai érdekek is azt diktálták, hogy a revízió nemzetközi támogatását nyugati orientációval lehet elérni. A nyugati orientáció mellett szovjetellenes ideológiai megfontolások is szóltak, amelyek egyaránt táplálkoztak a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim” logikájából.

A másik nemzetközpontú ideológia, a népi írók ideológiája rendszerkritikai szándékokból született. Háttérben a húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a szociográfiai irodalom tapasztalatai álltak. Alapvetően plebejus és antikapitalista opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A harmincas években színre lépő népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta azt az őserőt, amelyre a magyarságnak megújulásához támaszkodnia kell; Szekfü Gyula történelmi hanyatlás-értelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai, pedagógiai és gyakorlati tevékenysége. (18)

A magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, szociográfusok, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg a nemzet- és a társadalmi reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket írásaikban. A Horthy-rendszerhez fűződő viszonyuk a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A parasztságot tartották nemzetfenntartó erőnek; a parasztság hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségieket”. A történelmet nem annyira a magyar nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép” fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom. (19) Ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára. A közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtottak a parasztság tényleges helyzetéről. (20) Szociográfiáik hozzájárultak ahhoz, hogy az olvasók nemzetről való gondolkodásában a parasztság foglalja el a fő helyet. Ugyanakkor a népi írók mozgalma a rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatot nem tudta megváltoztatni.

A népiek meghatározó részesei voltak a nemzeti alkatról folytatott diskurzusoknak. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően az ő társadalomképük is markáns ellenségkép köré szerveződött. Ideológiájukban sajátosan egyesültek a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyek: a pánszláv veszély jól megfért a pángermán veszéllyel. A magyarországi polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárságban egyaránt veszélyt láttak. Többségük antiszemitizmusát kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük táplálta: a zsidóságot a polgársághoz, a kizsákmányoló rétegekhez és a liberalizmushoz kötötték. De

hozzájárult antiszemitizmusukhoz etnikai alapú nemzetfelfogásuk, valamint a magyar népről és kultúráról alkotott képük is. A modernizáció problémáit és a szociális feszültségeket egy sajátos „magyar modell”, a „harmadik út” megtalálásával kívánták megoldani. Úgy gondolták, hogy a „harmadik út” szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna.

A népi írók értelmiségi mozgalmából sokan sokfelé indultak el. (21) A mozgalomban több árnyalat volt egymás mellett. Az árnyalatok a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikus elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlóig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István) terjedtek. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkozásbeli megalapozásában. Társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támogatást nyújtottak írásaikkal, gondolataikkal, a társadalmi diskurzusokban való, erőteljes részvételükkel az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimitásához.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúrnemzet-koncepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt” képviselt, míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték a magyar kultúrát és az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábassukként az „urbánusokat”. Ezeknek éppen azt vetették a szemére, hogy modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzet és a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban is tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg az a kép a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben” gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusokról”, amely majd a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat” újra felbukkanásával együtt reinkarnálódik Magyarországon.

A nemzeti tematika az államhatalom szolgálatában

Az államilag vezetett nemzeti tematika a keresztény nemzeti ideológián alapult. A tematika közvetítésében a politikai szocializáció egész intézményrendszere közreműködött, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúráként voltak jelen az eszmék piacán. A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására. Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte. Leszűkítette a területvesztések orvoslásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

A nemzeti tematika központi eleme a politikai revízió eszméje volt. A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”; „Magyarország nem volt, hanem lesz”; „Lesz magyar feltámadás!”) és az egy haza-egy állam gondolatát („Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában”). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzet-felfogása élvezett (Zeidler, 2001)

A nemzeti tematika az állam egész működését áthatotta. Ennek amellet, hogy a világháborút követő változásokkal érvénytelenné vált a korábbi nemzetfogalom, legitimációs okai is voltak. A Horthy-rendszer politikai legitimitása a választójog sajátos felfogásán alapult. A választójogot a parlamenti váltógazdaság hiánya, az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása korlátozta. (22) A korlátozott legitimítás erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét. A világháború, a forradalmak és a területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége. A legitimációs igény kedvezett a politikai diskurzusokban konstruálódó nemzeti tematika előtérbe kerülésének és folyamatos tematizációjának. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a keményen kézben tartott nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett. (23)

A nemzeti tematika egyfajta orientációs tengely volt a politikai térben. Hatékonyágát az biztosította, hogy a társadalompolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás egésze (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is) a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékosította a politikai diskurzusok tematizációit. A törvények szentesítették a különböző származásúak egyenlőtlenségét, indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, és hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre”. (24) A kultúr-, az oktatás- és

az ifjúságpolitika pedig arra törekedett, hogy biztosítsa a rendszer nemzetfogalma és ideológiája, illetve ezzel összhangban lévő társadalompolitikája elfogadását. A nemzeti tematika közvetítésében az iskolai nevelés, a kulturális élet és a társadalmi szervezetek játszották ugyan a főszerepet, de a tematika az ünnepi és a hétköznapi társadalmi környezetet áthatotta. (25) Kifejeződött az államhatalom jelképrendszerében, társadalmi mozgalmak szerveződtek közvetítésére, és testet öltött a hétköznapi és ünnepi tárgyak egy részének üzeneteiben.

A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező levanteintézmény.

Jelképek, szimbólumok

A hatalom elsősorban a dicsőséges múlt jellegzetes szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (Horthy bevonulása 1919. november 16-án altengernagy ruhában, fehér lovon Budapestre (26), majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami protokollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése és a vitézi cím bevezetése. A Horthy által alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal és a vármegyei vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a hatalmat gyakorló elit feudálisztikus társadalomképére. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar” vidék és az „idegen” főváros szembeállítás is. Különösen a Horthy hatalomra jutása utáni első évekre volt jellemző a „bűnös főváros” képének erősítése az „ártatlan nemzet” ellenében. (27) Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvontatát Turánnak hívták – ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra; a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak és Turánnak keresztelték).

Irredenta mozgalom

A teljes revíziót követelő irredenta mozgalom társadalmi mozgalomnak indult. (28) Mivel a kormány politikai mozgásteret szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a békeszerződés elleni tiltakozásnak és a területi revízió követelésének. A mozgalom a kormány meghosszabbított kezeként képviselhette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. A mozgalom állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának, (29) jelképeinek, jelmondatának (30) állami segítséggel történő elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba. (31)

Tárgyi környezet

Az irredentizmus célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok, szobrok, dalok, indulók terjesztették. (32) A „Nem, nem, soha!” jelmondat mindenütt látható volt: iskolai füzetek borítóján, tankönyvek fedelén, az iskolák, hivatalok, intézmények falán, az újságokban. A társadalom minden csoportja sokszor, sok helyen olvashatta ezt a jelmondatot. Töviskoszorúval övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások (versek, elbeszélések, filmek, dalok), emléktárgyak (az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, trianoni gyászjelvények), használati tárgyak (órák, falvédők, hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek), társasjátékok, játékok (Nagy-Magyarországot kirakó játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízzjátékok) piacképeseknek bizonyultak. Ezek az alkotások és tárgyak a mindennapi önkifejezés részeként a társadalmi élet egészében jelen voltak. (Zeidler, 2003)

A húszas évek elejétől a trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel (33), nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmat szolgáltatottak a békeszerződésre való emlékezésre. (Zeidler, 2003)

A revízió eszméjét szolgálták a húszas évek elejétől szaporodó irredenta köztéri emlékművek is. A budapesti Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat, valamint a Magyar Fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar Igazság kútja. (Zeidler, 2003) Az emlékművek állításának mozgalmát is a Magyar Revíziós Liga vezette. A határ menti településeken trianoni keresztet állítottak, a harmincas évek végére pedig már az ország minden ötödik településén országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására. (Zeidler, 2003) Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, Apponyi Albert békedelegátus, illetve Mussolini, Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alakult. (34)

A nemzeti identitás formálásának intézményesülése

A Horthy-korszakban a nemzeti tematika a politikai szocializáció egész rendszerét áthatotta. A kollektív identitások formálásának tudatosságát a kultúrpolitika, valamint az ifjúság iskolai és iskolán kívüli intézményes nevelése területén egyaránt felfedezhetjük. A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézmény. (35) Míg a nemzeti tematika csak

módosította és kiegészítette az oktatási rendszer eredeti funkcióit, addig a leventeintézmény létrehozásában közvetlen szerepet játszott, a cserkészmozgalmat pedig a negyvenes évekre teljesen maga alá gyűrte. Szervezettsége, a tagság életkora, illetve taglétszáma miatt különösen a cserkészlet identitásformáló szerepe volt jelentős, de sokakat ért el a félkatonai kiképzést végző leventemozgalom is. (36)

Nézzük meg, milyen magatartásminták vezették az identitásstratégiákat, és hogyan közvetítette a kultúra, az oktatási rendszer és a cserkészlet a nemzeti tematikát.

Kultúrpolitika

A kultúrpolitika elsősorban a politikai szocializációs modellben megszerezhető kulturális élmények befolyásolásával: a nemzeti kánon bővítésével és hangsúlyainak módosításával, a kulturális környezet alakításával, valamint a kulturális örökség értelmezésével tudta befolyásolni a szocializáció tartalmát. A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni” felfogás jegyében a bethleni konszolidáció részeként nagyszabású közoktatási és közművelődési program kezdődött a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására. (37) A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter. (38) Klebelsberg Bethlen Istvánnal együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel, kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni. (Mészáros, 1995) Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez, mely az utódállamok kultúrájához képest megfogalmazott magyar kultúrfőlény igazolására törekedve próbálta elősegíteni a magyar nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt.

A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak. Ugyanakkor az adott helyzet megváltoztatása szempontjából kívánatosnak tartott iskolai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta. Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett. Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilencéves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiskolai objektum (39), három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült. Modernizálta az iskolarendszert, célja a nyolcosztályos népiskola volt. (40) Felismerte, hogy az iskola mellett a rádió műsorainak is fontos szerepük van a népművelésben, és azt is, hogy a rádió átlépi a trianoni határokat. (Ráczkevi, 2004, 737.)

Klebelsberg nemzeti nevelési koncepciója szerint a politikai demokrácia előfeltétele a kulturális demokrácia. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsei neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését” és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat. (41) Az iskolák számára egységes nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. Ebben minden bizonnyal más országok (így Franciaország) nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is mintául szolgált. Az oktatásügy egészét áthatotta a hazafias és keresztény szellemű nevelés eszméje. (42) Klebelsberg koncepciójának iskolai megvalósulását jól egészítette ki az ifjúsági iskolán kívüli nevelés hasonló koncepciójára épülő magyarországi cserkészmozgalom.

A kultúrpolitika meghatározta az iskolai politikai szocializációt, ezen belül a nemzeti szocializációt. Számíthatott az egyházak szocializációs tevékenységére is. (43) A meghatározó egyházi személyiségek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és publikációi egyfajta legitimációját jelentették a nemzeti szocializáció állami modelljének.

A politikai szocializáció mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalmára

épült. Ez a nemzetfogalom őrizte ugyan az államnemzeti modell nyomait, amennyiben a múltbeli államiság volt a kiinduló pontja, de a jelenre vonatkozóan kultúr-nemzet-fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

Nemzeti szocializáció az iskolában

A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria” és „non”, azaz háromszoros nem) megszületett a Nem, nem, soha! jelmondat. A Magyar Hiszekegy című vers első szakasza 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor. Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájalmát megjelenítő metaforák beépültek a nemzeti kánonba. (44)

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt. (45) A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti, jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni. (Unger, 1976, 93–96.)

Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok témája volt, történelmi és irodalmi érettségi tételek kérték számon. (46) Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és énekkari dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek rendezvényeiken. Az osztálytermekben a tábla mellett a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. Az iskolai füzeteken, a ceruzákon és az osztálytermek falán a „Nem, nem, soha!” jelmondatot lehetett olvasni. Mellette, a falon az elcsatolt területek vármegyéiből származó földet tartalmazó, turulmadaras emléklapok függtek. (Unger, 1997, 294.)

Cserkészmozgalom

A két világháború közötti időszakban több ifjúsági mozgalom is volt. (47) Az intézményes politikai szocializációban azonban az iskola mellett a cserkészetnek volt a legnagyobb szerepe. (48) A cserkészlet különleges jelentősége abban állt, hogy az államhatalom közvetlen támogatását élvezte, és az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, ugyanakkor az iskolarendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató ifjúsági mozgalom volt. Elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott jelentős szerepet az államhoz, a nemzethez, a társadalomhoz és a politikához való viszonyuk formálásával. Az 1909-től Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen különbözött a cserkészlet világpolgár-eszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által vezetett nemzeti tematikában bennevelendő állampolgári eszménnyel. A cserkészlet ennek az állampolgári eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átítatta a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált. (49) Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása. (50) Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé. (51) A bethleni konszolidáció előrehaladtával, különösen 1926 után már az államhatalommal és a katolikus egyházzal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat. (52) A kormányzat intézkedései elősegítették a cserkészlet társadalmi beágyazódását. A cserké-

szet egy központból irányított, országos szervezete az államhatalom segítségével épült ki, a keresztény-nemzeti társadalmi irányzatok és mozgalmak széles körű támogatása mellett. (Gergely, 1989, 47–48) A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, gróf Teleki Pál, gróf Klebelsberg Kunó). A cserkészek hazafias nevelése az államilag vezetett nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai elit és általában a feljebbvalók iránti lojalitásra épült. (53) A Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelékeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására is. (54)

A cserkészet az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom volt. (55) Előszörban a fiúkra épült. (56) A cserkészet jól felépített (őrs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése, szervezett vezetőképzése, (57) formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel,

törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására. Önkéntessége, eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét iskolák tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy (58) volt, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen. A cserkésztevékenységek, öntevékenységek és beszélgetések az eszmék és világképek iránt legfogékonyabb életkorban elégitették ki a fiatalok közösség iránti vágyát. Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában a szervezeti struktúra és a tevékenység mellett szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok, valamint a cserkészettel kapcsolatos cikkek is. (59)

A cserkészet sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar”

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások elméneinek tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak, valamint a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos.

volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg kultúrpolitikai és köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés. (60) A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét, állóképesség és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A mozgalom a szabadidő eltöltésére jól szervezett, pedagógiaiilag megtervezett, vonzó közösségi együttléteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásmin-ták jegyében alakította tagjai személyiségét.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapokon történt. Erkölcsös életmódot, köteleességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészetet. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek. (61) A cserkészet nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az

egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremoniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a felekezetek szerinti reggeli istentisztelet.

A cserkészeket az irredentizmus szellemében nevelték. A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme” szolgálata állt. A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük. (62) Az ünnepi beszédek, az eseményekről szóló sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás” reménységeiként emlegették a cserkészeket. (Ilyés, 2004) Az irredenta pátosz, a nemzeti önsajnálát, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átítatta a cserkészskultúra egészét. Ugyanakkor a magyar cserkészlet a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is. (63) A nemzetközi nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett. (64) A nemzetközi rendezvényeken a cserkészekre egyfajta népi diplomáciai misszió várt. (Ilyés, 2004, 34.)

A mozgalom társadalommal kapcsolatos elképzeléseiben nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat és a néppel való együttérzés kifejtése szolgálta. A társadalomjobbító elkötelezettséget és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta. (Várnagy és Páva, 1994) A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regösmozgalom. A cserkészmozgalom falukutató irányzata a Felvidéken (65) és Erdélyben is jelentős volt. A Cserkészszövetség azonban igyekezett elejét venni a falusiak nyomorúságos életéről szereshető tapasztalatok radikális értelmezésének. (Gergely, 1998, 124–130.)

A cserkészlet sokat tett különböző társadalmi háttérű tagjainak együttneveléséért: a cserkészletben a társadalom egyes csoportjai közötti falak átjárhatóbbak voltak, mint a cserkészeten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, az antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, társadalmi hatásain keresztül is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „numerus clausus” született. (66) A zsidó fiatalokat megpróbálták kiszorítani a szövetségből, vagy legalábbis hátrányba hozni őket. (67) A cserkészlet egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágai az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók” jelentették az állandóan kéznél lévő bűnbakokat. (68) A cserkészlet dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenség-víziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket”, a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek, kiadványok, szervezeti dokumentumok egyenlőséget tettek a zsidók és a nemzetietlenek (vörösök, kommunisták, szabadkőművesek), illetve a zsidók és az internacionalizmus közé. (69)

A cserkészlet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakendős, barna inges, lilomjelvényes fiúk az ünnepségek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Diszórseget álltak a szoboravatásokon, országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtételek, avatások, rendezvények a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekegy elénkélésével, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak. (70)

A húszas évek végére a leveinteintzmény megerősödött. Ezzel párhuzamosan a cserkészletben is láthatóvá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-

központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra” való kiképzésben látja a cserkészlet lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a mozgalom a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott. (Gergely, 1989; Ilyés, 2004)

A második bécsi döntést követően a magyar cserkészlet végleg elszakadt eredeti kreatív és altruista embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint” törvényétől, a mozgalom világbékét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól. (71) Alárendelődött a „nemzetvédelem” céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészletet, a cserkészeket „cserkészegyenruhát viselő honvédeknek” tekintették. A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról” beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás” céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A cserkészszövetség kilépett a nemzetközi szövetségből. (72) 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból. 1942-ben a cserkészmozgalom katonai vezetés alá került.

A nemzeti tematika elemei

A magyar nemzettudat alapsémáját a két világháború között az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitás-tematikává. Sikerral vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos új elemeket, új motívumokat. A tematikában előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálát korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban”; „mindenki ellenünk van”), és ezzel párhuzamosan diabolizálódott az „ellenség” (a zsidók, a kommunisták, az utódállamok) víziója. A nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

Hogy az államilag vezetett és intézményesen közvetített nemzeti tematika mennyire tudta alakítani a különböző társadalmi csoportok identitását, pontosan nem tudhatjuk. A közvetett bizonyítékokból (a pártok támogattságából, a zsidótörvények társadalmi recepciójából stb.) azonban valószínűsíthetjük, hogy a társadalom nagyobb részének identitásában mély nyomokat hagyott. A korszak politikai gyakorlatával és szocializációs modelljével összhangban több elemet is elmélyített és konzervált a nemzettudatban. Ezek az elemek a nemzettudat kognitív, érzelmi és attitűdinális dimenzióit egyaránt érintették: a nemzet fogalmi konstrukcióját, a nemzeti érzelmeket és közérzületet, a nemzeti múlthoz való viszonyt, a magyarra vonatkozó autosztereotípiát, az együtt élő emberek közötti viszonyokat. Ilyen tematikus elem a nemzetkép megkettőződése, a geopolitikai frusztráltság, a nemzeti ressentiment, a jelencentrikus történelemszemlélet, a nemzet spirituális dimenziója és az állampolgári egyenlőtlenség.

A nemzetkép megkettőződése

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak és a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni” tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A dicsőséges múlt és a veszteséges jelen az irredentizmusban kapcsolódtak össze. A nemzet képe a múlttól és a

vágyott jövőről szólt, de ezt a jelen kollektív frusztrációi és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszonyok (zsidók, kommunisták, franciák, az antant és a kis antant hatalmak, az utódállamok) rajzolták meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették.

Geopolitikai és történelmi frusztráltság

A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfölénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalom-lélektani feldolgozatlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét.

A nemzettudat részévé vált a történelmi és politikai frusztrációkra ráépülő sértettség, a ressentiment, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább és tartanak fent a felszín alatt. A későbbi tematikában is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkori „idegen”, akivel szemben értelmet nyer a nemzet, mint közösség és mint egység.

Jelencentrikus történelemszemlélet

A történelemhez való viszony a nemzeti tematika tartós elemévé vált. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarkalatos pontjaként bukkan újból elő.

Spirituális dimenzió

A Horthy-korszaktól kezdődően figyelhető meg, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzet-karakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.

Az emberek állampolgári egyenlőtlensége

A nemzet politikai koncepciója etnikai elvekre és a származás elsőbbségére épült. Ez együtt járt a külső (a területi veszteségekkel összefüggésben emlegetett szomszédos országok és nagyhatalmak) és a belső ellenség (a zsidóság) képének rögzülésével, és akadályává vált az emberi egyenlőség eszméje érvényesülésének. Kedvezett az olyan értelmezési sémák rögzülésének, amelyek szerint a kollektív sérelmek hátterében a magyarok ellen összeesküvő ellenség ármánykodásai vannak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el. (Stark, 2000) A front átvonult Magyarországon, a németek, majd a szovjetek kifosztották az országot, Budapestért Sztálingrád után a második legnagyobb városostrom zajlott. Az ország romokban hevert; csak Lengyelország, Szovjetunió és Németország veszteségei voltak nagyobbak. A párizsi békeszerződésekkel visszaállították a határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti nemzeti tematikája elemei azonban sok szempontból túléltek a korszakot.

Összefoglalás

A dualizmus korában Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelekek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is. Kicsiszólódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösségszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció, és kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek (a közoktatás, valamint a modern sajtó). A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzet politikailag kidolgozott fogalma nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és nem tudta a Magyar királyság nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

A dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát a két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfogalmazta. Az új nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a korábbi nyitottságnak, amely sokak számára kínált lehetőséget a „magyar politikai nemzet” államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. A nemzetfogalom összhangban volt a Horthy-rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Felerősítette a nemzeti önsajnálatot, és markáns külső és belső ellenségek képe, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét. A tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészlet és a levéltanmozgalom) gondoskodtak.

A nemzeti kérdésekre nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átvélnélően visszaigazolták volna. A nemzeti tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba. A második világháború nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válasz látványos csődje volt, hanem újabb nemzeti problémák (a magyar zsidóság nagy részének elpusztítása; a magyar állam és a többségi társadalom ezzel kapcsolatos felelőssége; a háborús felelősség; a trianoni határok visszaállítása; a nemzeti függetlenség kérdése) forrása is.

Jegyzet

(1) Az Új Nemzedék 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban annyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes.” (Idézi Nyerges, 2005, 6.)

(2) Így például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplóregényében.

(3) Az, hogy az új Magyarország határait „ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrofális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történelmi Magyarország felosztása (...) egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a

trianoni békeszerződést érthetetlené és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódnak ki egy lehetséges és reális Magyarország-nak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádjá nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történelmi Magyarország.” (Bibó, 1986, I. kötet 507.)

(4) „Az uralkodó Trianon-ellenes érzelmeknek a kormány jóváhagyásával – vagy éppen annak sugallatára – működő belső propaganda határozta meg a tartalmát és a hangvételét.” (Zeidler, 2001)

(5) „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom át-
élt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen.
Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy cso-
port, amely a trianoni határokbba belenyugodott vol-
na, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követel-
te volna a revíziót.” (Romsics, 2001b)

(6) A többség mindent vissza akart kapni, írja Romics Ignác, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romics, 2001a).

(7) Romsics Ignác szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. (1) A történeti (és történetési) érvek a magyarok meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt számottevő mértékben. (2) A Szent-István-i állam-eszmény alapuló érvek a magyar nemzetfelfogás befogadó és toleráns jellegeből kiindulva a magyarok és a nem magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. (3) A magyar kultúrfölényen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyarok európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. (4) A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta. (Romsics, 1996. 327–344.)

(8) Horthy kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban.” (Idézi Unger, 1976, 89)

(9) 1932-ig Bethlen István Egységes Pártja képviselte a nemzeti érdekre hivatkozó, keresztény nemzeti ideológiát. Az 1932-ben miniszterelnöki székbe jutott Gömbös Gyula az „ön célú nemzeti államot” kívánta megteremteni. Pártja, a mintegy kétmillió tagos Nemzeti Egység Párt minden baj forrását a nemzeti egység meggyengülésében látta. A Nemzeti Egység Pártja egy részéből és az Egyesült Kereszténypártból alakult a Magyar Élet Pártja, amely megnyerte a 1939-es választásokat. A MÉP még radikálisabban adott hangot a nemzeti fenyegetettséggel szembeni politika szükségességének.

(10) A szervezetek között sok eszmei hasonlóság volt a történelemről, magyarságról, politikai múltról és jövőről való gondolkozásban. Az irredenta szervezetek mellett sorra alakultak antiszemita, faivédő, saját

meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi szervezetek”, amelyek az elveszített területek visszaszerzését is céljuknak tekintették. Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek is meghúzódtak mögöttük. Az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, a Kettőskereszt Vérszövetsége Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület. A katonai elit legfontosabb legális egyesülete a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. A legnagyobb tömegbázisa az ÉMÉ-nek (Ébredő Magyarok Egyesülete) volt. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de részt vett merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Vezetői között volt Héjjas Iván, Prónay Pál, majd 1923-tól Eckhardt Tibor. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat” hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vérszövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg Kunó belügyminiszter ÉME-ellenes erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására kényszerítették, majd kiszorították a hatalomból. (Zinner, 1979, 564–567)

(11) A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot 1924 októberében alakították meg az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők.

(12) Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség a magyarság egészét. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a nőket, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységét és a „fajmagyarságot”, a Magyar Leventék Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. Konkrét társadalmi csoportokra irányultak az egyetemi bajtársi szövetségek, a zsidóvérő akcióiról és a numerus nullus követeléséről ismert Turul Szövetség, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a katonatiszteket tömörítő MOVE, a Fehérház Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistákellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége. (Zinner, 1979, 569–570.)

(13) Zinner Tibor elemzése szerint az Ébredő Magyarok Egyesülete 204 csoportot irányító vezetőségét 1921-ben elsősorban köztisztviselők (a vezetőség egyharmada), a felső- és középsztályhoz tartozók (egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek) alkották. 26 nemzetgyűlési képviselő is volt közöttük. Bethlen István „miniszterialis állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az EME-be”. (Zinner. 1979. 570.)

(14) A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula 1920-ban megjelent és rögtön népszerűvé vált *Három nemzedék* című könyvével jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a hatalomra került politikai elit ideológiájának alakításához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, a forradalmakkal és a területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz – ahogy ő fogalmazott: „a nemzeti katasztrófához” – vezető fo-

lyamat okait értelmezve aránytalannak látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, a zsidóság asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált” galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.

(15) A magyarságról sokat publikáló Ravasz László nemzeten „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget”. (Tóth-Matolcsi, 2005, 156.)

(16) Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.

(17) A nemzetet nemcsak történeti, hanem etnikai, kulturális és magatartási közösségként is felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmiségtipológiája: a „mélymagyar”, a „hígmagyar”, illetve a „jöttmagyar” a Kisebbségben című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté a megelőző másfél évszázad szellemi életének értelmezésével. A „mélymagyarok” vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígmagyarok” az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat”, illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jöttmagyarok” az így keletkezett ürbe nyomultak be, és felélték a lehetőségeket.

(18) Karácsony Sándor egy sajátos „magyar észjárás” és „magyar világnézet” létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendeléses társadalmi kapcsolatokot tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervetlen jelenléte” helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását. (Tóth P. P., 1991, 55.)

(19) A mozgalom kiváltója a „szegényparasztság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt”, írja Bibó István Borbándi Gyulának. A „nép” kelet-európai fogalma „az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzeteset, etnikait, nyelvit (...) és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a *peuple* szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép” szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban.” (Bibó, 1986, III. 297.)

(20) 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Féja Géza *Viharsarok*; az alsó Tiszavidék földje és népe című szociográfiáját háromszor adták ki; Szabó Zoltán *Tardi helyzet és Cifra nyomorúsága: a Cserhát, Mát-*

ra, Bükk földje és népe című szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalomja*; Erdei Ferenc *Futóhomokja és Parasztokja*).

(21) A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel. Nem nemzeti sajátosságokat vizsgált, hanem magatartásformákat és értékelési mintákat. Nemzetfelfogásában meghaladta a nemzetkarakterológia kereteit és „az alkat-diskurzus kérdésfelvetéseit”. (Tóth-Matolcsi, 2005, 160–162.)

(22) A kormányzópart parlamenti ellenzékét 1939-ig a Kiszegzardapárt és Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották; a rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva. Ezért a választások nem a hatalom megszerzéséről, hanem a képviselők számáról szoltak; a pártrendszer sokszínűsége ellenére sem volt mód parlamenti váltógazdaságra. Hubai a következő pártcsaládokat különbözteti meg: 1. szélsőjobb pártok (fajvédők, nyilasok, nemzetiszocialisták), 2. konzervatív nacionalista pártok, 3. a politikai katolicizmust programszerűen képviselő keresztény pártok, 4. agrárpártok, 5. liberális és/vagy kispolgári alakulatok (nemzeti demokraták, szabadelvűek, októbristák) és 6. a munkáspártok (szociáldemokraták és kommunisták) (Hubai, 2002, 89–106.)

1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot a négy elemi iskolai osztály elvégzéséhez, legalább 10 éves magyar állampolgársághoz, két éves egy helyben lakáshoz, a férfiaknál a 24., a nőknél a 30. év betöltéséhez kötötte. A mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással, de Budapesten és környékén listás, titkos és kötelező szavazással is be lehetett juttatni néhány képviselőt a nemzetgyűlésbe. 1926-ban Budapest mellett már 12 városban volt listás, titkos és kötelező szavazás, az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

(23) Horthy 1919. november 16-i, budapesti bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket.” (Idézi Vörös, 2000)

(24) Az 1938-as első zsidótörvény indoklásában a következőket olvashatjuk: „Az egyensúlynak megbontását, amelyet a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire (kiemelés tőlem, Sz. I.). Tény az, hogy a hazánkban lakó zsidó népesség nagyobb része és az ország lakosságának többi tömegei között felfogásbeli ellentét van, amely megnyilvánulásaiiban áthat a kulturális és politikai élet legtöbb területére, és amelyet csak még jobban kiélez a kereseti viszonyoknak a zsidóság javára történt szembetűnő eltolódása.”

(25) A nemzeti identitás intézményes formálásával részletesen is foglalkozom a következő részben.

(26) Figyelemre méltó, hogy Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becértük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost” a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezik ki a „bűnös városhoz” való viszonyulását (idézi Vörös, 2000).

(27) „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki”, mondta Horthy Budapestre való bevonulása előtt az Estnek adott interjújában, 1919. november 8-án. November 16-án pedig, bevonuláskor a polgármester megbékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiport a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához.” (Idézi Vörös, 2000)

(28) Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége.

(29) Az irredenta mozgalom himnusza a *Hamburgi menyasszony* című operettből a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* című dal lett.

(30) A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” jelmondat és Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna 15 versszakból álló Hitvallás című verse nyerte el, amely később Magyar Hiszekegy néven terjedt el.

(31) „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áramlatokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérelhetetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az ország valamennyi korosztályát.” (Vonyó, 2002)

(32) A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott nagy példányszám-ban, amelyen a békeszerződés előtti és utáni területi és demográfiai adatok mellett a történelmi Magyarország volt látható, „a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről”. (Zeidler, 2003)

(33) Ilyen volt a Hősök emléknapja május utolsó vasárnapján; a trianoni békeszerződés aláírásának napja június 4-én; a Szent István-nap augusztus 20-án; a román hadsereg kivonulása Budapestről és a Nemzeti Hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy Miklós kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler, 2003).

(34) Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepezték. Szobrok, festmények készültek róla,

kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

(35) A leveleoktatás katonai előképzés volt (a trianoni békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt leveleoktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a leveleintézmény. (Gergely, 1989, 52)

(36) A nagyobb egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) ugyancsak hatékony szerepet játszottak tagságuk identitásának formálásában.

(37) Klebelsberg szerint ennek érdekében „újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban.” (Mészáros, 1995, 50.)

(38) A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.

(39) 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2 %-a analfabéta volt, a tankötelesek 23 %-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebelsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet. (Szabó A., 2000)

(40) Erről végül csak 1940-ben született törvény.

(41) Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készíteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját.” Idézi Mészáros István (Mészáros, 1995, 50.)

(42) A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása, a történelem egyházi szempontokat is erőteljesen figyelembe vevő bemutatása. (Unger, 1976, 90–93)

(43) Számos egyházi személyiség nyíltan részt vett a politikai életben. A hívekkel való közvetlen kapcsolatok mellett a felsőházi (amelynek az egyházak vezetői is tagjai voltak) az egyházak saját iskolarendszerén és kulturális intézményein (újságok, könyvek, kiadványok) át a vallási alapú szervezetekig (egyesületek, mozgalmak) terjedt azoknak a lehetőségeknek a sora, amelyek az egyházak rendelkezésére álltak tagjaik politikai identitásának alakítására.

(44) „Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vonta maga után”. (Zeidler, 2001)

(45) Kornis Gyula 1921-ben a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviselőjeként a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, törté-

nelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irreidentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” (Idézi Unger, 1976, 93.)

(46) Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler, 2003).

(47) Így a Szociáldemokrata Párthoz kötődő gyermekbarát mozgalom, valamint az egyházi ifjúsági szervezetek. Különösen a katolikus egyház gyermek- és ifjúsági szervezetei értek el sokakat (Mária Kongregáció, Eucharisztikus Gyermekszövetség, Szívgyárda, Szívtestőrség). Jelentős rétegszervezetei is voltak (Katolikus Leányok Országos Szövetsége, Keresztény Munkásifjak Szövetsége, Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete, a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT stb.). A református egyesületek közül a Vasárnapi Iskola Szövetségét és a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségét érdemes kiemelni.

(48) A katonai vezetésű leventeintézmény is az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészzet. Ugyanakkor kötelező volt; alapvetően a militarizmus határozta meg; rossz hatásokkal működött, és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt körülötte olyan értelmiségi holdudvar, mint a cserkészzet körül, rosszabb volt az infrastruktúrális ellátottsága, gyenge volt a közösség-szervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.

(49) A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként” mentek a cserkészcsapatok a visszakerült területekre. (Ilyés, 2004, 51.)

(50) A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete” volt. Ezért a mozgalom vezetői a kezdetekkor éppen azt hangsúlyozták, hogy a mozgalom fő értéke az, hogy minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható. (Gergely, 1989, 15.) Ugyanakkor a bírálatok is hozzájárultak a cserkészzet iránti érdeklődés növekedéséhez. (Gergely, 1989, 32.)

(51) „Az egyházak az ifjúság vallásérkölcsei nevelését, a polgári liberális és demokrata erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a sovíniszták legalább a „szentistváni” birodalom egységének megővését, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmessegre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől” (Gergely, 1989, 33.)

(52) A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Köznevelési Minisztérium gyakorolta. A minisztérium gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros, intézményes kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium támogatta a cserkészcsapatok szervezését. A hadsereg

parancsnoki kara utánpótlásának nevelését a cserkészzet végezte. A fájvédő MOVE is hamar felismerte a „nemzetnevelés” militáris eszközét a cserkészzetben, és szoros kapcsolatra törekedett a Cserkészszövetséggel. (Gergely, 1998, 45–47.)

(53) A Cserkészszövetség fővédnöke Horthy Miklós kormányzó volt. A főcserkész Horthy nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznek. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hivatott, száztagú Cserkész Tanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt. (54) A cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is.

(55) A Cserkészszövetség a vallásérkölcsei alapon álló, angol mintájú katolikus és protestáns cserkészzet, valamint a német mintájú, katonai őrszem mozgalom egyesüléséből jött létre 1913-ban. Ez utóbbi fővárosi háttérű, a szabadkőművesek támogatását élvező, polgári liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszemmel”, írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felelőlegesen a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját.” (Gergely, 1998, 26–28.)

(56) 1940-ben 50 ezer cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész szövetségben 12 ezren voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közül volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető. (Gergely, 1989)

(57) 1944-ig 23 országos kiképzőtábor szerveztek a csapatok élén álló parancsnokok kiképzésére, akik cserkésziszti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés, 2004, 38.)

(58) 1926-ban a cserkészvezetők 36 %-a tanár volt (egy részük paptanár), 26 %-a főiskolai hallgató, 10 %-a magántisztviselő, 8 %-a lelkész, 6 %-a iparos, 4 %-a köztisztviselő, 3 %-a kereskedő és 1 %-a katonatiszt. (Gergely, 1989, 64.)

(59) A legfontosabb országos lap a Magyar Cserkész volt. Nagy befolyása volt a Vezetők lapjának. Volt lapjuk a cserkész-őrszemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A cserkészzet eszmeiségének formálásában nagy szerepet játszott az öregcserkészeknek készített Fiatal Magyarság című havi lap, amely 1930-tól jelent meg.

(60) A magyar cserkészmozgalom nemzeti sajátossága a trianoni traumából, „a szétdaraboltságból, megcsönkítottság-érzésből fakadt. A társadalom elfogadta a mozgalmat, mielőlt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, Magyarország feltámadását”. (Ilyés, 2004, 19–20.)

(61) 1931-ben 598 cserkészcsapat volt; közülük 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt. (Gergely, 1998, 77.)

(62) Teleki Pál 1925-ben ezt így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja (...) nincsen azokhoz hasonlatos igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészlet nemcsak diákokat boldogít, nemcsak a meglévő embert akarja hasznosabbá tenni (...) meg akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászülöttet új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végcél viszont a társadalmi gondolat.” (Idézi Gergely, 1989, 55.)

(63) Ez különösen az 1933-ban megrendezett Gödöllői Nemzetközi Jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze a világ minden részéből.

(64) A Gödöllői Nemzetközi Jamboree kormánybiztosa gróf Teleki Pál főcserkész, minden cserkész példaképe volt. A Jamboreen megjelent lord Robert Baden-Powell, a cserkészmozgalom elindítója, „a világ főcserkésze” is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.

(65) A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, demokratikus, majd a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól, és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.

(66) Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „miután a cserkészlet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsei és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsei alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk.” Tekintettel Bethlen miniszterelnök külpolitikai törekvéseire, az OIB a zsidó csapatokat nem zárta ki, de csak akkor igazolta őket, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni” (Idézi Gergely, 1998, 82–83.) 1933 és 36 között 12 zsidó csapat volt (Gergely, 1998, 217.)

(67) Gergely Ferenc írja nagyszerű monográfiájában, hogy „a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték.” Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os Nemzeti nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „legyen mit mutatunk a külföld előtt.” (Gergely, 1998, 83.)

(68) Például: ha egy iskolában nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „érzelműsé-

get” tapasztaltak („az osztályban sok volt a zsidólány, akik állandóan kommunista környezetben éltek”); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok is voltak („szánalmas látványt nyújtottak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaik mellett); ha a „jazz-kérdéssel” foglalkoztak („Hogy a jazz-nak mi köze van a zsidókérdéshez? Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó”). (Gergely, 1998, 83–84.)

(69) Az Erő című protestáns cserkészlap 1935. októberi számában például, a „Számoljunk le a zsidókkal!” című cikkben a következő olvasható: „Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcsatlansággal, léha cinizmussal, üzér pénzóvárgással, aljas internacionalizmussal.” (Idézi Gergely, 1998, 215.)

(70) A helyi beszámolók, iskolai értesítők, újságok tanúsága szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent Lászlót követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy Magyarországot visszaszerezni”, mondta zászlószentelő ünnepi beszédében Nyíregyházán Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvéő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hittel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért.” Utána a városi színházban előadták Noszlopy Aba Tihamér *Ez a mi földünk* című irredenta cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szítt parázs, Erdélynek piros magyar pünkösdt váró szíve.” (Idézi a Nyírvidek 1926. júniusi számából Ilyés, 2004, 74.)

(71) A tevékenység hadijátékokkal, céllovó és kémkereső tevékenységgel, majd különféle katonai képzésekkel bővült. A hagyományos búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkész üdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.

(72) „A honvédcserkészet célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsától szétzúzott országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonás szellemben nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van ránk.” Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való. (Ilyés, 2004, 52.)

Irodalom

Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I. A kelet-európai kis népek mizériái*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészet története 1910–1948*. Göncöl Kiadó, Budapest.

Hubai László (2002): Parlamenti választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In Püski Le-

vente és Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Jelenkortörténeti műhely III. 1956-os Intézet, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 89–106.

Ilyés Gábor (2004): „*Fiúk, fel a fejfel!*” Nyíregyháza (kiadó megjelölése nélkül).

Karády Viktor (2001): *Önazonosítás – sorsválasztás: A magyar–zsidó csoportazonosság történelmi alakulásai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskola-reformer. In Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.* Szeged.

Nyerges András (2005): Színrebotás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS*, november 26.

Ráczkevi Ágnes (2004): Hatásvadászat. Az első tömegmédiium nyomában a politikai nevelésben. *Educatio*, 4.

Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon*, 1–2.

Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas*, 1.

Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle*, 11.

Szabó Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle*, 1.

Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő*, 6–7. 157–162.

Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember” és Páva István: „Magyarabb magyar”. *Sík Sándor pedagógiája a Fiatal Magyarországban.* Neveléstörténeti sorozat II. Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék, Pécs.

Vonyó József (2002): A Magyar Hísekegy születése. *História*, 1.

Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed*, 3–4.

Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény.* Kijárat, Budapest. 75–87.

Az Iskolakultúra könyveiből

Rejtett választóvonalak nyomában

Egy magyarországi egyetemi konfliktus

„Engem idegesít (...) az a nagy demokratizmus, ami itt kezdett kialakulni. Ennek égisze alatt a hallgatók most már kezdenek olyanokkal foglalkozni, ami egyáltalán nem tartozik rájuk, például tanterveket akarnak csinálni. És azok akarják megszabni, hogy mi legyen a tanterv – nem a hálóját, hanem azon belül, milyen legyen a tanterv –, akiket még oktatni fognak. Hát ez egy teljesen fejtetőre állított világ. Most egymás után készítik a tanterveket, hogy mi legyen benne. (...) Ha én azt mondom nekik, hogy menjenek a fenébe, hogy nem rájuk tartozik, hát ezt nem mondhatom nekik, mert akkor nem veszem a hallgatóságot komolyan. Pedig hát szeretem őket, meg azt hiszem, ők is szeretnek engem.” (tanszékvezető)

Az egyik magyarországi egyetem természettudományi karán 1978-ban nagyon éles reakciókat váltottak ki azok a követelések, amelyeket az egyik szak néhány diákja fogalmazott meg az Ifjúsági Parlament (1) névvel illetett konzultáció során. A résztvevők képzési tervük átfogó reformjára tettek javaslatot.

A túlterhelésre panaszkodó és nagyobb önállóságra igény tartó tiltakozók elsősorban azt követelték, hogy a hetente átlagosan 34 órás kötelező óraszámot jelentősen csökkentsék, így téve lehetővé számukra több fakultatív előadás és szeminárium felvételét. A tanítás tartalmának módosítását is javasolták, többek között azt akarják, hogy bizonyos „értelmetlen” vagy „unalmas” gyakorlatok helyett, más érdekesebb órákon, például a szaktárgyuk társadalomtörténetét bemutató kurzuson vehessenek részt.

Az érintett tanszékek egyes oktatói kedvezően fogadták a diákok javaslatait, ugyanakkor más tanárok éles kirohanásokat intéztek a tiltakozók és a velük szolidáris kollégáik ellen. Ennek a viharos rendezvénynek köszönhetően nagy számú „be nem avatott” diák szerezhetett tudomást a tanári kar belső megosztottságáról, majd az ezt követő hetekben magasabb szinteken megrendezett konzultációk során még többen kaphattak képet a tanárok közötti ellentétekről a tiltakozó diákok hozzászólásai és az ezekre adott válaszok nyomán.

Hadállások és álláspontok

Mínthogy a korabeli magyar politikai rendszer nem kedvezett az érdekkülönbségek és még kevésbé a politikai nézeteltérések nyilvános kifejeződésének (2), amint tudomást szereztünk a szóban forgó Ifjúsági Parlamentekről, úgy gondoltuk, érdemes lenne esettanulmányt készíteni ezekről. E munka keretében egyebek között tanulmányoztuk a diákmozgalom létrejöttét és egyes egyetemi intézmények működésmódját. A továbbiakban ennek a kutatásnak csupán egyetlen részterületével, az általunk vizsgált egyetemi szervezeti egység tanári karán belül láthatóvá vált megosztottságokkal foglalkozunk majd.

Vizsgálódásaink kezdetén azt feltételeztük, hogy a reformjavaslatok fogadtatása alapvetően az érintett egyetemi oktatók közvetlen érdekeivel hozható összefüggésbe. Hogy ez utóbbiakról képet alkothassunk, elemeztük az érintett szervezeti egységek működésmódját, és ezzel párhuzamosan igyekeztünk számba venni a cselekvők egyes olyan jellemzőit, ame-

lyekről azt gondoltuk, összefügghetnek magatartásukkal. Így mindenekelőtt az oktatóknak az egyetemi és a tudományos mezőben elfoglalt pozícióiról gyűjtöttünk adatokat. Vizsgálódásaink révén két egymástól különböző szakmai stratégia jelenlétét állapítottuk meg.

Egy kutatás története

Kutatásunk lefolytatásához a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságának Ifjúságkutató Csoportjától (KISZ KB. Ifjúságkutató csoport) kaptunk anyagi támogatást.

A francia olvasó talán meglepődhet azon, hogy egy ilyen kutatást egy olyan szerv finanszírozott, amely közvetlenül a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől függött, vagyis egy olyan intézménytől, amelyet azért hoztak létre, hogy a „hajtószíj” szerepét töltsse be a hatalom és az ifjúság között. A sztálinizmus korszaka utáni időszakban az ilyen típusú kutatásoknak, és általában a szociológiai vizsgálatoknak a hivatalos szervek által történt finanszírozása részben a ezen intézmények belső megosztottságára volt visszavezethető. A szóban forgó apparátusok „reformista” vagy „pragmatikus” frakcióinak ugyanis, minthogy folyton hadban álltak a „voluntarista” frakciókkal, amelyek főként ideológiai jelszavakra hivatkoztak, érdeklükben állt, hogy empirikus szociológiai vizsgálatokat támogassanak. Ez utóbbiakról főként olyan megbízható információkat vártak, amelyeket érvként használhatnak fel az ellenfelekkel folytatott harcban, és amelyek megkönnyíthették bizonyos reformok megvalósítását. Viszont amint létrejöttek a kutatások intézményes keretei, igencsak összetetté vált a helyzet, hiszen nem csak a pragmatikus frakció tagjai javasoltak vagy rendeltek meg különféle kutatásokat, hanem esetenként a velük szemben álló csoportosulások tagjai is ajánlottak érdekeikkel összhangban álló kutatási témákat.

E helyzet kétértelműsége a mi kutatásunk finanszírozását lehetővé tevő program esetében is kimutatható. Annak érdekében, hogy ne viseltesse gyanakvással a kutatással szemben azoknak az apparátusoknak a „konzervatívjai”, akiktől függött a kutatóhely, a teljesen ártatlannak tűnő A Kommunista Ifjúsági Szövetség szervezettsége és befolyása az ifjúság bizonyos rétegeinek körében címet adták a kutatásnak. A vizsgálódások valójában egyfelől annak feltárására irányultak, hogy az 1980-as évek elején milyen akadályok nehezítették a magyar egyetemi rendszer reformjára irányuló törekvések megvalósulását, másfelől annak elemzésére, hogy miként lehetne „megújítani” az ifjúság irányításával megbízott, akkoriban monopolhelyzetben lévő Kommunista Ifjúsági Szövetség működését, illetve miként lehetne legálizálni egyes, a fiatalok köréből kiindult autonóm mozgalmak működését. (3)

Kutatásunknak ezen a pontján kapcsolódni tudtunk Pierre Bourdieu-nek a francia egyetemi mező belső megosztottságait elemző munkájához. (4) Az általunk azonosított szakmai stratégiák ugyanis feltűnő hasonlóságot mutattak azokkal, amelyeket Pierre Bourdieu tárt fel Franciaországot illetően. Főleg az derült ki, hogy Magyarországon, akárcsak Franciaországban szoros kapcsolat mutatható ki az oktatóknak az egyetemi és a tudományos mezőben betöltött pozíciói és eltérő összetételű tőkejavak (kulturális, politikai, stb.) birtoklásában kifejeződő társadalmi származásuk között.

Ugyanakkor, még ha hasonlóságokat észlelhettünk is a magyar és a francia egyetemi mező között, ezek nem voltak elégségesek ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a konfliktus során észlelt magatartásokat. Így például jó néhány oktató szavai és cselekedetei nyilvánvalóan ellentétesek voltak feltételezett érdekeikkel. Ebből a szempontból egyeseknek az Ifjúsági Parlamentek idején tanúsított magatartása teljesen irracionálisnak tűnt. (Például a rendezvények nagyszámú résztvevője előtt fogalmaztak meg fenyegetéseket a tiltakozó diákokkal szemben, ami jelenlévők széles körében váltott ki nemtetszést, és ez nyilván nem volt előnyös, illető oktatók további karrierje szempontjából).

Túlságosan leszűkítőnek tűnt tehát az a kezdeti megközelítésünk, miszerint a cselekvőket alapvetően haszonelvű megfontolások vezérlik, és ez a felismerésünk arra ösztönzött bennünket, hogy elemzési szempontjaink közé bevonjuk a vizsgált oktatók kulturális beállítódásai közötti különbségeket is. Minthogy nem alkalmaztunk kérdőíveket, a diákokkal és az oktatókkal készült interjúink segítségével próbáltuk meg igazolni annak a hipotézisnek a megalapozottságát, hogy a vizsgált népességen belüli kulturális különbségek is hatást gyakoroltak a történetekre.

Vizsgálódásaink legfontosabb eredményeit mutatjuk be az alábbiakban, méghozzá oly módon, hogy egyaránt szólni fogunk a cselekvők jellemzőiről és az intézményes keretek-

ről (melyek bizonyos fokig behatárolták a lehetséges történéseket), továbbá a különböző erőforrások felett rendelkező cselekvők között létrejött interakciókról: így különös figyelmet fordítunk majd a két csoportot egymással szembeállító harcokra, valamint ezek anyagi és szimbolikus tétjeire.

A társadalmi-kulturális különbségektől a tudományos opciókig

Az Ifjúsági Parlamentek során nyilvánossá vált megosztottságok nem múltó nézetkülönbségekből fakadtak, hanem évtizedek óta kitapinthatóak voltak. Ha igaz is, hogy az idők folyamán más és más témákról folytak nagy viták (5), a vitázók összetétele nem változott, hacsak nem számítjuk azt, hogy időközben egyesek eltávoztak és helyükre új személyek kerültek. Sőt, a tanszékek közötti belső mozgások nyomán a megosztottságok egy idő után szinte már hivatalos formát öltöttek. Idővel ugyanis a két „ellenséges klán” tagjai különböző tanszékeken tömörültek. (6) Egy idő után nagyon kiegyenlítetlen erőviszonyokat eredményeztek ezek a mozgások, akárcsak az, hogy az egyes tanszékek nem rendelkeztek azonos növekedési lehetőségekkel. 1978-ban az egyik tábor csak két, összesen 25 főt alkalmazó tanszéket „mondhatott a magáénak”, míg a szembenálló tábor öt, összesen 85 oktatót számláló tanszékkal „rendelkezett”.

A két tábor közötti viszony különösen megromlott az Ifjúsági Parlamenteket követően, mikor a szóban forgó területen átszervezésre került sor. Ez utóbbinak hivatalosan az volt a célja, hogy megerősödjének – többek között külső kutatók bevonása révén – annak a csoportnak a pozíciói, amelynek tudományos teljesítményét kedvezőbbnek ítélték a döntéshozók. Ugyanakkor ez az átszervezés még inkább elmélyítette a két klánt elválasztó árkot, felerősítve egyúttal a szemben álló feleket egymástól igen markánsan elválasztó szociális és kulturális különbségeket. (1. táblázat)

1. táblázat. A tanszékek főállású oktatóinak társadalmi és földrajzi származása (%)*

	„Kisebbségi” tanszékek (n=18)	„Többségi” tanszékek (n=86)
Az apa társadalmi státusza		
fizikai dolgozó (munkás, paraszt)	13	47
középosztály (kisiparos, művezető, alkalmazott)	40	30
vezető vagy értelmiségi	47	23
Összesen	100	100
Születési hely		
község	–	48
vidéki város	7	23
Budapest	93	29
Összesen	100	100

*Az ismeretlen és az egyéb kategóriákba tartozók nélkül számolva

Ami az „örökölt” társadalmi tőkéket illeti, megállapíthatjuk, hogy a „többségi” (7) tanszékek oktatóinak java része munkás- vagy parasztszármazású volt, illetve a középrétegekhez tartozott az apjuk. Ebben a csoportban a felsőbb társadalmi csoportokból származók aránya alacsony volt. (A vezető állású vagy értelmiségi apától származók aránya csak 23 százalékot tett ki.). Ezzel szemben a „kisebbségi” tanszékek alkalmazottai között csak kis százalékban voltak fizikai származásúak, ugyanakkor közöttük számottevő volt a felsőbb csoportokból származók aránya: 47 százalékuk apja értelmiségi vagy vezetőállású volt. Körükben a középrétegekből származók aránya is jelentősebb volt (40 százalék), mint a rivális csoport esetében.

Az oktatók földrajzi származása terén szintén nagy eltéréseket tapasztalhattunk: míg a „kisebbségi” tanszékek munkatársai egy kivétellel mind a fővárosban születtek, a „többségi” tanszékek oktatóinak java része (71 százalék) vidéki volt, sőt ezen belül is kétharmadot tett ki a községekből származók aránya.

Miként a francia egyetemi mezőt is többfajta hatalmi forma és többféle hierarchizálási elv konfliktusos együttlétezése jellemzi (8), a magyar egyetemi mezőben is hasonló logikájú belső differenciálódást észlelhetünk. A különféle hatalomgyakorlási formák együttes jelenléte mindkét esetben a tudományos munkamegosztás kifejlett jellegére és az egyetemek által betöltött funkciók (kutatás, oktatás, szakértői tevékenység, szellemi megméretetés, szociális integráció és társadalmi ellenőrzés) sokféleségére, továbbá arra vezethető vissza, hogy az egyetemi oktatók az általuk betöltött funkciók jellegének megfelelően igen különböző elismerési formákban részesülhetnek.

A fentebb leírt származásbeli különbségek összefüggésbe hozhatók a tudományos tevékenységek tekintetében mutatkozó különbségekkel: interjúinkból kiderült, hogy a „kisebbségi” pozícióban lévő oktatók főleg alapkutatásokkal foglalkoztak, ezzel szemben a „többségi” pozícióban lévők elsősorban alkalmazott kutatásokat végeztek.

Ez a szembenállás kifejeződött a két tábor megnevezésére szolgáló „benszülött” elnevezésekben: a „kisebbségi” tanszékeket gyakran hívták „elméleti tanszékek”-nek, míg az ellenpólust alkotó szervezeti egységek esetében nem egyszer az „alkalmazott (tudomány) tanszékei” elnevezést használták. A vállalatok részére végzett kutatásokból származó bevételek tanszékek közötti megoszlása jól kifejezi a tudományos irányultságok tekintetében mutatkozó különbségeket. Míg az „alapkutatásoknak” elkötelezett tanszékek esetében ezek a bevételek jelentéktelenek voltak, egyes „többségi” tanszékek dolgozóinak igen komoly jövedelme származott ebből a forrásból. (2. táblázat)

2. táblázat. Az oktatók által szerződéses megbízás keretében végzett munkákért kapott prémiumok átlagértéke

Tanszék	Egy főre jutó prémium (Ft)
„Kisebbségi” tanszékek	?
„A” tanszék*	6 000
„B” tanszék	?
„Többségi” tanszékek	?
„C” tanszék	33 200
„D” tanszék	29 000
„E” tanszék	14 571
„F” tanszék	2 475
„G” tanszék	3 000

* Az anonimitás megőrzése érdekében a tanszékek nevét az abc betűivel helyettesítettük

Osztályozási harcok és szakmai stratégiák

Ha igaz is, hogy a tudományos közösségen belül az elméleti tevékenységek nagyobb megbecsülésnek örvendnek, mint az alkalmazások, ez utóbbiak művelői nagyon erőteljes küzdelmeket folytattak az e téren kialakult hierarchia megfordítása érdekében. (9) Mint interjúinkból kiderült, a „kisebbségi” tanszékek oktatói már a hatvanas évek elején bekapcsolódtak egy vitába, mely részben arról folyt, hogy a tudománypolitikai döntéshozóknak mekkora figyelmet kellene fordítaniuk az elméleti és az alkalmazott kutatásokra. Tizenöt évvel később hasonló vita zajlott le az egyik magyar tudományos folyóirat hasábjain, amelyben igen aktívan vettek részt a „többségi” tanszékek munkatársai, és ez azt mutatja, hogy a hierarchikus módon szerveződő osztályozási rendszerek megfordítására irányuló törekvések folyamatosan részét képezték az utóbbiak által követett szakmai stratégiáknak.

Ezekben a vitákban a „többségi” tanszékek munkatársai főként általános elveket és logikai jellegű érveket fogalmaztak meg annak az állításuknak az alátámasztására, hogy a

tudománypolitikai döntéshozóknak az elméleti kutatásokkal szemben nagyobb hangsúlyt kellene fektetniük az alkalmazásokra (és anyagi téren is jobban kellene támogatni ez utóbbiakat). (10) Joggal feltételezhetjük, hogy ezek mögött a látszólag „pártatlan” érvek mögött kevésbé „ártatlan” célok is meghúzódtak, nevezetesen a több hatalom és nagyobb presztízs megszerzésére irányuló törekvések. E viták jelentőségét egyébként semmiképp sem szabad alábecsülnünk. Az 1971 és 1978 közötti időszakban a „többségi” tanszékek főállású munkatársainak létszáma majdnem megkétszereződött (60-ról 107-re nőtt), míg ugyanebben az időszakban a félállásúak száma 21-ről 26-ra növekedett, ugyanakkor a rivális tanszékeken alkalmazottak száma gyakorlatilag nem változott: a főállásban lévő száma 1971-ben és 1978-ban is 24 volt, a félállásúaké pedig az 1971-es 7-ről 1978-ra 6-ra csökkent. A számok nyilvánvaló módon az utóbb említett szervezeti egységek pozíciójának meggyengüléséről tanúskodnak.

Kutatásunk során az is kiderült, hogy az „elméletorientált” szakemberek és az „alkalmazáspártiak” közötti szembenálláshoz hasonló megosztottság volt tapasztalható az oktatók szakmai stratégiái tekintetében. Addig, amíg a „kisebbségi” oktatók szakmai stratégiájának középpontjában elsősorban a szorosan vett tudományos érvényesülés állt, a másik csoporthoz tartozók a tudományos téren elért eredményeik viszonylagos gyengeségét adminisztratív és politikai pozíciók halmozásával igyekeztek ellensúlyozni. Tény, hogy a sikeresség klasszikus kritériumai tekintetében a „kisebbségi” csoporthoz tartozó oktatók lényegesen komolyabb eredményeket tudtak felmutatni, mint ellenfeleik. Erről tanúskodnak az oktatók által publikált cikkekkel, a folyóiratok szerkesztőbizottságaiban betöltött pozíciókkal, illetve a vendégprofesszori meghívásokkal kapcsolatos mutatószámok.

A tudománypolitikai prioritásokról folytatott vitákhoz hasonlóan a tudományos sikeresség bizonyos „objektív” kritériumai heves viták tárgyát képezték. Így például a többségi pozícióban lévő tanszékek oktatói többször tiltakoztak, amikor a szakterület átszervezések szemükre hányták azt, hogy egyes munkatársaik gyengén teljesítenek:

„Vannak olyan területek, ahol nem annyira az elméleti publikációk száma, hanem a szerződéses megbízatások keretében megvalósuló alkalmazások alapján lehet megítélni a tudományos teljesítményeket.”
(tanszékvezető)

Az egyik ilyen vita során egy oktató azt ajánlotta, hogy a hivatalos dokumentumokban szereplő jelzőszámok helyett más mutatókat kellene alkalmazni. Így például felhívta a Kari Tanács figyelmét arra, hogy addig, amíg a rivális tanszékeken csak négy oktató rendelkezett egyetemi doktori fokozattal, a saját tanszékén legalább 24-en tudták felmutatni ezt a címet. Sőt, mint mondta, még ha össze is adják az egyetemen adományozott címek és a tudományos akadémia által adományozott címek számát, saját tanszékének eredményei így is jobbak, mint a másik tanszéké.

A tudományos pozíciók gyengeségét ellensúlyozhatják az adminisztratív szervezetben elfoglalt pozíciók. Ennek megfelelően a „többségi” tanszékek tagjai az egyetem különböző vezető testületeiben (egyetemi tanács, kari tanács, kari szakszervezetek) szereztek pozíciókat. (3. táblázat) Néhányan közülük jelentős pozíciót foglaltak el: a vizsgált konfliktus idején a többségi csoport egyik oktatója a kar dékánhelyettese volt, egy másik a szakszervezet egyetemi szervezetének élén állt stb.

A fent leírt választóvonalnak (11) tökéletesen megfelelt egy másik, „politikai” jellegű választóvonal: míg az egyik csoporton belül nagy arányban voltak a párttagok, a másik csoporton belül csak kevesen voltak tagjai a kommunista pártnak. A „kisebbségi” tanszékek esetében a párttagok aránya épp hogy meghaladta a 20 százalékot (19 oktató közül 4 volt párttag), ezzel szemben az összesen 87 főt alkalmazó másik öt tanszéken ez az arány lényegesen meghaladta az 50 százalékot (kb. 50–60 fő volt tagja a pártnak).

Joggal feltételezhetjük, hogy a kisebbségi tanszékeken dolgozóknak az elméleti kutatások iránti vonzódása, akárcsak a tudományos teljesítmények terén mutatkozó fölénye

3. táblázat. A tanszékcsoport munkatársai által az egyetemi és a tudományos mezőben elfoglalt pozíciók száma*

Pozíciók	„Kisebbségi” tanszékek		„Többségi” tanszékek				
	A	B	C	D	F	G	H
Főállású oktatók és kutatók (n=108)	11	8	15	36	11	10	9
Főállású oktatók (n=86)	10	8	15	27	8	10	8
Az egyetemi és a kari vezetésben pozíciót betöltők (n=52)	3	3	11	20	2	6	7
Oktatók és kutatók egy főre jutó publikációinak száma, 1977	2,0	2,4	0,1	1,0	1,3	1,6	0,7
Egy főre jutó publikációk száma 1964 és 1976 között	1,6	1,3	0,3	0,5	0,5	x	x
Tudományos folyóiratok szerkesztőségében pozícióval rendelkező személyek száma	6	7	1	2	2	x	x
A szakterület tudományos társaságában pozícióval rendelkező személyek száma	3	1	1	-	-	x	x
Külföldi vendégtanári meghívást kapott személyek száma	4	4	3	1	-	x	x

* x = nincs adat

(amelyet ugyanakkor megkérdőjeleztek riválisaik), jelentős mértékben összefüggnek az-
zal, hogy magasabb társadalmi származásuknak köszönhetően e csoport tagjai jelentősebb
kulturális tőkével rendelkeztek. Ez lehetővé tette számukra azt, hogy igen korán a legna-
gyobb elismerésnek örvendő egyetemi karrierútra léphessenek és a tudományos tevékeny-
ségek legnagyobb megbecsültséget élvező formáival foglalkozzanak. Másfelől joggal fel-
tételezhetjük, hogy a rivális csoporthoz tartozóknak a szellemi tevékenységek kevésbé
megbecsült formája, vagyis az alkalmazások iránti érdeklődése ugyancsak összefüggésbe
hozható azzal, hogy e csoportja tagjai a másik csoporthoz képest kevésbé voltak ellátva
kulturális tőkével. Ugyanezen okra vezethető vissza az is, hogy e csoport körében egy
olyan karrierminta került előtérbe, amely lehetővé tette számukra, hogy a tudományos po-
zíciók gyengeségét a földi hatalom gyakorlásában való aktív részvétellel ellensúlyozzák.

Politikai lojalitás és egyetemi hatalom

A „többségi” tanszékek oktatói nem csupán a tudományos teljesítmények tekintetében
mutatkozó hierarchiát kérdőjelezték meg, hanem annak érdekében is jelentős erőfeszíté-
seket tettek, hogy „tudományon kívüli” tevékenységeik, illetve pozícióik is beszámítas-
sának teljesítményük értékelésébe.

Ilyen irányú törekvéseik kétféle formában nyilvánultak meg: egyfelől bizonyos politi-
kai érdemeiket állították előtérbe, másfelől az egyetemi irányítószervekben és tanácsko-
zótestületekben kifejtett tevékenységük jelentőségét hangoztatták. Az e csoportba tarto-
zó oktatók által kidomborított politikai érdemek igen sok félék voltak.

Egyfelől igyekeztek előnyt kovácsolni népi származásukból. Így például egy rádiómű-
sor keretében e csoport egyik tanszékvezetője arra helyezte a hangsúlyt, hogy az ő tan-
székeiken az oktatók jelentős része, köztük két professzor is, fizikai származású. A „több-
ségi” csoporthoz tartozó oktatók számára kétszeresen is előnyös lehetett annak hangoz-
tatása, hogy alacsony származásuk nem akadályozta meg őket abban, hogy magas polc-
ra jussanak. Egyfelől azt a látszatot kelthették, hogy különösen nagy érdemeik vannak,

illetve nagyon „tehetségesek”, másfelől a szocialista embertípust megtestesítő személyekként tűnhettek fel. Egyébként ez a fajta attitűd logikusan következett egy olyan politikai rendszer működéséből, amelyet egy forradalmi, egyenlőségelvű ideológia legitimált, és amely bizonyos előnyökhöz, sajátos elismerésekhez juttatta a vezető osztályba frissen bekerült munkás- és parasztszármazású személyeket.

A „többségi” csoport tagjai ugyancsak igyekeztek hasznot húzni politikai elkötelezettségükből, akár azon az áron is, hogy a velük szemben álló csoport tagjait „apolitikusként” bélyegezték meg. Jól tudjuk, hogy a „létező szocializmus” idején valamennyi társadalmi szférában fontos ütköztetőként jelentett az egymással rivalizáló frakciók közötti harcok során a politikai tőke.

„Állandóan az a vád hangzott el, hogy (ezeken a tanszékeken) nincsenek párttagok. D. (nagy tekintélyű professzor 1956 után) végül nem lépett vissza a pártba, R. (nagy tekintélyű professzor) sosem volt párttag.” (12) (egyetemi tanár)

Ezen túlmenően olyan cselekedetektől is tőkét tudtak kovácsolni, amelyek megfeleltek bizonyos politikai jelszavaknak, illetve prioritásoknak. Egyes oktatók igyekeztek előtérbe állítani azokat a pedagógiai erőfeszítéseiket, amelyeket a hátrányos helyzetű hallgatók érdekében fejtettek ki:

„(Az X tanszék vezetője) rendszeresen felkarolja a fizikai dolgozók gyerekeit. Ez egyébként egy nagyon fontos érv. Hogy hogyan csinálja, azt soha nem nézik, csak azt, hogy foglalkozik (velük). Minden évben kijelöl bizonyos embereket, akik szakmailag szerinte jók, de fizikai dolgozók gyerekei, akik gyakorlatokat vezetnek az alsóbb évfolyamosoknak.” (a szakcsoport KISZ-szervezetének vezetője a konfliktus előtt)

Azt a fajta diskurzust pedig, amely az egyetemi irányítószervekben, különféle tanácsokban kifejtett tevékenységük jelentőségét volt hivatva kiemelni, jól illusztrálja az az interjúrészlet, amelyben a kar egyik tanárnője egy olyan személycseré kapcsán mondott véleményt, melynek megvalósulása esetén az egyik tanszékvezető helyére egy olyan, nagy tudományos tekintélynek örvendő kutatót neveztek volna ki, kinek egyetlen hibája az volt, hogy „külső” személy volt:

„Egy régi káder, aki itt van huszonhárom vagy harmincvalahány éve. A fényes szelek nemzedéke, 56, végig pártfunkcionárius, ráadásul ugye szakmailag belekötött, de vannak tények, amibe nem lehet beleszólni. A tanszék működik, vannak hallgatói és fiatal oktatói, akkor, tessék mondani, milyen alapon nem ő? Akkor az nem érv, hogy a másik Nobel-díjas szintű. Azért nem érv, mert ez az ember itt tett le dolgozatot, ezért, ezen a karon szerzett érdemeket úgy, hogy a kar presztízsét növelte.” (tanársegéd)

1949 után az egyetemi mező domináns karriermintái a tudományos tevékenységek és az adminisztratív hatalom gyakorlásában való közreműködés egymást kiegészítő jellegeiben szerveződtek. Egyébként a kommunisták hatalomra kerülését követően a politikai lojalitás a társadalmi élet minden területén az előléptetések sine qua non feltételévé vált.

A politikai hatalom birtokosainak az a törekvése, hogy a hatalommal szemben lojális értelmiségi és vezetői réteget hozzanak létre, jól tükröződött az oktatók kiválasztása terén. Így amikor új egyetemi oktatókat kellett felvenni, vagy értékelni kellett a tanárok teljesítményét, gyakran igen jelentős súllyal estek latba a politikai kritériumok, akár még a szakmai kritériumok rovására is. Ha igaz is, hogy a politikai szempontokat különösen következetesen érvényesítették a rezsim legkeményebb időszakában (főként 1949 és 1953 között, illetve az 1956-os forradalom leverését követően), (13) a „szocialista” Magyarország konszolidáltabb korszakaiban sem szűnt meg az, hogy az egyetemi posztokra való kiválasztáskor politikai kritériumokat alkalmazzanak. (14) Mindez nagymértékben elősegítette azt, hogy a hivatalos elismerésre vágyók körében olyan szakmai stratégiák alakuljanak ki, amelyek a politikai tőke és a tudományos tőke párhuzamos felhalmozásával jellemez-

hetők. Az ilyen stratégiák esetében a politikai tőke bizonyos mértékig helyettesíthette a tudományos kiválóságot, és ez magyarázza azt hogy azok, akiknek kevésbé volt esélyük arra, hogy elsősorban tudományos érdemeikre alapozva kerüljenek magasabb pozíciókba, hajlamosak volta arra, hogy különösen sokat investáljanak a politikai tevékenységekbe. Az ilyesfajta karrierminták követését az alacsonyabb sorból származó oktatók esetében az is elősegítette, hogy miután a szakmai és a társadalmi hierarchiában való felemelkedésükben szerepet játszott az, hogy származásuk okán előnyökben részesítették őket, szinte természetes módon hajlottak arra, hogy a későbbiekben is lojálisak maradjanak a rendszer iránt. Az egykor származásuk okán előnyökhöz jutottak nagyobb mértékben vettek részt a hivatalos politikai intézmények életében, mint a magasabb társadalmi származású oktatók, akik több kulturális tőkéjüknek köszönhetően kevésbé érezték úgy, hogy hálásaknak kell lenniük a rendszernek értelmiségi pozíciókba való kerülésük miatt.

Értelmiségivé lett proletárok

A felfelé mobil személyek körében érzékelhető háláérzet különösen jók kifejeződik azokban az interjúkban, amelyeket Kovács Mária és Örkény Antal készítettek olyan munkás- és parasztszármazású személyek körében, akik az úgynevezett szakérettségis tanfolyamok révén és nem a hagyományos középiskolai tanulmányoknak köszönhetően kerültek be az egyetemre.

„Én a koncepciók perekért nem csináltam magamnak lelkifurdalást, Higgye el nekem, én magamat mindig úgy tartottam, hogy énnekem nem szabad megrendülni, és nem is rendültem meg... és nem is kérdőjeleztem meg, de hogy miért, nem tudom. Valószínűleg tudatlanságból nem kérdőjeleztem meg semmit. Mert mindent jónak tartottam, mert nekem jó volt, mert nekem eredmény volt. (...) Szóval, ha én benne lettem volna a nagy központban, (...) biztos, hogy sok mindent megkérdőjeleztem volna. (...) De így nem csináltam. Miért csináltam volna? Azért mert a klottyatyától eljutottam a koloniál bútorig?” (volt pártkáder, jelenleg nyugdíjas)

„(...) a társadalom velem és velünk nyert azzal, hogy az adott fejlődési fokon bizonyos vezetői feladatokkal megbízott, vagy lehetőséget adott. Mert biztos lehetett abban, hogy végre is hajtjuk a feladatot, amit adnak. Azt mondom, hogy én hálás vagyok a társadalomnak, hogy az én hat elemimből egy főiskolai végzettségű valaki lettem, mert másképp nem biztos, hogy eljutottam volna idáig.” (volt közműves, utóbb kormánybiztosként is működött) (15)

A tanári kar újratermelődése

Az oktatók szakmai stratégiáiról mondtak kapcsán szólnunk kell arról is, hogy nagy esélye volt annak, hogy tartósan fennmaradjanak az e tekintetben tapasztalt különbségek, hiszen lévén hogy a két csoport tagjai eltérő, ugyanakkor saját karriermintáikkal összhangban álló kritériumokat alkalmaztak, amikor lehetőségük nyílt új emberek kooptálására. Minthogy nem készítettünk módszeres elemzést a kiválasztási mechanizmusokról, megelégszünk egyes, fenti állításunkat megerősíteni látszó információk közlésével. Először hadd álljon itt egy olyan interjúrészlet, amelyben a „kisebbségi” tanszékek egyik oktatója beszél a rivális tanszékek kiválasztási gyakorlatáról:

„Politikai jelszavakra hivatkozva olyan embereket vesznek gyakran oda, akik jobban függenek tőlük. Ezek inkább alkalmasabbak arra – habár nem mindig így történt –, hogy bólogató jánosokká váljanak. Már csak azért is, mert szakmailag nem az, hogy gyengék, de messze vannak a kiválóaktól. Ha valahol egy évfolyamon végez öt igazán kiváló, akkor a tizediket veszik oda. Az még mindig lehet jó, jeles. De korántsem az a nagyság, mint mondjuk az első három.” (adjunktus)

Szintén megerősíteni látszik a fentiek az, hogy az egyetemi tanácsnak a szakcsoport újjászervezésével foglalkozó ülésén a rektor arra hívta fel a figyelmet, hogy a két erős tudományos pozíciókkal rendelkező tanszék 20 főállású oktatója közül nyolcan értek el helyezést egy olyan versenyen, amelyet a tudományterület hallgatói, illetve pályakezdő

diplomásai számára rendeznek, ugyanakkor a másik öt tanszék ötször annyi munkatársa között mindössze három díjnyertes volt.

A tudományhoz fűződő viszony, pedagógiai attitűdök és a reformbeállítódások

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen tényezők befolyásolhatták az oktatóknak az egyetemi adminisztratív és politikai szervezetben való részvételét, fontos felfigyelni a kulturális beállítódások szerepére is. Számos dokumentum (például az ifjúsági parlamentek jegyzőkönyvei), továbbá az oktatókkal és hallgatókkal készült interjúk támasztják alá azt az állítást, hogy ebben a tekintetben is jelentős megosztottságok jellemezték a vizsgált szakcsoportot, és hogy az e téren tapasztalt választóvonalak egybeesnek a korábban már elemzettekkel.

A két csoport tagjainak kulturális beállítódásai közötti különbségek egyebek között az illető oktatók tudományos és pedagógiai tevékenységében is érzékelhetőek voltak. A hallgatói reformmozgalom egyik vezéralakjával készült interjú tanúsága szerint a kisebbségben lévő oktatói csoportokhoz tartozók tudományos és pedagógiai tevékenységére olyasfajta könnyedség vagy éppen játékoság volt jellemző, ami általában a kulturális elitekhez tartozók fellépésére jellemző, míg a „többségi” táborhoz tartozó oktatók viselkedésében egyáltalán nem lehetett felfedezni ilyen jegyeket:

„Van egy ilyen különbség a két tanszék között. Az egyik valahogy úgy képzei el a /tudományát/, hogy egy komoly hegy, amire fel kell mászni, lehetőleg a legmeredekebb oldalról. Iszonyatos erőfeszítések között meg lehet tanulni, hogy hogyan kell felmászni, minden egyes csákányvágásnak komoly iz-zadás révén kell megszületnie. (...) A másik az valami olyasmi talán, hogy lehetőleg körbe-körbe járva a hegyet, esetleg kellemeseket kirándulgatva, letanyázva és minden oldalról a látványban gyönyörköd-ve.” (a hallgatói reformmozgalom egyik vezéralakja)

A többségi tanszékek munkás- vagy parasztszármazású oktatói számára, noha már hosszú ideje végeztek oktatómunkát, a tudomány továbbra is egy olyan sajátos tevékenység maradt, amelyhez tisztelettel, sőt egyfajta alázattal kell viszonyulni.

A két rivális csoport oktatóira jellemző értékek, kulturális beállítódások közötti különbségek megmutatkoztak azoknak az intézményen belüli hierarchikus viszonyoknak a tekintetében is, amelyek újratermelődésében maguk is közreműködtek. A hallgatók megítélése szerint a „többségi” tanszékek oktatóit egyfajta tekintélyelvűség jellemezte, ami abban nyilvánult meg, hogy egyértelmű határokat akartak fenntartani a különböző beosztású oktatók és főként az oktatók és a hallgatók között. Ezzel szemben a „kisebbségi” tanszékek oktatóiokról azt tartották, hogy igyekeztek „kollegiális” viszonyt fenntartani beosztottaikkal és a hallgatókkal szemben.

„Van egy hallatlan nagy tisztelet C.-nél V.-vel (az egykori tanszékvezetővel) szemben. Ezt a dolgot, amit V. megírt 1952-ben vagy 1953-ban, tízszer kiadták. Ezt nem lehet másként csinálni. Ezt így kell csinálni. Az alapfeltételezés az, hogy a diák ugyanolyan áhitattal ül benn az órán, és ha tízszer hallja, tízszer fog elmélyedni egyre mélyebben és mélyebben. És egyébként maga a könyv is így épül fel, van egy nagybetűs rész és utána „a”, „b”, csillag, megjegyzések, amik a negyedszeri újraolvasásnál kerülhetnek sorra a könyv instrukciója szerint. Ez egy ilyen, a /tudományág/ szerzetesi felfogásából adódik. Ugyanez a felfogás „Z”-nél /az egyik „többségi” tanszék tanszékvezetőjénél/ egészen mást jelentett. Z-nél azt jelentette, hogy én vagyok most egy új hagyomány. És ez gyakorlatilag sem beleszólást, sem belekérdezést, sem ellenvéleményt nem tűr az előadásával kapcsolatban. A tanársegédek, akik a gyakorlatokat vezették, azok is ott ültek, és szóról-szóra jegyezték az előadást.” (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

„P., (az egyik „kisebbségi” tanszék adjunktusa esetében) az egy ilyen gondolkodtató módon tanító (...) előadásmódo volt, ahol állandóan és állandóan problémákat vetett fel, és ezeknek a problémáknak a megválaszolásán keresztül épült ki a megadott témakör. Ami jó módszer lehetett a problémafelvető szemináriumon, de ott az előadást végül kevés ember tudta követni.” (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Az egyik csoport tekintélyelvű és a másik csoport liberális beállítódásai közötti különbségek egészen kézzelfoghatóan nyilvánultak meg a reformjavaslatok fogadtatásában:

„Utána volt a (...) tanszék vezetőjének több baromi éles kirohanása, ami tényleg a kulturátlanság netovábbja volt: „jó, hogy nem vonulnak ki az utcára, bár jó is volna, ha kirohannának az utcára, így legalább kiemelhetnék a hangadókat, amit azért így is meg fognak tenni.” (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

„Voltak fenyegetések (...). Ilyesfajta mondatok hangzottak el egyes diákokkal és az egész reformcsoporttal kapcsolatban: hogyan mernek bírálókat megfogalmazni a szak tantervével kapcsolatban, mikor okos emberek dolgozták ki azt. Az is mondták, hogy mi diákok, túlléptünk a jogkörünkön.” (a reformcsoport tagja)

„Ez nem egy döntésképes fórum. Ha még dönteni kéne a végén, akkor még megérteném, hogy egymás torkának ugranak az emberek, de nincs döntés. Egyszerűen az oktatók egy része nem bírta elviselni a kritikákat. Bár nem irányultak senki ellen, mert az egész ellen irányultak, és ez jogos volt. De mondjuk, hogy nem volt jogos. Azok a diákok, akik öt éven keresztül itt vannak, elmondják, hogy szerintük mi a baj. Kutyá kötelessége mindenkinek meghallgatni, ellenvéleményét utána kifejezheti. Kiabálni, személyeskedni, arrogáns hangot használni a hallgatókkal, durva hiba. Ezt a durva hibát sajnos többen elkövették. (...) Szerintem a hallgató arról beszél, amiről akar. (...) Amikor láttam, hogy úgy rámásznak a hallgatókra, akkor egyszerűen elmondtam, amit a dolgokról gondolok.” (az egyik „kisebbségi” tanszék adjunktusa)

A „többségi” tanszékek hangadóinak tekintélyelvűségéről tanúskodó megnyilvánulások főként két szempontból érdemelnek a figyelmet. Egyfelől nyilvánvalóvá teszik azt, hogy a korábban már említett tényezőkön kívül tekintélyelvű habitusuk is hajlamosította a szóban forgó oktatókat arra, hogy adminisztratív és politikai funkciókat töltsenek be az egyetemen. Másfelől azt is jelzik, hogy az adott politikai kontextusban – nevezetesen az 1970-es évek Magyarországon, ahol tilos volt bármiféle autonóm társadalmi mozgalmat szervezni – a tekintélyelvű módszerek részét képezték az egyetemeken alkalmazott „kormányzási módszereknek”.

Ugyanakkor egyes egyetemi karokon a rendfenntartás funkciója viszonylag liberális módon érvényesült, Ez a fajta liberalizmus többek között a tanulmányok szervezeti kereiteiben is megnyilvánult:

„Az egyik alapkülönbség, mondjuk, hogy ha a Bölcsészkarral hasonlítod össze (a TTK-t), hogy zárt-helyiek, gyakorlatok (vannak). Nem szemináriumok és előadások. Ez eleve egy olyan összeállított rendszert jelent, hogyha valaki úgy indul neki, hogy meg fogja csinálni azt, amit meg kell, ez a mechanizmus készen szolgáltatja a napi beosztást. A másik az, hogy van ilyen csoport-papa rendszer a TTK-n, ahol minden csoporthoz ki van jelölve egy oktató. Ezen kívül van az évfolyam oktatói tanácsának a tagja, aki a KISZ-en és az ilyen csoportos foglalkozásokon keresztül eléggé erősen irányítja – amennyire tudja – az évfolyamot. Ebbe beleértve azt is, hogy részletesen informálódik megfelelő hallgatókon keresztül arról, hogy mi történik az egyes csoportokban.” (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ha nem is álltak olyan szoros ellenőrzés alatt a bölcsészkar hallgatói, ettől függetlenül a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején azonnal kizárták az egyetemről azokat a diákokat, akiket a bíróság elítélt valamilyen politikai vétségért. A reformerek és a dogmatikusok közötti kiegyenlített erőviszonyok magyarázzák azt, hogy vizsgálatunk idején számos egyetemi kart – így többek között a vizsgálatunk terepéül szolgálót is – a sztálini korszak módszereire emlékeztető módon vezettek.

A diákok tevékenységének ellenőrzése sokféle formát öltött. A helyi pártszervezet például folyamatosan irányítani igyekezett a KISZ-szervezet és a hallgatói pártszervezet működését:

„A kari KISZ-vezetőség ötször javasolta a szakcsoport KISZ-szervezetét KISZ-kitüntetésre, és a pártalapszervezet ötször vétőzta ezt meg. (...) A pártalapszervezet részéről az egyetlen tényleges kifogás (...) az volt, hogy nem hívták meg őket mindenüvé.” (a hallgatói reformcsoporthoz lazán kapcsolódó hallgató)

„A tanszékcsoport KISZ-szervezete T. vezetésével kinyilvánította azt, hogy szeretnének önállóan véleményyt nyilvánítani, és nem szeretnének utasításokat kapni a pártszervezettől, pontosabban a párttitkártól. Végül sikerült kialakítaniuk egy önálló irányvonalat, de csak azon az áron, hogy teljesen megromlott a kapcsolatuk a pártszervezettel.” (16) (hallgató, a szakcsoport KISZ-szervezetének titkára)

Bizonyos esetekben, így például az 1978-as Ifjúsági Parlament alkalmával nagyon konkrét formát öltöttek a hallgatók tevékenysége kapcsán megfogalmazott intézkedések, illetve fenyegetések:

„Amikor stencileztetni akartuk a tanterv új változatát, hogy mindenhova eljuttathassuk azt, ha jól emlékszem, legalább kétféle módon is meg akarták torpedózni a tervünket. Nem adtak engedélyt a stencilezésre, továbbá a pártcsoport vezetői állítólag azt az utasítást adták a KISZ-vezetésnek, hogy tagadják meg kérésünk teljesítését.” (a hallgató reformcsoport tagja)

„Volt egy kérdőív, amit D-ék írtak össze, ilyen kérdések voltak, hogy „mennyit készülsz”, (...)” mikor olvastál és milyen szakkönyveket”, „milyen egyéb könyveket?” (...) F. (tanár) vöröslő fejjel rohangált az évfolyamon és minden áron ki akarta deríteni, ki a kezdeményező, és felelősségre vonni, hogy ez tilos, és hogy csak engedéllyel lehet.” (a hallgatói reformcsoport tagja)

A „többségi” tanszékek tagjai, a földi rend ezen őrei, gyakran helyezkedtek olyan cenzorok szerepébe, akik felhatalmazva érzik magukat arra, hogy saját kényük-kedvük szerint osztogassanak címkeket, és egyben rendreutasítsanak másokat a hivatalosság által elítélt események, politikai mozgalmak veszélyével riogtatva az embereket.

„Az egyik egyetemi tanár (...) nyíltan lebohóciskolázta a diáksparlamentet. Ott a plénumon azt mondta: 'ha most teszem fel bohóciskolában volnánk, és a bohócok tartanának diáksparlamentet maguknak, akkor ugyanilyen dolgokat mondanának.'” (a reformcsoport holdudvarában elhelyezkedő hallgató)

„Sokan, akik addig nagyon intenzíven foglalkoztak ezzel a dologgal, akkor úgy elhallgattak, csöndben maradtak. Sokakat sikerült megfélemlíteni. Úgy gondolom, hogy az évfolyam egy része tényleg megijedt. (...) Azt hiszem, sokakkal négy szemközti beszélgetések is történtek. (a szakcsoport KISZ-titkára)

„Az elhelyezkedéssel kapcsolatban volt a legtöbb félelem. Mondták egyesek, hogy behívták őket ide meg ide, és mondták nekik, hogy ne csinálják ezt tovább, mert nincs értelme, meg rossz vége lesz. R. (tanszékvezető), aki az egésznek a legnagyobb ellenzője volt, egyetlen lehetőséget sem hagyott ki, ha szóba lehetett hozni ezt az egészt, mégpedig tulajdonképpen cikiző formában, tehát hogy ezek az emberek akarnak itt tudósok által kidolgozott tantervek minőségébe és alakulásába beleszólni.” (a reformcsoporthoz nem csatlakozott hallgató)

„Szerintem L. (a kari KISZ-vezetés egyik tagja), akárcsak az egész KISZ-vezetés, az értelmiség szerepét túlhangsúlyozták. Szóval világos, hogy az értelmiségnek egyre nagyobb szerephez kell jutnia, de hogy úgy mondjam, majdnem osztályt próbáltak belőle csinálni, és hogy ennek vezető osztálynak kell lennie. Jó, ez nem fogalmazódott meg így, de valami ilyesmi sült ki belőle. Szóval az az igazság, hogy én ezekkel a fiúkkal - D-vel (a reformcsoport egyik vezéralakjával) külön-külön is vitatkoztam, és ott ezek a nézetek elég jól előjöttek. Például a lengyel események iránti rajongás. (...) Az túlzás, hogy nálunk is ilyesmi kéne. (...) Volt egy ki anarchista beütés ebben. Nem vesztes ez, de valami ilyesmi volt. Szóval, nem számít semmi, csak az számít, hogy csináljanak valamit. Vagyis volt egy ilyen hátsó gondolat mindebben.” (egyetemi tanár, az egyik „többségi” tanszék vezetője)

A „többségi” tanszékek oktatóinak körében észlelhető tekintélyelvű kulturális beállítódások ismeretében könnyebben megérthetjük, hogy miért fogadták kedvezőtlenül a hallgatói reformmozgalmat. Vizsgálódásaink kezdetekor úgy véltük, hogy az ebbe a táborba tartozó oktatók ellenséges beállítódása közvetlen érdekeikre vezethető vissza. Így például azt feltételeztük, hogy az óráikon kötelezően részt vevő hallgatóközönség jelentős részének elvesztésétől tartva ellenezték azt, hogy számos óra látogatása fakultatívvá váljon. Egyes órák elnéptelenedése valóban kedvezőtlen következményekkel járhatott volna a szóban forgó tanszékek fejlődési lehetőségeire nézve. (17) Ugyanakkor ettől az értelmezéstől függetlenül olyan értelmezések is megfogalmazhatók, amelyek jobban elő-

térbe állítják a kulturális aspektusokat. A szóban forgó oktatók szemében a diákok tiltakozómozgalma a fennálló rendet is veszélyeztette, hiszen megkérdőjelezte az oktatók addigi teljhatalmát. (18) Ugyanígy, az a körülmény, hogy a diákok olyan tiltakozási eszközökhöz folyamodtak, amelyek hiányoztak a hic et nunc (itt és most) elfogadott politikaformálási eszközök tárházából, (19) szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsanak a hallgatók egyébként embrionális jellegű mozgalmának.

Az igazság órája

Ha igaz is, hogy az 1978-as Ifjúsági Parlament alkalmával viszonylag nagy számú résztvevő alkotott képet az oktatók és a hallgatók körében tapasztalható megosztottságokról, jelentős különbséget érzékelhetünk a választóvonalak ezen megjelenési formája és aközött, ahogyan ugyanezek a megosztottságok egy, a hetvenes évek végén lezajlott nagyszabású szervezet-átalakítási folyamat során jelentek meg.

A szóban forgó átalakítási terv többek között azt tartalmazta, hogy a szakterület nagy tudományos elismertségnek örvendő, egyetemen kívüli intézményekben dolgozó tagjait nevezik ki olyan tanszékek élére, amelyeket akkortájt a „többségi” táborhoz tartozó oktatók vezettek, és egyben azt is tervezték, hogy további tanszékeket is létrehoznak ilyen „külső” személyek számára. Ezt a tervet, amelynek megvalósítása azon alapult, hogy a kinevezések tekintetében az egyetemet felügyelő szerveknek igen széles jogköreik voltak, többek között egy miniszterelnök-helyettes, minisztériumi vezetők és az egyetem rektora is támogatták. A terv arra elgondolásra épült, hogy a szakcsoporton belüli erőviszonyok miatt, és annak okán is, hogy a szervezet nem állt szoros kapcsolatban környezetével, (20) csakis a szakterület felettes hatóságai tudják és egyben kötelesek el-lensúlyozni a többségi tanszékek által alkalmazott színvonalcsökkentő hatású rekrutációs politikáját – az általuk önkényesen meghatározott közérdekre hivatkozva. E terv logikája teljes mértékben megfelelt a magyar egyetemi mező jellemzőinek. (21)

Az 1978-as Ifjúsági Parlament idején a szakterületen belüli megosztottságok csak a diákok javaslataira eltérően reagáló oktatók közötti összetűzések formájában jelentek meg, vagy legfeljebb olyan konfliktusként, amely egymástól láthatóan különböző kulturális beállítódású személyek között pattant ki, de a megosztottságok mélyebb okairól nem esett szó explicit formában. Ugyanakkor azt követően, hogy a hatóságok hozzáfogtak a szervezet-átalakítási terv megvalósításához, néhányan már nem riadtak vissza attól, hogy nyilvánosan is szóljanak a szembenállások mélyebb okairól. Ha igaz is, hogy ezen a téren jelentős fordulatot hozott az átszervezési folyamat, a változást főként a szóbeli megnyilvánulásokban lehetett érzékelni, a különféle írásos dokumentumok szerzői már jóval óvatosabbnak mutatkoztak a megosztottságok megnevezése tekintetében – nyilván amiatt, hogy a szövegek java része hivatalos célra készült, és attól lehetett tartan, hogy felsőbb szinteken is olvasni fogják azokat. Így például az átszervezés előtti időszakban készült egy elemzés a tudományág helyzetéről, amelyben szó esik megosztottságokról, de arról nem szólt a szöveg, hogy milyen természetűek ezek:

„A növekedés és változás hozzájárult ahhoz, hogy /a tudományterület/ közléte számos kérdésben megosztott.”

A kormány egyik tudománypolitikai szervének égisze alatt készült, belső használatra szánt jelentés szerzői már messzebbre mentek a megosztottságok dimenzióinak megnevezésében, de amint megfogalmaztak néhány hipotézist ezzel kapcsolatban, azonnál csökkenti igyekeztek ezek jelentőségét:

„(...) a (tudományterület) közéletében többsírányú megosztottság mutatkozik. Ennek okai sokrétűek, a kérdés szövevényes, s még nem beszélhetünk teljes feltárásáról. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a

szembenállásnak nincs markáns – politikai, ideológiai – rendező elve, semmiképp sem redukálható például a tudományág elméleti ágainak és alkalmazásainak művelői közötti ellentétre.”

Ha különféle kényszerek (22), vagy éppen taktikai megfontolások arra késztették is a szövegek szerzőit, hogy a szakterületen belüli megosztottságokról letompított formában tegyenek említést, amikor döntő fázisába érkezett az átszervezési folyamat, a rendkívül jelentősnek érzett tétek arra késztettek egyes résztvevőket, hogy átlépjék az ilyen típusú viták során egyébként tiszteletben tartott határokat. (23)

Az átszervezési terv megvalósulása során készült jegyzőkönyv két részlete jól illusztrálja Pierre Bourdieu-nek azt a megfigyelését, hogy a válsághelyzetek kedveznek a tabunak számító témák felszínre kerülésének. (24) Az alábbi idézetből, amely abból a beszédből származik, amelyet az egyetem rektora a kar oktatói előtt mondott el, jól láthatjuk, hogy az ügy egyik résztvevője, aki különösen aktív szerepet vállalt az átszervezési folyamatban, miként tett nyilvánosan említést a „többségi” tanszékek által követett stratégiákról, ami egyébként „normál körülmények között” elképzelhetetlen lett volna:

„A tanszékek egy része monopóliumra tett szert személyi ügyekben (...) Ha 1960-tól nézzük a helyzetet, ennek a két tanszéknek 1960-tól nem volt képviselője az egyetemi tanácsban. Ha ez történetesen olyan tanszékek között történik, amelyek jó viszonyban vannak egymással, nem szólok egy szót sem. (...) A kizsorítás fokozatosan ment végbe.”

Ugyanennek az ülésnek a keretében mondta el az egyetem egyik volt rektora az alábbi szavakat, amelyek a kor viszonyaihoz képest teljesen szokatlan nyíltsággal hívták fel a figyelmet arra, hogy a szemben álló felek milyen erőforrásokra támaszkodnak:

„Voltak pozíciók, és mindkét vonatkozásban pozicionális szemlélet alakult ki. Az egyik bástyája az Akadémia volt, a másik /é/ pedig bizonyos mozgalmi pozíció (pártszervezet, stb.).”

Non-konformista tiltakozási technikák

Egy olyan időszakban, amikor az ország politikai intézményei kizárták annak lehetőségét, hogy az egyének önálló politikai kezdeményezésekbe fogjanak, vagy hogy autonóm társadalmi mozgalmak szerveződjenek, a tiltakozó diákok sajátos lépésekre szánták el magukat:

„(Ekkor) még nem került elő emlékezetem szerint a tanterv olyan formában, ahogy később. (...) Tulajdonképpen egy alternatívában kellett volna dönteni, de azt hiszem, ebben sem nagyon döntöttünk: vagy sikerült produkálni egy diákmozgalom-félet, ami viszont kurva nagy erőfeszítéssel járt volna, vagy pedig – minthogy egy egyszeri dilli, ami pusztán azzal jár, hogy néhány ember csúnyán kompromittálja magát – nem csinálunk semmit.” (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Azoknak a lépéseknek a sorában, amelyek egyfajta „társadalmi mozgalom” kibontakozásának kedveztek, a következőket érdemes megemlíteni: a hallgatói reformcsoport tagjai az Ifjúsági Parlament előtt számos gyűlésen vettek részt annak érdekében, hogy megszerezzék az érintett évfolyamok diákjainak támogatását; a szakcsoport faliújságjára kitett cikkek megírásával, továbbá szövegeik számos akadály legyőzése árán megvalósult sokszorosításával jelentős erőfeszítéseket tettek saját álláspontjuk népszerűsítése érdekében. A „tiltakozók” ugyancsak sokat tettek annak érdekében, hogy támogatókat szerezzenek az oktatók körében és az egyetemen kívül.

Noha végül a reformcsoport tagjai nem folytattak nagyon látványos „harci módszerekhez”, mégis figyelemreméltónak tartjuk, hogy – még ha ez végül meg is maradt egyfajta kollektív fantáziálás szintjén – a tiltakozók körében felmerült az, hogy karneváli típusú, a politikai harcok akkoriban legitimnek számító eszköztárából teljesen hiányzó demonstrációs formákhoz kellene folyamodniuk:

„(...) elkezdtünk hülyéskedni azon, hogy kéne valami banzájt csinálni a diákszékhelyre. Például transzparenseket: „Le a szűrkegér-képzéssel!” vagy füstpetárdákat kellene tenni a talpunkra, hogy amikor bevonulunk köpenyekbe burkolózva, akkor durrogjon minden lépésünk és mindenféle színes füstgomolyok terjengjenek körülöttünk, (...) vagy (...) petárdát Z. (professzor) székén elhelyezni, pisszegni, füttyölni, lábbal dobogni, stb.” (a reformcsoport egyik vezéralakja)

Ehelyütt nincs mód arra, hogy bővebben szóljunk a tiltakozómozgalomban részt vett hallgatók kulturális jellemzőiről, amelyek magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy miért is folyamodtak non-komformista tiltakozási technikákhoz ezek a diákok. Annyit mégis megemlíthetünk, hogy akárcsak az „elméletorientált” tanszékek oktatóinak többsége, e diákok javas része is budapesti értelmiségi körökből származott, míg a tiltakozó akcióból kimaradt diákok között nagy számban voltak vidékiek és alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók. (4. táblázat)

4. táblázat. Az 1980-ban és 1981-ben végzett hallgatók társadalmi és földrajzi származása

Az apa foglalkozása	A reformmozgalomhoz nem csatlakozott hallgatók (%) (n = 137)*	A reformcsoport tagjai (%) (n=11)**
Munkás	42	9
Művezető, kisiparos, alkalmazott	29	18
Vezető, értelmiségi	29	73
Összesen	100	100
A Budapesten érettségizettek aránya (%)	48	100

* egyéb vagy nincs adat, ** egyéb= 1 fő

„Valószínűleg nem szabad antiszemitizmust látni ebben”

Az átszervezési folyamat során egy másik, még rejtettebb választóvonal is felszínre került, amelyik a két csoport „etnikai” összetételével volt kapcsolatos. A magyarországi értelmiség történetét figyelembe véve (25) nemigen lepődhetünk meg azon, hogy zsidók és nem-zsidók ellentétéről volt szó. Miként erről meggyőződhattunk interjúink során, számos megkérdezett (diák és oktató) a „kisebbségi” tanszékeket olyan tanszékeknek tartották számon, amelyek oktatóinak jelentős része, ha éppen nem többsége zsidó származású, míg a többségi tanszékeket „nem-zsidó” oktatókból álló tanszékeknek tekintették. (26)

Míg egyes általunk megkérdezett hallgatók és oktatók nem haboztak olyan kifejezéseket használni, amelyek közvetlen módon nevezték meg az aktorok „etnikai származását”, mások igyekeztek elkerülni ezeket a szavakat, amikor ugyanerre a választóvonalra akartak utalni. A magyar értelmiség körében elterjedt szokásnak megfelelően a zsidók esetében az „urbánus”, „polgári-humanista”, „liberális” jelzőt alkalmazták, míg a szembenálló csoport esetében a „népies” kifejezést, ami koránt sem jelentette azt, hogy az érintettek azonosultak volna a népi vagy az urbánus írók gondolataival. (27) E címkék alkalmazása lehetőséget adott a szóban forgó „etnikai” választóvonal nyilvános – ugyanakkor feltehetőbb szemérmes – megjelenítésére, méghozzá anélkül, hogy az illető kitegye magát annak a veszélynek, hogy antiszemitaként (vagy cionistaként) bélyegzik meg. A tanszékcsoport átszervezésekor esett szó először nyilvánosan a „zsidó” és „nem-zsidó” tanszékek közötti választóvonalról, amikor is a hivatalos politikai normákra hivatkozva egy politikai vezető, a párt politikai bizottságának egyik tagja elítélően szólt bizonyos olyan „antiszemita színezetű” megnyilvánulásokról, amelyek a tudomására jutottak.

Ha nincsenek is pontos információink ez utóbbi incidensről, némi képet alkothatunk arról, hogy a „többségi” tanszékek oktatói milyen „módszereket” alkalmaztak ellenfeleik (oktatók vagy az ez utóbbiakhoz közel álló reformpárti diákok) pozícióinak meggyengítése érdekében. Mint ez kiderül az egyik interjúnk után papírra vetett feljegyzésünkből, az ilyenkor bevetett érvekben gyakran bukkannak fel valamiféle „cionista” fenyegetéssel kapcsolatos célzások. Egy általunk meginterjúvult hallgató, aki egyébként nem volt tagja a hallgatói reformcsoportnak, elmondta nekünk (azután hogy kérésére kikapcsoltuk a magnetofont), hogy egyes oktatók több ízben megkérdezték tőle, nincs-e véletlenül benne valamilyen „cionista összeesküvésben”. Ugyancsak ő mondta el azt, hogy egyes ok-

atók többször vádolták meg (megint csak a kulisszák mögött) „cionizmussal” a szembenálló tábor tagjait. Állítólag többször is megfogalmaztak ilyen vádakokat egy KISZ-vezető előtt annak érdekében, hogy eltántorítsák őt a reformer hallgatók támogatásától.

Az egyik megkérdezett egyetemi adjunktus szerint a szóban forgó „etnikai választóvonalat” ismerők közül néhányan hajlamosak voltak arra, hogy a konfliktusokat egyes oktatók antiszemitizmusára vezessék vissza. Ugyanakkor nem mindenki értett egyet ezzel. Az imént említett adjunktus szerint például ezek az értelmezések teljesen elhibáztak, vagy legalábbis leegyszerűsítőek: „Nem hiszem, hogy antiszemitizmust kellene látni mindebben”. Ugyancsak az ő szavai szerint, ha választ keresünk, hogy milyen „igaz okokra” vezethetők vissza a két szembenálló tábor közötti „összeütközések”, egy sor olyan tényezőt kell figyelembe venni, mint a két csoport érintett személyeinek kulturális szintje, tudományos érdekeik stb. Egy hallgatónő szintén hasonló gondolatokat fogalmazott meg:

„Itt vannak ilyen személyes jellegű dolgok, amiktől történetileg megromlott a két társaság közötti viszony. Kulturálisan meg nagyon jó leírás az a zsidó-nem zsidó dolog. Az a valóban létező kulturális eltérés, ami a zsidó értelmiséget elkülöníti. Nem is az, hogy zsidó-nem zsidó, hanem a feltehetőleg később, illetve az 1945 meg akörül értelmiségivé váló meg egyetemet végzett emberek kultúrája. Azt hiszem, hogy ezt nem kell magyaráznom, ez eléggé világos. Másrészt eléggé nehezen leírható.” (a reformcsoport egyik tagja.)

A szakcsoport „bennszülöttei” által megfogalmazott láttelepek igen jól érzékeltetik, hogy milyen sokféle és ugyanakkor konvergáló dimenziója van az általunk tanulmányozott mikro-mezőben észlelt megosztottságoknak. Ezekből a diagnózisokból az is kitűnik, hogy a különféle dimenziók mentén kirajzolódó választóvonalak hasonló módon osztották meg a vizsgált népességet, és ez lehetőséget adott a cselekvők számára, hogy érdekeiknek és az adott helyzetnek megfelelően állítsák előtérbe, vagy éppen igyekezzenek leplezni a vizsgált népességen belül észlelhető megosztottságok egyik vagy másik aspektusát. (28, 29)

Jegyzet

(1) Az ifjúsági parlamentek munkahelyeken, iskolákban és felsőoktatási intézményekben megtartott rendezvények, amelyek lehetővé teszik a fiatalok számára „panaszait” és „javaslatait” megfogalmazását. Ezeknek a fórumoknak, amelyeket a hetvenes évek elején hoztak létre a politikai rendszer demokratizálását célzó (felettebb korlátozott) intézkedések keretében, minthogy semmilyen jelentős döntési joggal nem ruházták fel őket, csak igen csekély hatással vannak az egyetemi intézmények működésére.

(2) Ha igaz is, hogy az 1956 után létrejött politikai hatalom konszolidálódását követően, azaz a hatvanas évek második felétől pragmatikusabb módon gyakorolták Magyarországon a politikai hatalmat, mint a sztálinizmus idején, hiszen a kormányzat jobban figyelembe vette a nemzeti sajátosságokat és a lakosság bizonyos igényeit, a nézetkülönbségeket, ezen belül is a politikai nézetkülönbségek továbbra is nagymértékben elfedték. Ez olyannyira igaz, hogy Gombár Csaba, aki kezdeményező szerepet játszott a korabeli magyar politikai rendszer sajátosságait feltáró kutatások megindulásában, egy utóbb híressé írásának a következő címet adta: „Van-e, és ha igen, milyen a politikai tagoltság nálunk? *Politika és Társadalom, A Magyar Politikai Társaság Évkönyve*, Budapest. (1983) Erdemes megjegyezni, hogy ez a tanulmány csak tíz évvel megszületése után jelenhetett meg. A liberális hírnév-

nek örvendett Kádár-korszak utolsó időszakáig szentségtörésnek számítottak a „dolgozó nép” politikai homogenitását megkérdőjelező megnyilatkozások.

(3) A hetvenes és nyolcvanas évek magyar szociológiai mezőjének jellemzőiről lásd még Louis Pinto és Maria Bad (Rényi Ágnes) írásait, amelyek az *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* 61-es, 1986 márciusi számában jelentek meg, 48–54.

(4) Pierre Bourdieu (1984): *Homo Academicus* (Az egyetemi/tudományos szféra emberei) Editions de Minuit, Párizs.

(5) Élénk viták folytak többek között a támogatások elosztásáról és a tudományos prioritásokról; számos disputa tárgyát képezte az is, hogy miként kellene megreformálni bizonyos szakok képzését. Így például egy évvel az 1978-as Ifjúsági Parlament előtt egyes oktatók a szakcsoporton belül létrehozott reformbizottság keretében között a diákok által megfogalmazott reformjavaslatokhoz igen hasonló javaslatokat képviseltek. A grémium működésmódja jól illusztrálja, hogy mennyire megosztott volt a szóban forgó szakterület: több informátorunk is szólt arról, hogy a különböző reformjavaslatokról rendezett szavazások alkalmával mindig ugyanazok voltak a szavazati arányok (5 : 2), ami pontosan megfelel a szakterület két „klánja” közötti erőviszonyoknak.

(6) A magyarországi egyetemeken általában olyan szervezeti egységeket illetnek a tanszék névvel, amelyek egy-egy tudományág vagy tudományszak oktatására és kutatására szakosodtak. Az egyes tudományterületek rokon területeire szakosodott tanszégeket gyakran nagyobb szervezeti egységek fogják össze. Ezeket az egyes karokon más és más nevekkkel illetik: igen gyakori a tanszékcsoport elnevezés, de az általunk vizsgált karon a szakcsoport nevet használták.

(7) Írásunkban a „többségi” és a „kisebbségi” tanszék elnevezéssel illetjük a két egymással szemben álló oktatási csoportot. Ezt az általunk kitalált, szándékosan semleges elnevezést annak függvényében alkalmaztuk, hogy hány tanszéket „mondhattak a magukénak” az egyes táborkok. Tanulmányunkban később megjelölnek azok az elnevezések is, amelyeket a „bennszülöttek” alkalmaztak a két tábor megjelölésére.

(8) Lásd ezzel kapcsolatban a *Homo academicus* c. könyv „Espèces de capital et formes de pouvoir” (Tőkefajták és hatalmi formák) című fejezetét! – i. m. 99–167.

(9) A tudományos mezőben, illetve az egyetemi mikro-mezőkön belül zajló „osztályozási harcokról” lásd a *Homo Academicus* c. könyv idevágó elemzéseit! (i. m. 23., 31. és 100.)

(10) Ezt a fajta érvelést jól illusztrálja az alábbi szövegrész, amely az e vita keretében megjelent cikkek egyikében olvasható: „Az elmúlt évtizedekben az alkalmazások nem örvendtek akkora megbecsülésnek, mint az elmélet, és ezért szükségessé vált, hogy helyreállítsuk az egyensúlyt.” „Joggal lehet tartani attól, hogy a kutatások (...) túlzottan elszakadnak az empirikus megfigyelésektől, és második vagy harmadik generációs kutatásokká alakulnak. Ebben az esetben ez a tudományág pusztán esztétikai gyakorlatok tárgyává válhat, és nem lesz több kapcsolat elmélet és gyakorlat között, mint amennyi kapcsolat van a sakktábla és harcművészet között.”

(11) A tisztán tudományos tekintély és az egyetemi tekintély szembenállásáról lásd P. Bourdieu id. művét, 112–134.

(12) Utóbb D. és R. vezetői pozícióját a másik táborhoz tartozó oktatók foglalták el.

(13) Ez többek között abban fejeződött ki, hogy 1948–49-ben és 1956 utáni is sok egyetemi tanárt bocsátottak el. A politikai beállítódáson túl az „osztály-hovatartozás”, illetve a polgáriként, reakcióként vagy az új rendszerrel szemben ellenségesként megbélyegzett világgépekkel való azonosulás is oka lehetett az elbocsátásnak. Az ilyen típusú tisztogatások különösen erősen érintették a humánképzésre szakosodott karokat.

(14) Az alábbi szöveg, amely egy minisztériumi reformbizottság keretében született, így jellemezte a felsőoktatási intézményekben foglalkoztatottakkal szemben megfogalmazott követelményeket: „Az oktatók minőségének megítélésénél a velük szemben támasztott hármas követelményből kell kiindulni: az oktatás-nevelés, a kutatás és a közéleti tevékenység követelményéből. (...) Az viszont már nem mindenütt kedvező jelenség, hogy nem mindenütt egyformán értelmezik a követelményeket, és intézményenként bizonyos fokig eltérően súlyozzák ezeket, van, ahol a szakmai követelmény és van, ahol a közéleti tevé-

kenység kritériumának a háttérbe szorulására panaszkodnak, pedig az mindenütt egyforma/noha nem mindenki vallja, hogy a három követelménynek egyforma súlyt kell kapnia.” In Palovetz János (1983, szerk.): *A magyar felsőoktatás helyzete*. Oktatókutatási Intézet, Budapest. A felsőoktatási intézmények anyagi és személyi ellátottsága, 417.

(15) Az interjúrészletek Kovács M. Mária – Örkény Antal (1991): *Káderek* című munkájából valók, Szociológiai Füzetek, 52. kötet, ELTE Szociológiai Intézet, 26–27. és 64–65.

(16) Olyannyira, hogy a pártszervezet fegyelmi eljárás kezdeményezett T. ellen.

(17) Hadd jegyezzük meg, hogy a „terep” általunk megszólaltatott számos szereplője is hasonló hipotéziseket fogalmazott meg: „Ha egy tanszéknek több órája van, akkor jogosan igényelhet státuszt, mondván, hogy ennyi emberrel a feladatait ellátni nem tudja. És a tanszék növelése, ez alapvető érdeke mindenkinek, ez így van. (...) Lehet, hogy tévedek, ez egy hipotézis, amit nem lehet bizonyítani. Tudniillik az a benyomásom, hogy amennyiben választani lehetett volna bizonyos tárgyak közül, a mi tanszékünket esetleg több hallgató kereste volna fel, vagy választotta volna, mint más tanszékét. Sőt az elképzelésemhez az is hozzátartozik, hogy ezt azok is tudták vagy sejtették, vagy féltek tőle, akik éppen emiatt ezt megpróbálták – és sikerrel – visszaverni. (tanársegéd az egyik „kisebbségi” tanszéken).

(18) A tanárok hatalmát megkérdőjelező lépésekkel szembeni ellenséges beállítódás nagyon markánsan fogalmazódik meg a cikkünk elején közölt interjúrészletben.

(19) A cselekvők számára adott pillanatban rendelkezésre álló harci formákról lásd P. Bourdieu *La grève et l'action politique* (A sztrájk és a politikai cselekvés) c. szövegét. In *Questions de sociologie* (Szociológiai kérdések), Editions de Minuit, Párizs. (1984) 257–258.

(20) A magyar egyetemeknek a környezetüktől való elszigeteltsége többek között azzal függ össze, hogy nincs valódi verseny a különböző egyetemek között, ami arra ösztönözné az utóbbiakat, hogy jobban alkalmazkodjanak a környezetükben bekövetkezett változásokhoz. Elszigeteltséget eredményez az is, hogy az egyetemi karok és a végzettséget alkalmazó ágazatok közötti kapcsolatok általában nagyon gyengék, vagy nem is léteznek. Ez a helyzet arra vezethető vissza, hogy egészen a legutóbbi időkig nem törték el olyan, valóban független szakmai egyesületek működését, amelyek kapcsolatot létesíthetnének az egyetemek és a gazdaság különböző szférái között. Így például az oktatás szférájában korábban működött szervezeteket (tanáregyesületeket, szülői szervezeteket, stb.) 1949 körül feloszlatták, vagy olyan szervezetekké alakították, amelyek a sztálini „hajtószíj”-elv jegyében működtek. A jelenlegi politikai változásokkal egy időben tanúi lehetünk az egyesületi élet újjászerveződésének.

(21) *Social Origins of Educational Systems* (Az oktatási rendszerek társadalmi eredete) című művében (Sage, London and Beverly Hills, 1979) M. S. Archer történeti összehasonlító elemzést nyújt a decentralizált és a centralizált oktatási rendszerek fejlődéséről. A

könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a centralizált oktatási rendszerek esetében a változások általában vagy a politikai centrum kezdeményezésére, vagy az ez utóbbi által érvényesített nyomásra vezethetők vissza.

(22) Az elsőként idézett szöveg szerzőinek óvatossága azzal is összefügghet, hogy a dokumentum a Magyar Tudományos Akadémia egyik bizottságának égisze alatt született, amelyben mindkét szembenálló tábor képviseltette magát: ilyen körülmények között mindkét fél képviselői megvétőzhatták a számukra előnytelen megfogalmazásokat.

(23) Hadd emlékeztessünk arra, hogy az irányítószervek által kíváncsot tartott átszervezés arra irányult, hogy jelentős mértékben átalakítsák a szakterület belső erőviszonyait.

(25) A válságok rejtett aspektusokat feltáró szerepéről lásd a *Homo Academicus* c. könyv 5. „Le moment critique” (A kritikus pillanat) című fejezetét, mindenekelőtt a 234–242. oldalakon olvasható elemzést.

(26) „Valóban, a századforduló idején és a két világháború között – az asszimilációs folyamatok intenzitása ellenére – akárcsak az uralkodó osztályok esetében, a magyar középrétegeken, és főként az értelmiségben belül élesen elvált egymástól a zsidók és a keresztények csoportja.” (Karády Viktor – Kemény István: *Les juifs dans la structure des classes en Hongrie, essais sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme* (Zsidók a magyar társadalom osztályszerkezetében, esszé az antiszemitizmus történelmi előzményeiről), *Actes de la recherche en sciences sociales*, 22. szám, 1978 június (az idézet a cikk rezüméjéből származik). Az 1947–48 után bekövetkezett radikális magyarországi politikai átalakulások ellenére ezek a választóvonalak, ha módosult formában is, továbbélnek a magyar értelmiségben belül. Lásd ezzel kapcsolatban a Kovács András, Erős Ferenc és Lévai Katalin szerzőhármasnak az *Actes de la recherche en sciences sociales* 1985. márciusi számában megjelent cikkét (La question juive dans la Hongrie contemporaine; Comment j'en suis arrivé à apprendre que j'étais juif?) Ez utóbbi írás „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” címen a *Medvetánc* 1985. 2–3-as számában magyarul is napvilágot látott.

(27) „En magam is tudok jó néhány tehetséges emberrel, aki azért hagyta ott az egyetemet, mert ezt az érdekháborút nem tudta elviselni. (Ez a háború) egészen abszurd következményekhez vezetett. Olyan szinten, hogy többé-kevésbé karakterizálta a tanszékeket: hogy például volt két (Z.) tanszék és akkor az egyik a zsidóké, a másik az antiszemitéké. Szóval ez egészen eddig ment. (...) Egy biztos, ha valaki ott van öt évig

(az egyetemen), és ha van a zsidó Z. tanszék és az antiszemitizmus Z. tanszék, egyértelmű, hogy melyik melyik. Ez valamennyire jellemző, annak ellenére, hogy nem hiszem, hogy ez kimondott érvek formájában megjelent volna valahol. Bár nincs kizárva.” (a reformcsoport egyik tagja)

(28) A „népies” és az „urbánus” irányzatok a két világháború között a magyarországi szellemi, és főként irodalmi élet két fő irányzatát alkották. Azóta ezeket a kifejezéseket gyakran használják a zsidók és nem-zsidók közötti választóvonal eufemisztikus megjelenítésére. A „népiesek” és „urbánusok” közötti szembenállásról lásd Fejtő Ferenc „*Mémoires de Budapest à Paris*” című munkájának *Populistes contre démocrates* (Népiesek kontra demokraták) című fejezetét, Calmann-Lévy kiadó, Párizs. (1986) 87–92. Magyarul lásd: Fejtő F. (1990): *Budapesttől Párizsig, Emlékeim*. Magvető kiadó, Budapest.

(29) E cikk francia változata az *Actes de la recherche en sciences sociales* c. folyóirat 86–87-es, 1991 márciusi számában jelent meg. Kutatásunk lefolytatásához nagy segítséget jelentett az, hogy Forintos György, az azóta sajnos elhunyt szociológus rendelkezésünkre bocsátotta az Oktatókutató Intézetben 1981 és 1984 között végzett, a felsőoktatási intézmények működését szervezetszociológiai szempontból vizsgáló kutatás azon adatait, amelyek az általunk vizsgált egyetemi szakcsoportra vonatkoztak. A szerzők köszönettel tartoznak Centre de Sociologie Européenne (Párizs) munkatársainak (Pierre Bourdieu, Karády Viktor, Rémi Lenoir, Louis Pinto és Monique de Saint Martin), akik számos megjegyzésükkel és javaslatukkal segítettek e tanulmány létrejöttében. A tanulmány alapjául szolgáló kutatásban négyen vettünk részt, vizsgálódásaink főbb eredményeit az alábbi, Forintos György által szerkesztett kiadványban jelentettük meg: Bajomi Iván – Bruszt László – Sasfi Csaba – Tót Éva (1988): *Az egyetemi érdekérvényesítés lehetőségei egy tantervmódosítási akció tükrében*, Tanulmányok a felsőoktatás köréből, Oktatókutató Intézet, Budapest. 51. Ugyanerről a kutatásról született egy rövidebb írás is: Bajomi Iván (1984): Fejtőre állított világ – avagy beleszólhatnak-e a diákok abba, hogy miként okítsák őket? *Ifjúsági Szemle*, 4, 57–67. Mivel anonimitást ígértünk interjúalanyainknak, szövegünkben csak a megnyilatkozók egyetemi fokoza-tát, pozícióját jelöljük. Ugyanilyen okok miatt kiiktatunk minden olyan hivatkozást, amelynek alapján azonosítani lehetne a konfliktus színteréül szolgáló egyetemi tanszékcsoportot.

A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918

A dualizmus kori magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti, nemzetiségi sajátosságát, valamint az intézmények jellegét, növendékeik összetételét felvillantó diagram, térkép, adatsor bemutatásával tisztelgünk Karády Viktor munkássága előtt, s amikor erre módunk nyílik, adatainkat összevetjük a professzor úr gimnáziumokra vonatkozó kutatási eredményeivel.

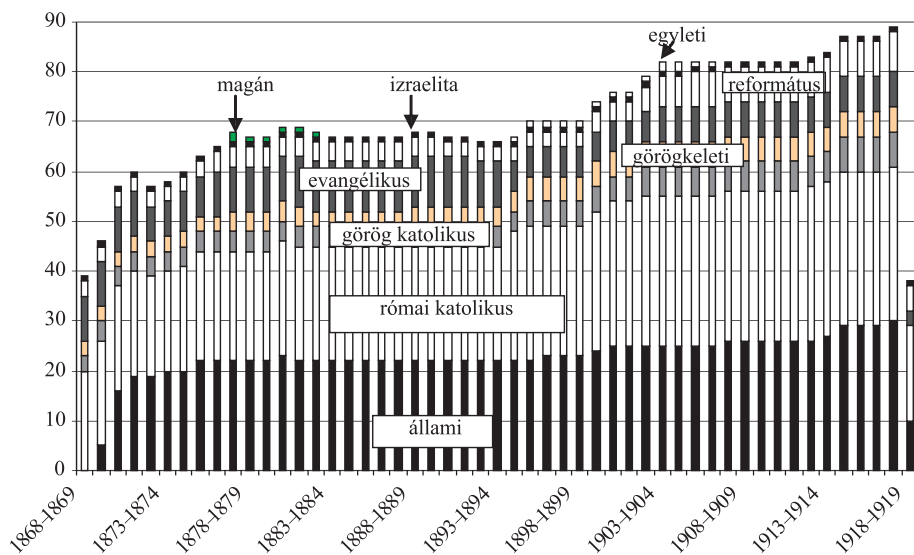
A rendelkezésünkre álló szűk terjedelemben természetesen nem vállalkozhatunk a magyarországi tanítóképzés öt évtizedének szisztematikus áttekintésére, csak mintegy jelezni szeretnénk: „A tanítóképzősök és tanáraik a 20. századi Magyarországon” c. OTKA kutatás keretében ketten, amennyire időnk, s korlátozott lehetőségeink engedik, elkezdtük a Statisztikai Évkönyvekben és – amíg léteztek – az éves vallás és közoktatásügyi miniszteri jelentésekben található adatok feldolgozását, s egyéb forrásokkal való összevetésük révén egy, a tanítóképzésre vonatkozó szerény adatbázis kiépítését. Előadásunkban/közleményünkben mindössze arra vállalkozhatunk, hogy a dualizmus kori magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti ill. nemzetiségi sajátosságát: az intézmények jellegét, növendékeik összetételét felvillantó diagram, térkép, adatsor bemutatásával tisztelgünk Karády Viktor munkássága előtt, amikor erre módunk nyílik adatainkat összevetve a professzor úr gimnáziumokra vonatkozó kutatási eredményeivel.

Schvarcz Gyula, Dániel Márton, Sebestyén Gyula, Kiss József, Szakál János, Füle Sándor, Bollókné Panyik Ilona, Németh András, Felkai László, Nagy Péter Tibor, Tóth Gábor, Kelemen Elemér, Dráviczki Sándor, Kékes Szabó Mihály, Gombos Norbert és mások munkái révén az érdeklődők átfogó képet kaphatnak „a tanítóképzés kritikus pontjairól a dualizmus időszakában”. Arról a pályáról, melyet e középfokú intézmény – a népiskolai törvény nyomán – befutott az egy-kétéves preparandiáktól a három, majd négyéves tanítóképzés kialakításával: tantervének, képesítő-vizsgarendszerének, rendtartásának, nevelési/tanítási módszereinek korszerűsítésével, s a képzők gyakorlóiskolával, internátussal való ellátásával, valamint a tanítóképző-intézeti tanárképzés kereteinek megteremtésével a professzionalizálódás útján.

A különböző fenntartású intézmények számának alakulása

A vizsgált öt évtizedben az elemi iskolába járók száma a történelmi Magyarországon, kb. 1,15 millióról 2,5 millióra nőtt, az őket tanítók száma pedig kb. 17,8 ezerről 35 ezer köré emelkedett. Ahogy az 1. ábrán látható, e hozzávetőlegesen két és félszeres, ill. kétszeres növekedéssel lépést tartott a tanító(nő)képzők számának 39-ről 89-re növekedése. Ugyanakkor – az állami képzés kifejlődésével – jelentősen átalakult az intézmények fenntartók szerinti aránya. 1868/69-ben a képzők kb. 59%-át adták a római és görög katolikus, 23%-át, az evangélikus, 8–8%-át a református ill. görögkeleti intézetek, s 2%-át az izrae-

lita képző. 1917/18-ra az állami intézmények adták a képzők kb. 33,7%-át, a római és görög katolikusok 42,7%-át, a reformátusok 8,98%-át, az evangélikusok 7,9%-át; a görög-keletiek, s az egyetlen izraelita képző aránya 5,6%-ra, ill. 1,12%-ra csökkent.

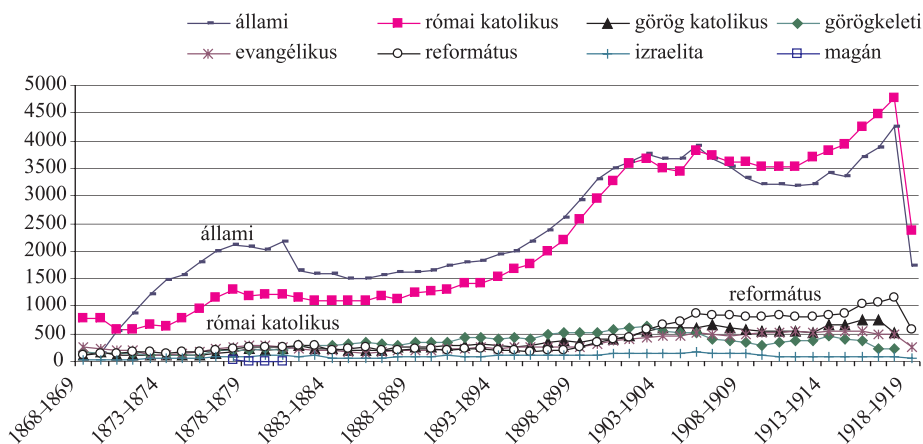
1. ábra. Az elemi iskolai tanító(nő)képzők száma fenntartóik szerint a miniszteri jelentések alapján

A különböző fenntartású intézmények növendékeinek száma

A korszakban, ha nem is egyenletesen – az állami büdzsé nehézségeiből adódó, vagy a tanítónői „túltermelésre” reflektáló (elsősorban a magánúton tanulást, kisebb részben az állami tanítónőképzők felvételi keretszámait korlátozó) intézkedések hatására időleges visszaesésekkel – jelentősen, közel nyolcszorosára nőtt az intézménytípus növendékeinek létszáma. Az 1489-ről 11855-re emelkedett tanulószámon belül a lányok aránya a kezdeti 8%-ról, 59,3%-ra növekedett.

A képzők közötti lényeges létszámkülönbségek folytán – az intézmények arányától eltérve – az 1870-es évek elejétől három évtizeden át a tanító(nő)képzősök legnagyobb része, kb. 40%-a (a hetvenes évek közepén, átmenetileg, több mint fele) állami iskolákba járt. (2. ábra) Ez csak a tanítónőképzők számának gyors növekedése révén vezetett újra katolikus relatív többséghez, a korszak utolsó évtizedére. Mindazonáltal még az 1917/18-as tanévben is 37% volt az állami növendékek aránya, a 41+4,4% római és görög katolikus aránnyal szemben. A kiinduló évhez viszonyítva jelentősen csökkent a görögkeleti (12-ről 2%-ra), s az evangélikus intézményekbe járó (18,2-ről 4,4%-ra) diákok reprezentációja. Említést érdemel még a református képzők részesedésének növekedése (7,9-ről 10%-ra), ami csak a tanítónőképzéssel kapcsolatos korábbi fenntartásaik félretétele után következ(het)ett be.

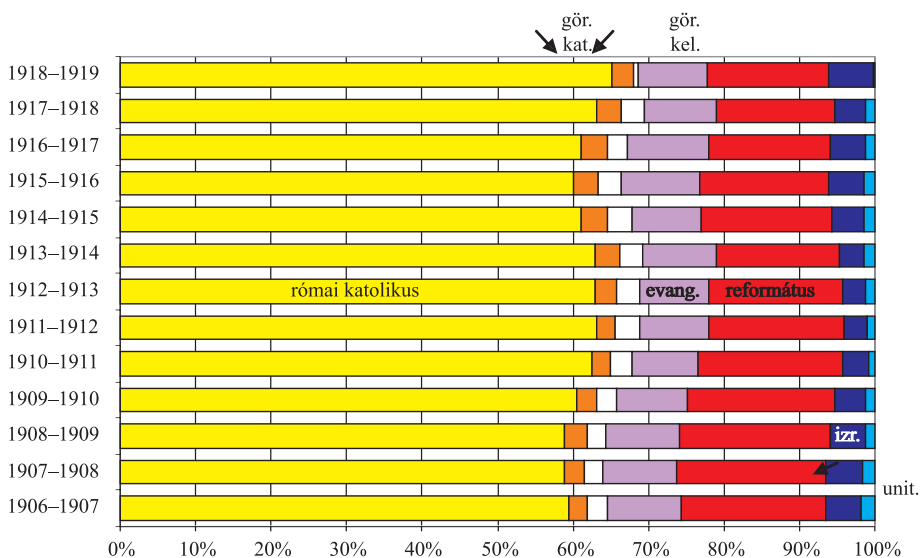
A különböző fenntartású tanító(nő)képzőkbe járók száma sokat mond arról, hogy vajon milyen hányaduk esetében érvényesülhettek közvetlenül az állami oktatáspolitikai intenciói. De az állami képzőbe járók nagy tömege, s az egyházi képzőkbe járók más felekezethez tartozása miatt a 2. ábra nem tükrözheti megfelelően a képzős növendékek valódi megoszlását. Ezért, amikor adatot találtunk: az 1906/07–1918/19 közötti időszakra vonatkozóan, megkíséreljük felvillantani az egyes fenntartók intézményei „felekezeti szegmentációjának” sajátosságait. (Elhelyezkedésüket lásd a 7. térképen, [1] dolgozatunk végén!)

2. ábra. A növendékek száma a különböző fenntartású tanító(nő)képzőkben a statisztikai évkönyvek illetve a miniszteri jelentések alapján. 1877–78-ig a statisztikai évkönyvek adatainak hiánya, illetve az adatok egyezése miatt a jelentések adatait használva

A különböző fenntartású intézmények növendékeinek felekezeti összetétele

Az állami intézményekben (3. ábra) az országos arányokhoz képest szembetűnően (kb. 10%-al) magasabb a katolikusok képviselete, s ha kisebb százalékarányban is, de önmagukhoz viszonyítva nem kevésbé felülreprezentáltak a reformátusok, evangélikusok és unitáriusok. Az izraelita növendékek részesedése országos arányuk körül ingadozik, míg alulképviseletet a görögkeletiek és görög katolikusok. E tények ismeretében legalábbis túlzottnak látszanak a református ill. evangélikus képzők igazgatóinak gyakori megnyilatkozásai, melyekben az állami képzőket nemes egyszerűséggel „lényegében katolikusoknak” nyilvánították.

3. ábra. A növendékek aránya hitfelekezetük szerint az állami tanító(nő)képzőkben

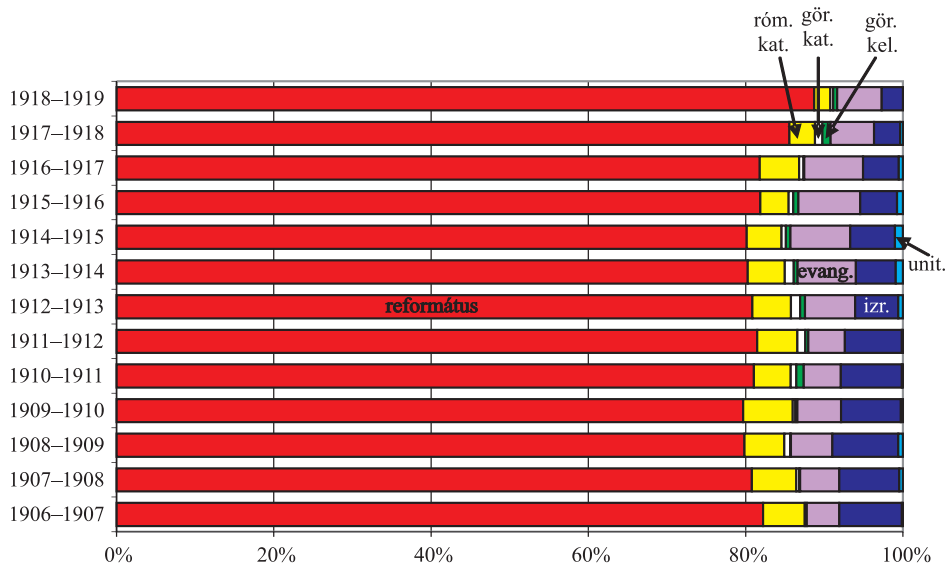
A katolikus tanító(nő)képzők „önrekrutációja” – a kántor-tanítókkal szemben támasztott fokozott követelmények miatt érthetően – igen magas (89–92% közötti) volt, hasonlóan az érettségit nyújtó tanítórendi gimnáziumokhoz, s lényegesen meghaladva az érettségit adó királyi katolikus intézmények arányszámaival (Karády, 2000. 184.). A görög katolikus növendékekkel együtt, a vizsgált időszakban végig, kitették a növendékek 92–94%-át. A többi felekezet – különösen az ortodox – alulreprezentált volt. (Érdekességként megjegyezzük: az időszak első éveiben, az izraelita növendékek körében ez a tendencia kevésbé érvényesült.)

A görög katolikus intézmények ezen időszakban (az 1916/17. év kivételével) növendékeik kb. 72–80%-át nyerték saját híveik, s további 14–24%-át – „a felekezeti közelség” révén – a római katolikusok köréből. Az I. világháború éveit leszámítva – amikor intézeteikben átmenetileg, 1–12%-ban az ortodox diákok is megjelentek – a két katolikus felekezet együttes aránya általában meghaladta a római katolikus képzőkéti.

Lényegtelen kivételektől eltekintve – a felekezeti tanítókkal kapcsolatos elvárások ismeretében, egy vallási tekintetben igencsak más többségi társadalom közegében érthetően – adatbázisunkban vallási tekintetben homogénnek mutatkoznak az ortodox tanító(nő)képzők és a budapesti izraelita intézet.

Jelentős „önrekrutációt” találunk – a Karády Viktor gimnáziumi kutatásaival való összehasonlíthatóság okán itt ábrákban is megjelenített – a helvét és ágostai hitvallást követőknél is.

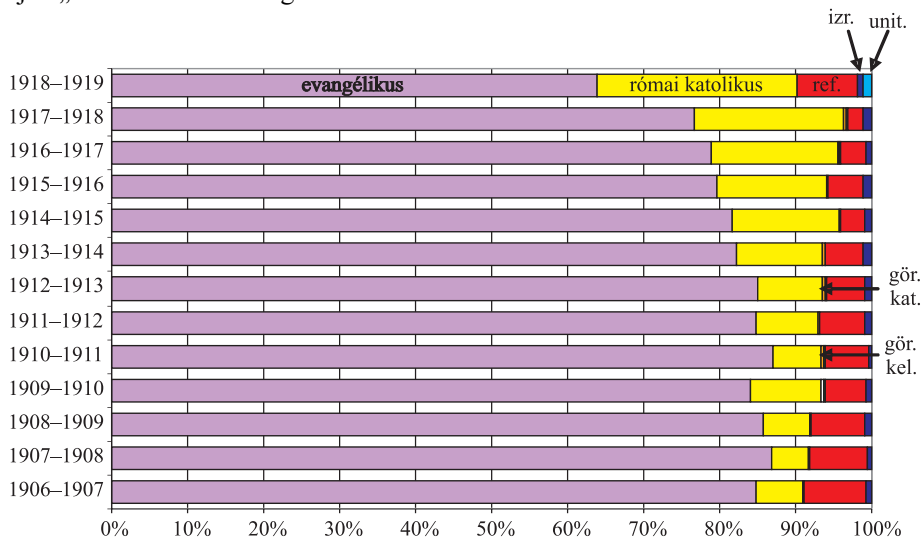
A református tanító(nő)képzők (4. ábra) – eltérően az érettségit nyújtó református gimnáziumoktól, melyekben a sajátfelekezetűek részaránya az adott időszakban 62,7%-ról 61,7%-ra csökkent – nem veszítettek vonzerejükből a református fiúk és lányok körében. Arányuk stabilan 80%-körül/felett maradt, a háború éveiben látható növekedéssel. Vélhetően az 1903-ban alakult szatmárnémeti és az 1905-től működő nagyvárad református tanítónőképzők hatására (ez ma még csak ellenőrzendő hipotézis a részünkről), a korszakban végig, de különösen annak első felében feltűnően magas (az evangélikusok és a katolikusok arányát is meghaladó) az izraelita tanulók jelenléte. Az idő előrehaladtával lassan tért veszítettek, s helyüket – a „felekezeti közelséget” demonstrálva evangélikus növendékek foglalták el. Az ország legnagyobb felekezetének, a római katolikusoknak a képviselői – ugyan nem túl jelentős arányban – mindvégig jelen voltak a kálvinista képzőkben.

4. ábra. A növendékek aránya hitfelekezet szerint a református tanító(nő)képzőkben

Jelenlétük még szembetűnőbb az evangélikus tanító(nő)képzőkben (5. ábra) ahol az idő előrehaladtával szembetűnően nőtt részesedésük (az utolsó két évben feltételezhetően a szarvasi képző tanítónőképzővé szervezésével összefüggésben). Mindemellett – igaz fokozatosan gyengülve – itt is magas az „önrekrutáció”: az első évtizedben meghaladta a nyolcvan százalékot. A trend tehát hasonlóan csökkenő, mint az érettségít adó evangélikus gimnáziumokban (ahol 51,6-ról 45,7% -ra szállt le részesedésük), de – a felekezeti tanítói hivatás jellegéből adódóan – a saját felekezetűiek jelenléte lényegesen magasabb, mint a Karády Viktor által regisztrált értékek. Az is jól nyomon követhető adatsorunkon, hogy az iskolák elhelyezkedése, a helyi iskolai piac sajátosságai milyen könnyen felülírhatják „a felekezeti közelséget”.

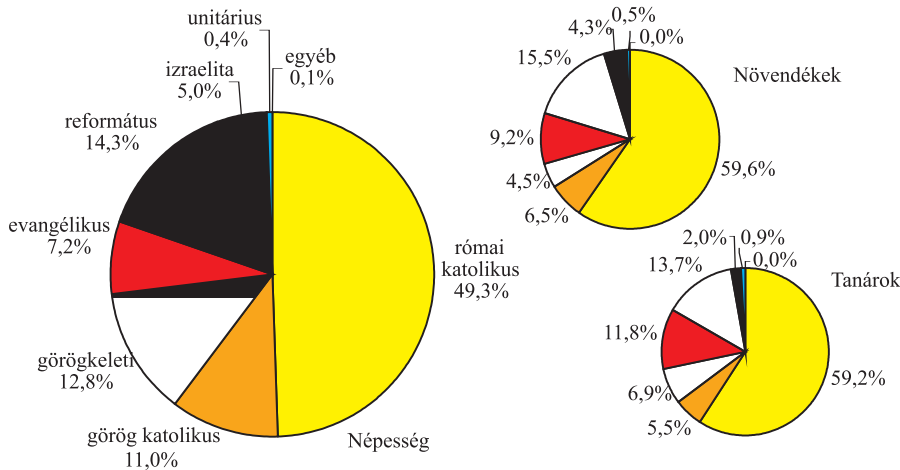

5. ábra. A növendékek megoszlása hitfelekezet szerint az evangélikus tanító(nő)képzőkben

A tanítóképzősök és tanáraik felekezeti összetétele az utolsó dualizmuskori népszámláláskor

Ha a növendékek vallási összetételét intézményfenntartóként áttekintve – a téma lezárásaként – megkíséreljük plasztikussá tenni a dualizmuskori képzők vallási összetételének alakulására vonatkozó ismereteinket, célszerűnek látszik a diákokra és tanárookra vonatkozó 1910. évi adatainkat összevetni a korszak utolsó népszámlálásával. (6. ábra)

A dualizmuskori oktatáspolitikai intenciói, s a törvényesen bevett felekezetek közötti – dinasztikus preferenciák, valamint az „államraison” következtében mégiscsak érvényesült – különbségtétel, valamint bizonyos felekezeti-kulturális tradíciók tükröződnek a fenti kördiagramokon. A római katolikus képzőkbe járók nagy számának, ill. az állami intézmények összetételének ismeretében aligha meglepő: a legnagyobb hazai felekezet képviselői – a diákok és tanárok körében egyaránt – kb. 10%-kal magasabb arányban képviseltek, mint a lakosságban. A politikai jóindulat és a felekezeti hagyományok együttes hatása érvényesül az evangélikusok (különösen a tanároknál szembetűnő) felülreprezentáltságában, s abban is, hogy a reformátusok lényegében arányuknak megfelelően képviseltek a tanító(nő)képzőkben. Az sem tanulság nélküli, hogy az izraelita fiatalok országos arányszámukat megközelítően szerepelnek a képzők diákjai között, ám a tanári karban jelenlétük ennek alig felét tette ki. Mindennél beszédesebb azonban, hogy a képzős diákok körében a görögkeletiek és görög katolikusok reprezentációja az országosnak alig több, mint harmada, ill. fele (a tanároké kb. fele).

6. ábra. A népesség, a tanító(nő)képzősök és a tanárok hitfelekezet szerinti megoszlása 1910-ben

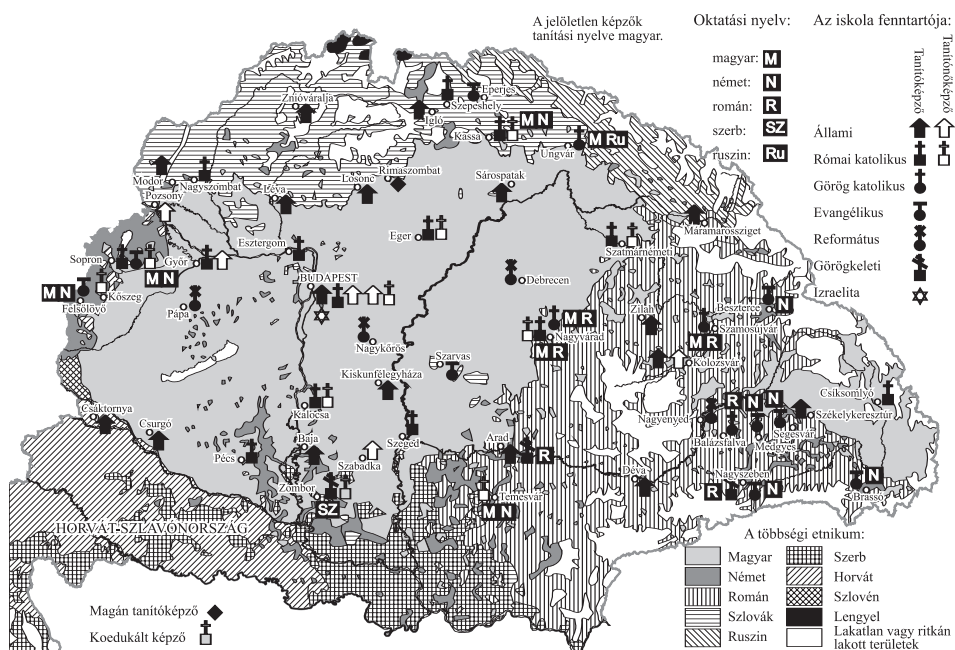
A különböző fenntartású intézmények növendékeinek anyanyelvi/nemzetiségi összetétele s elhelyezkedésük 1880/1881-ben

Ennek okait keresve, aligha kerülhetjük meg, hogy felidézzük a dualizmus kori Magyarország nemzetiségeinek lakhelyére vonatkozó ismereteinket, s hogy a tanítóképzők kifejlesztésének első (1880/1881-ben), ill. második hulláma után (1907/1908-ban) áttekintsük: vajon miként reagált a tanítóképzés intézményszerűsége arra a kihívásra, amelyet a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele jelentett.

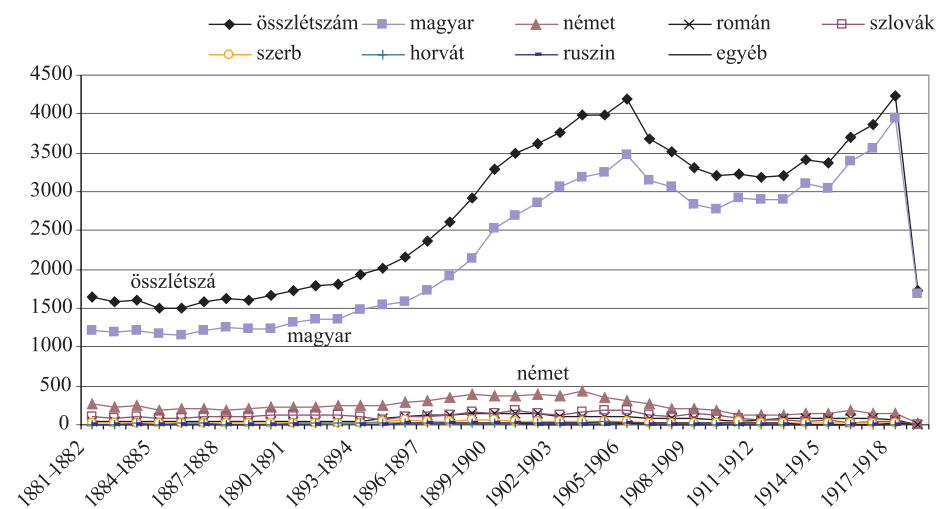
Az 1. térképen látható az állami tanító(nő)képzők zömének létrejötté utáni intézményhálózat elhelyezkedése a négyéves képzés bevezetését megelőző utolsó tanévben. Az intézmények fenntartói és a növendékek neme szerint különböző jelekkel ábrázolt tanító(nő)képzők zömében (a 68-ból 52-ben) magyar nyelvű oktatás folyt 1880/1881-ben. Német volt az oktatás nyelve 5 evangélikus, magyar-német 3 katolikus s 1 evangélikus képzőben. Románul tanítottak 2 görögkeleti s 1 görög katolikus, magyarul és románul 1 római, és 1 görög katolikus intézetben. Szerb nyelven folyt a tanítás a zombori görögkeleti, s magyar-ruszin nyelven az ungvári görög katolikus iskolákban. A képzők 23,5%-ában folyt tehát nem magyar nyelvű, vagy kétnyelvű oktatás, ami többszöröse a Karády Viktor által a gimnáziumokban regisztrált értéknek, de mélyen alatta marad annak az aránynak, amelyet az 1880. évi népszámláláson a nem magyar anyanyelvű polgárok („allogének”) reprezentáltak. Az állami oktatáspolitikai preferenciáit jelenítik meg, a gyakran vegyes-nemzetiségű, ill. nemzetiségi területeken létesített állami tanító(nő)képzők, melyekben – „a környékben divatozó nemzetiségi nyelv(ek)” igény szerinti oktatása mellett – a tanítás nyelve a magyar volt, s melyeknek tanárai egyesületük határozataiban folyamatosan hangsúlyozták a képzők és a tanítóság „nemzeti hivatását”.

Ennek ismeretében aligha csodálkozhatunk azon (7. ábra), hogy az ezen intézményekbe járó diákok túlnyomó többsége magyar anyanyelvű (vagy legalábbis önmagát annak valló) volt, s hogy a körükben amúgy is igen szerény mértékben megtalálható nemzeti-ségek aránya a századfordulótól tovább csökkent. Mivel az akkoriban 22–30 állami képző is környezete oktatási piacon tevékenykedett, közöttük annak jellegéből adódóan jelentős különbségek mutatkoztak. Erről tanúskodik a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (TITOE) folyóiratának, a Magyar Tanítóképzőnek egy széleskörű felmérése, melynek legplasztikusabb eredményeit a 8. ábrán ajánljuk figyelmükbe. A vegyes lakosságú területeken fekvő képzők között találunk magyar, szlovák abszolút, ill. német

s román relatív többségüket is. Összetételük igencsak eltérő volt, s ez befolyásolta az intézetekben folyó anya-/nemzetiségi nyelvoktatást, de nem változtatott azon, hogy a tanítás mindegyikben magyarul folyt.

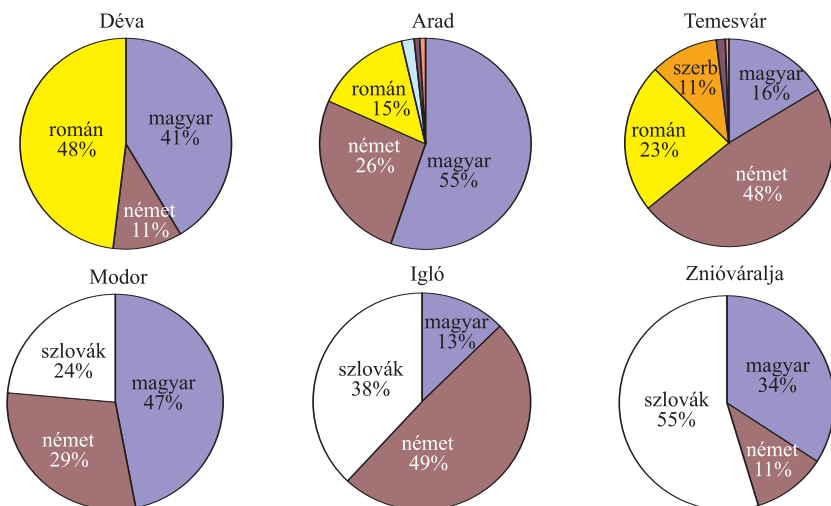

1. térkép. A nemzetiségi többség és a tanító(nő)képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1880/1881-ben

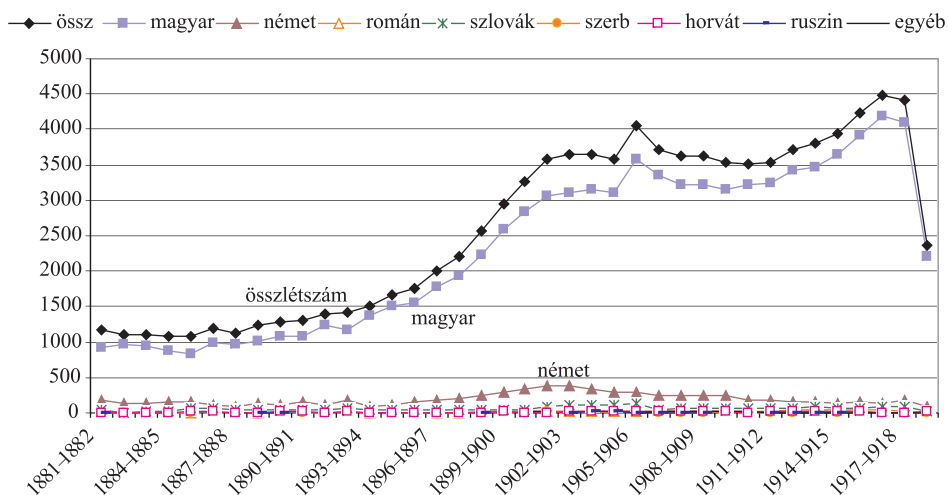

7. ábra. A hallgatók anyanyelvi megoszlása az állami tanító(nő)képzőkben

A fent említett négy vegyes tannyelvű képző kivételével magyarul oktattak az ország legnagyobb felekezeti iskolafenntartója, a katolikus egyház tanító(nő)képzőiben is. Ahogy a 2. térképen látható, még a heterogén nemzetiségi összetételű területen fekvő intézményeik többségében is ez volt a helyzet. Még ennek ismeretében is szembevetendő:

8. ábra. A növendékek anyanyelv szerinti megoszlása állami tanítóképzőkben 1897–98-ban – a Magyar Tanítóképző adatgyűjtése alapján

9. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a római katolikus tanító(nő)képzőkben

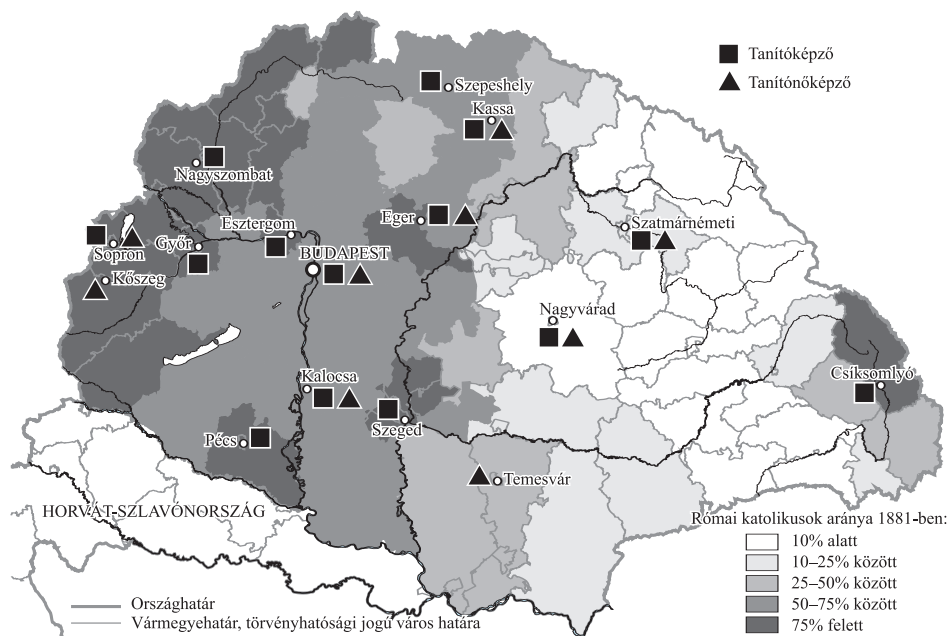
(ahogy a 9. ábrán látható) a katolikus képzőkben magasabb volt a magyar diákok aránya, mint az állami képzőkben. A magyarországi németek és szlovákok felekezeti irányultságának ismeretében az viszont várható volt, hogy a nem magyar anyanyelvűek többsége közülük rekrutálódott.

A 3. térképen bemutatott református tanítóképzők elhelyezkedéséből, s felekezetük „nemzeti egyházi” ethosából adódóan aligha meglepő, hogy körükben rendkívül alacsony volt – az 1917/1918-as tanév kivételével – még az 1%-ot sem érte el, a nem magyar anyanyelvűek aránya (ezért esetükben a diagram bemutatásának sincs értelme).

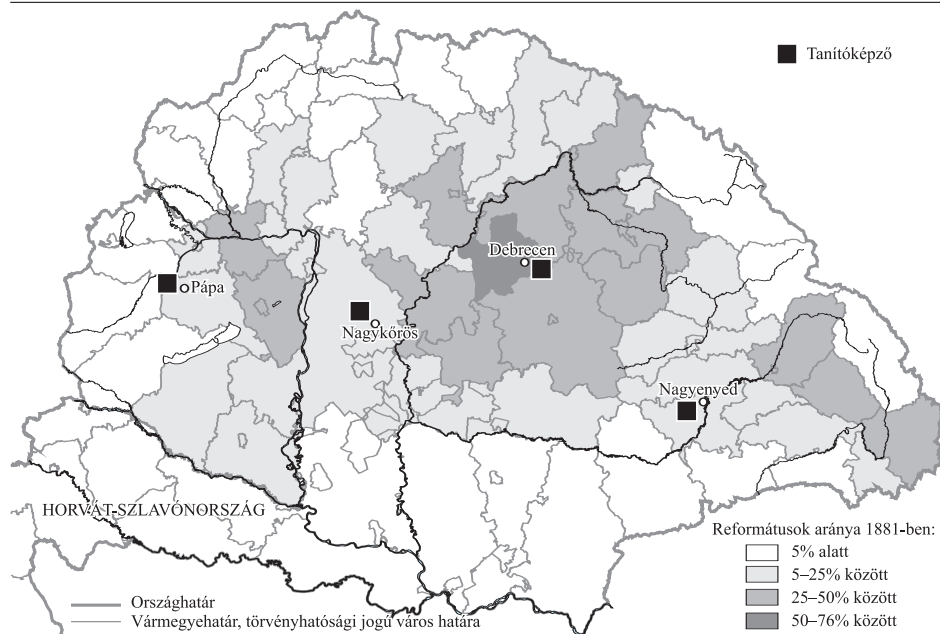
Az egyetlen, 1857-ben létrejött budapesti – „a zsidó iskolai alpból” fenntartott, s így az állami oktatásirányítás szorosabb ellenőrzése alatt tevékenykedő – izraelita tanítóképző diákjainak anyanyelvi összetétele (10. ábra) leginkább az állami képzőkére emlékeztet. Az összlétszámokon kívül két, nem elhanyagolható különbséggel: 1. körükben a né-

met anyanyelvűeken javarészt jiddist beszélőket kell értenünk; 2. a századfordulót követően növendékeik körében gyorsabban csökkent a nem magyar anyanyelvűek aránya.

Az 1. nemzetiségi térképre emlékezve korántsem váratlan, hogy a 4. térképen látható evangélikus tanítóképzők tanulói körében (11. ábra) a magyarok és németek jelentős

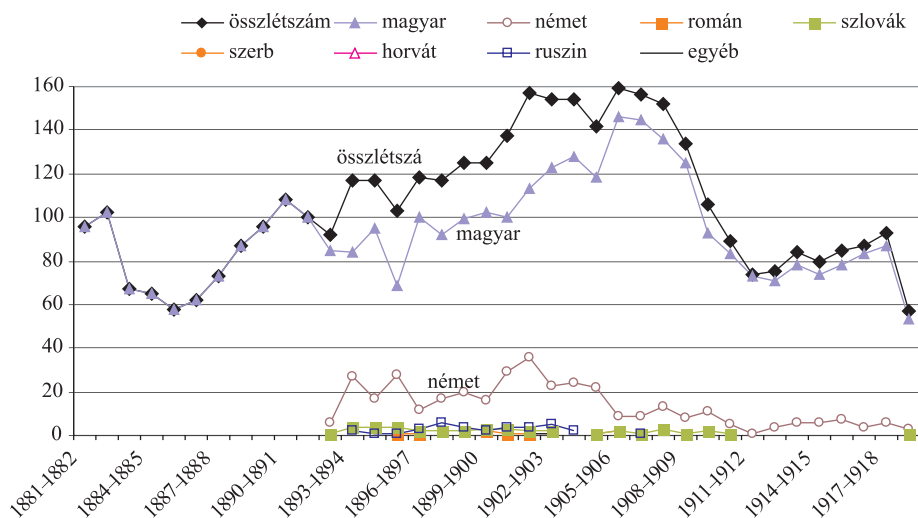
2. térkép. A római katolikusok aránya és a római katolikus tanító(nő)képzők az 1880/1881-es tanévben

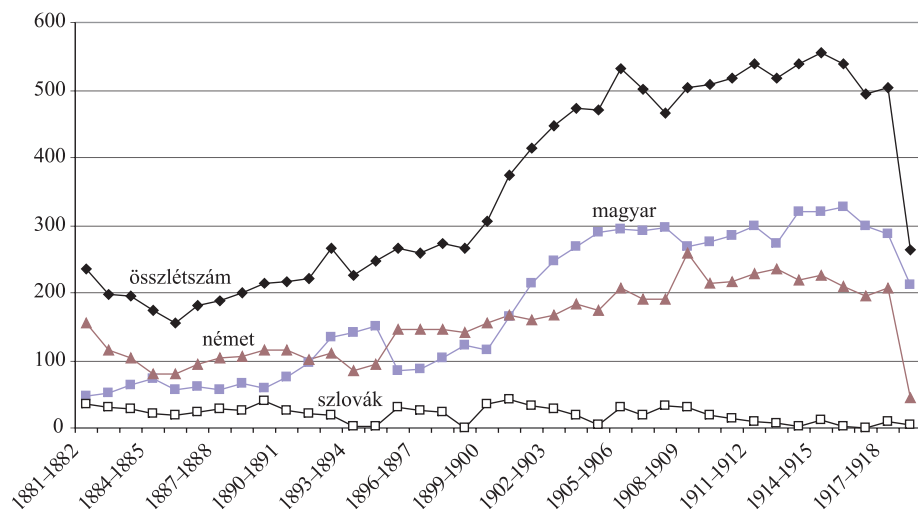
3. térkép. Reformátusok aránya és a református tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

számban, a századfordulói a relatív többségen is osztozva – majd magyar túlsúllyal – képviseltetik magukat. A német tanítási nyelvű – sokáig gimnáziumokhoz kapcsolódó – erdélyi szász képzők, valamint a Felsőlövő és Sopron környékiek adták a német anyanyelvű diákok nagy részét, míg az eperjesi és szarvasi intézetek a századfordulói a nem jelentéktelen számú szlovákokat.

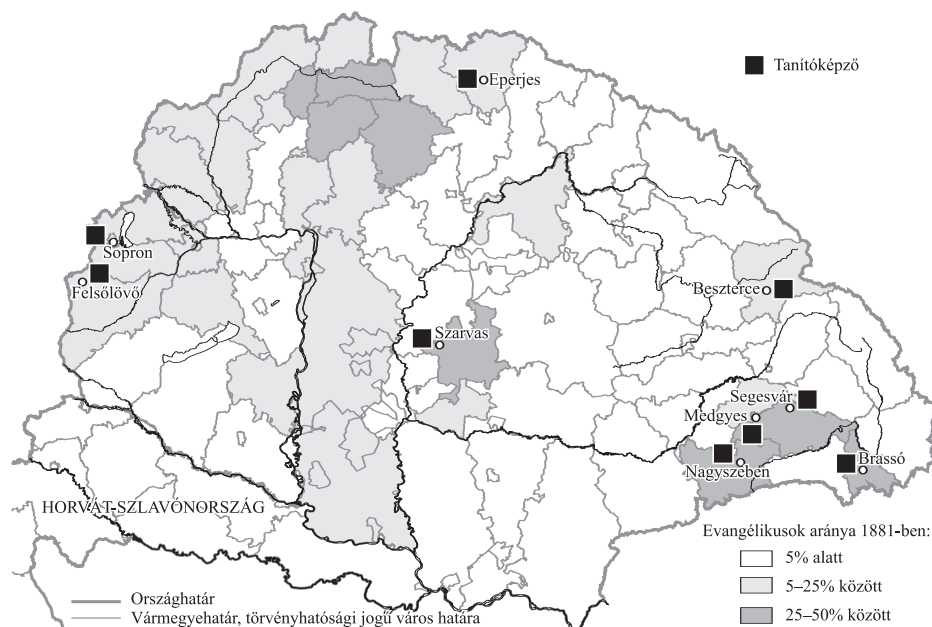
A magyarországi görög katolikus egyház létrejöttének körülményei, s az 5. térképen látható tanítóképzők elhelyezkedése folytán magától értetődőnek tűnik, hogy körükben jelentős volt a románok s a ruszinok aránya. A történeti kontextus ismeretében feltűnő, hogy a századfordulótól a növendékek körében gyorsan nőtt a magyarok (ill. az önmagukat magyarnak vallók) aránya, olyannyira, hogy 1904/1905-től az elsőbbséget, majd a többséget is megszerezték. (12. ábra)

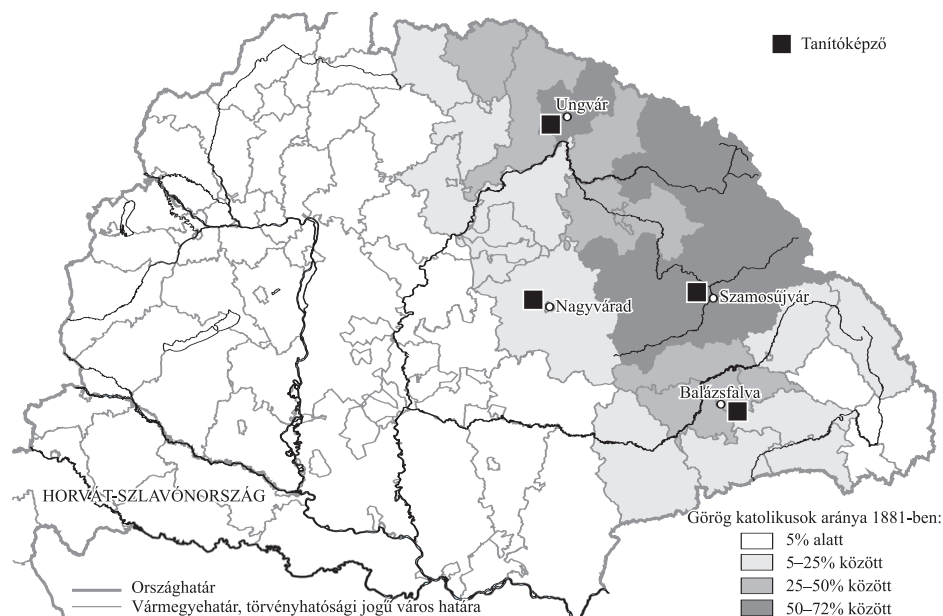
10. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása az izraelita tanítóképzőben

11. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása az evangélikus tanító(nő)képzőben

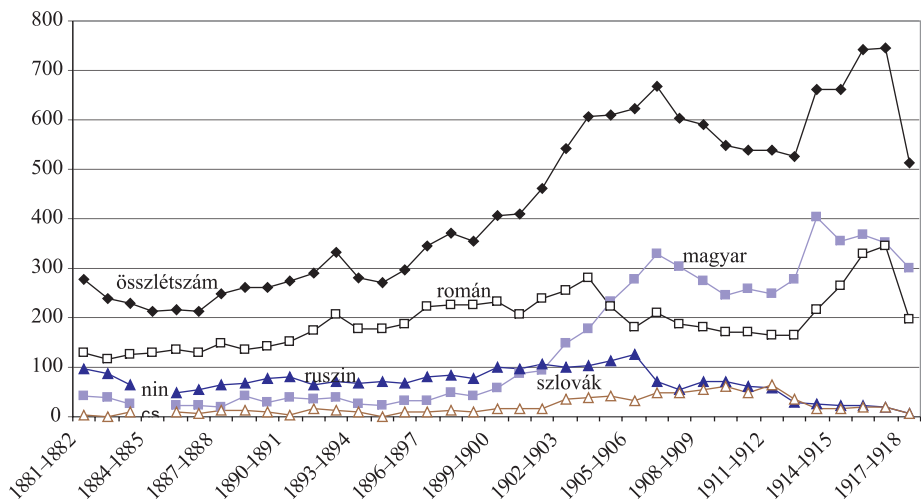
4. térkép. Evangélikusok aránya és az evangélikus tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

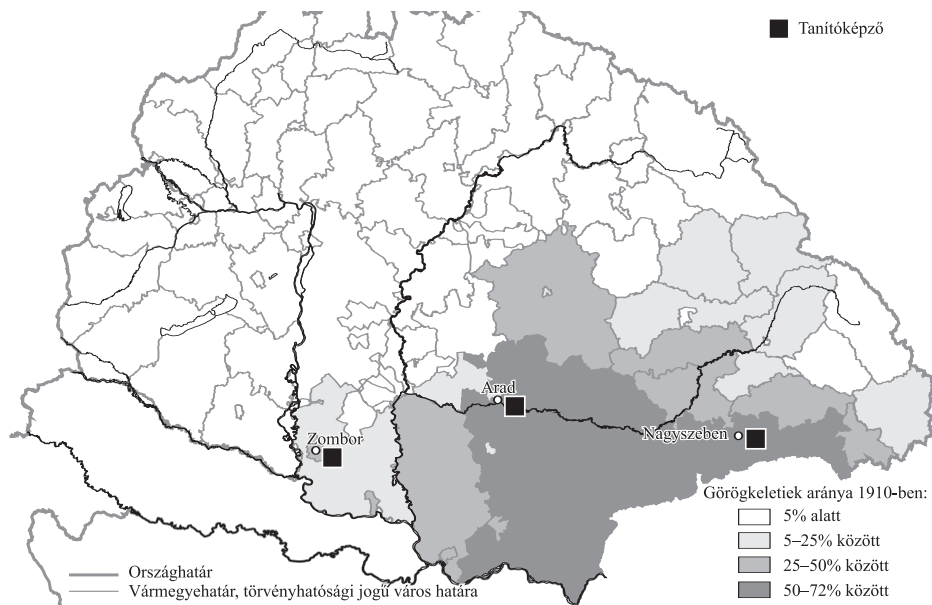
5. térkép. A görög katolikusok aránya és a görög katolikus tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

E tudatosan kétértelmű megfogalmazással Karády Viktor – meggyőző példákkal alátámasztott – figyelmeztetésére reflektálunk, mely szerint a közép és felsőoktatásban tanulók hivatalos statisztikája ebben a tekintetben ellenőrzendő. A tanítóképzők körében tájékozódván mi is úgy látjuk: a görög katolikusoknál feltétlenül, az evangélikusoknál is, ha lehetséges, további vizsgálatokra van szükség. E kutatásnak fel kell mérnie az érintett

12. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a görög katolikus tanító(nő)képzőkben

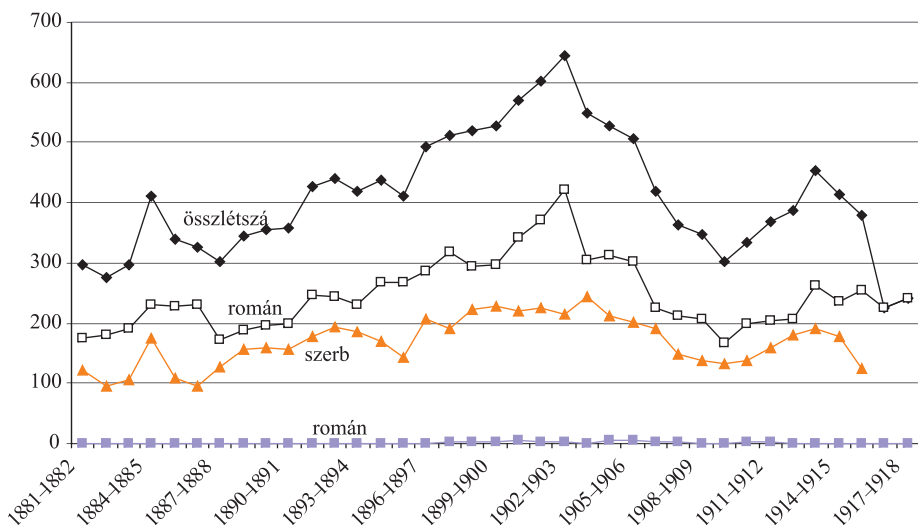
6. térkép. A görög keletiek aránya és a görög keleti tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

képzők diákjainak nevét, a magyaron kívüli hazai nyelvtudásukat, a tanulmányaik folyamán (a képesítő vizsga környékén) lezajlott esetleges „anyanyelvi váltásokat” ahhoz, hogy többet tudhassunk arról: valójában mi áll a magyar többség kialakulásának hátterében? Gyors asszimiláció, vagy – elhelyezkedésüket, karrierjüket elősegítendő – a politikai elvárásoknak való megfelelést demonstráló mimikri; esetleg (a kognitív disszonancia következtében) az utóbbi és előbbi sajátos együttese.

Az utóbbi kérdés fel sem merül a 6. térképen és a 13. ábrán megjelenített ortodox képzők esetében. A román és szerb tanítási nyelvű görögkeleti tanító(nő)képzők mindvégig megőrizték nemzetiségi jellegüket, s – talán az ellenérdekűnek tekintett állami

szervek túlzott tájékoztatásától tartva – még magyar anyanyelvűeket sem nagyon engedtek tanulóik közé.

13. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a görögkeleti tanító(nő)képzőkben

A magyar oktatáspolitikai erőfeszítéseinek „statisztikákban kimutatható eredményei” is csak az ortodox képzőkbe járó román ill. szerb növendékek magyar nyelvismeretének bővüléséről tudósítanak, eltérően a többi képzők „magyarosodásától”. A korszak utolsó évtizedében (különösen a világháború éveiben) ez a magyar asszimilációs törekvésekkel szemben elzárkózó görögkeleti magatartás/ellenállás időnként komoly konfliktusokhoz, s még a TITOE vezetői körében is heves reakciókhoz, „a hazaáruló képzők” bezárásának követeléséhez vezetett. (Majd a trianoni területvesztéssel, lásd a 7. térképet, ez a kérdés két évtizedre – a területi visszacsatolásokig – lekerült a hazai kultúrpolitika napirendjéről.)

A magyar és más anyanyelvűek aránya a tanítóképzős növendékek körében, s az össznépességben a dualizmuskori népszámlálások alkalmával. A képzők tanítási nyelve, elhelyezkedése 1907/1908-ban

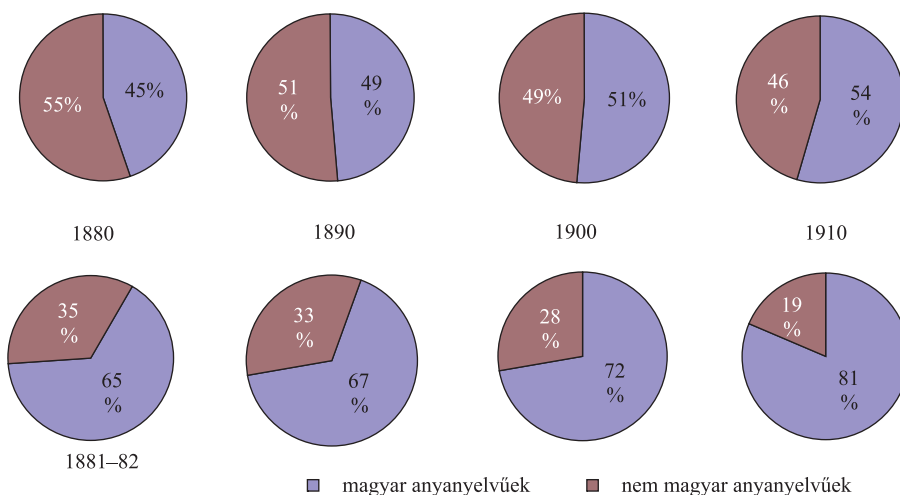
A különböző fenntartású tanító(nő)képzők tanulóinak anyanyelvi szegmentációjának áttekintése után, befejezésül a 14. ábra és a 7. térkép segítségével megpróbáljuk érzékeltetni: egészében a növendékek nemzeti/nemzetiségi összetétele, s az intézmények oktatási nyelve szempontjából milyen „eredményhez” vezetett a dualizmuskor első négy évtizede.

Amit a képzők kb. háromnegyedét kitevő, színmagyar, vagy jelentős magyar többséggel bíró református, katolikus, állami és izraelita képzők vizsgálata előrevetített, jól látható: a tanítóképzősök körében – a korszak négy évszámolásának éveiben – mindig, jelentősen (20, 18, 21 és 27%-kal) felülreprezentáltak voltak a magyar anyanyelvűek (s az önmagukat annak vallók). Ez elemi feltétele volt annak, hogy a tanító(nő)képzők többsége alkalmas legyen egyik leggyakrabban hangoztatott missziója teljesítésére. Arra, hogy az általa kibocsátott tanítók révén segítse a korabeli oktatáspolitikai magyarosító törekvéseinek érvényesítését: a korszak kezdetétől egységesnek tekintett magyar politikai nemzet megerősítésére, a magyarok (és az önmagukat magyaroknak vallók) többségének biztosítását.

Ennek érdekében az 1881-et követő negyedszázadban nemhogy nőtt volna, csökkent a nem magyar, vagy vegyes tanítási nyelvű tanító(nő)képzők száma, s részaránya. Az elemi iskolákban az anyanyelvi oktatás lehetőségét deklaráló népiskolai törvény negyvenedik év-

7. térkép. A tanító(nő)képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1907/1908-ban

14. ábra. Magyar anyanyelvűek aránya az össznépségben (fent) és a tanító(nő)képzősöknél (lent) – a KSH adatai alapján

fordulóján (a Lex Apponyi évében) az ország 82 tanító(nő)képzőjéből 72-ben magyar, 2 evangélikus intézetben német, 3 görögkeleti és 1 görög katolikus iskolában román, 2 görög katolikusban román és magyar, s a zombori képző(k)ben szerb nyelven folyt az oktatás. A nem magyar ill. vegyes képzők aránya ennek folytán a bő negyedszázaddal korábbi 23,5%-ról 12,2%-ra csökkent. Ahogy a 7. térképen látható, közülük egy sem esett a későbbi trianoni Magyarország területére, aminek a következő két évtized nemzetiségi tanítóképzésére is hatása lehetett – de ez már csak egy másik előadás/írás tárgya lehet.

Jegyzet

(1) Az általunk szolgáltatott adatok s elképzelés jegyében szerkesztett térképeket a T 046693 számú

OTKA kutatás keretében Nagy Béla készítette. Segítségét ez alkalommal is köszönjük.

Irodalom

Adatok a felvételtől (1897) *Magyar Tanítóképző*, 12. évf. 537–559., 633–647.
A Magyar (1913) *Szent Korona országai népoktatás-ügyének fejlődése*. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 31. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, Budapest.
 Dániel Márton (1889): *Jelentés a tanítóképzésről az Országgyűlés Közoktatási Bizottsága számára*. Budapest. január 19.
 Bollókné Panyik Ilona (1982): *Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között*. Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK.
 Dráviczki Sándor (2000): *Tanítóképzés Északkelet-Magyarországon, 1914–1959 között*. Nyíregyháza.
 Felkai László (1994): *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években*. OPKM, Budapest.
 Füle Sándor (szerk., 1956): *A tanítóképzés újjászervezésének kérdései Magyarországon, 1904–1956*. PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 22. sz. Kézirat.
 Gombos Norbert (2006): *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében*. Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE PPK, Budapest.
 Gyertyánffy István (1913): *A Paedagogium*. Budapest.
 Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kőr, Budapest.
 Karády Viktor (2001): *Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmus kori nemzetiségi összetételéről (1882–1915)*. *Korall*, 3–4. 129–144.
 Karády Viktor (2002/2): *Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? Educatio*, 9. 239–252.
 Kelemen Elemér (1999): *Gondolatok a magyar tanítóképzés kettős évfordulóján*. In Donáth Péter – Han-

gay Zoltán (szerk., 1999): *Filozófia — művelődés — történet*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XVIII. Trezor, Budapest. 53–64.
 Kékes Szabó Mihály (2003): *A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában*. *Iskolakultúra*, 3. 17–24.
 Kiss József (1929): *A magyar tanítóképzés statisztikai adatai*. *Magyar Tanítóképző*, 1. 22–35.; 2. 100–120., 175–185.; 4. 240–246.
 Kiss József (1930): *A magyar tanítóképzés statisztikai adatai*. *Magyar Tanítóképző*, 1. 22–35.; 4. 201–218.
 Nagy Péter Tibor (1997): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitikai, 1867–1945. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből*. KJF – OKI, Székesfehérvár – Budapest.
 Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története, 1775–1975*. In Főiskolai füzetek 11. Zsámbék.
 Schvarcz Gyula (1867): *Magyarország tanítóképezdéinek statisztikája, különös tekintettel r. kat. tanítóképezdéinkre, az egyes tanítóképezdek igazgatóságaitól nyert részletes kimutatásokból*. Stolp O. K. bizománya, Pest.
 Sebestyén Gyula (1896): *Az elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése*. Budapest.
 Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867–1944*. ELTE, BTK, Neveléstudományi Tanszék, Budapest.
 Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története*. Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest.
 Tóth Gábor (1996): *A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története*. Apponyi Kollégium. OPKM, Budapest.
Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. k. Népeség – népmozgalom. Budapest, KSH. (1992)

Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez

A rabbiképző első világháború előtti történetéből a szervezeti keretek vázolásán kívül a teológiai képzést biztosító úgynevezett felső tanfolyam növendékeivel, illetve a felavatott rabbikkal kívánok foglalkozni. A hallgatók, illetve rabbik biográfiai adatai alapján a hazai neológia topográfiájához – azaz a neológ szellemiség földrajzi értelemben vett vonzaskörzetének témájához – szeretnék néhány szempontot felvetni, illetve kérdést feltenni.

Egy szűk esztendő híján 130 éves múltra tekint vissza a budapesti Országos Rabbiképző Intézet. Sokoldalúan feldolgozott történetéből előljáróban két, az intézet előtörténetére vonatkozó mozzanatra hivatkoznék. Mindenekelőtt arra a sajátos körülményre, miszerint a rabbiképző pénzügyi értelemben végső soron a magyarországi zsidókra 1849 őszén kivetett Haynau-féle hadisarcnak köszönhette létét. Igaz, Ferenc József már 1850-ben „elengedte” a 2,3 millió forintnyi hadisarcot, ám egyúttal elrendelte, hogy a zsidó iskolaügy támogatására pénzügyi alapot létesítsenek, amelyhez 1 millió forint összeg erejéig a zsidó közösségeknek is hozzá kellett járulniuk. Néhány évvel később, 1856-ban legfelsőbb elhatározás született arról, hogy az oszthatatlan állami alapnak tekintett országos izraelita iskolai pénzalapból elsősorban egy rabbiképző intézetet, valamint egy zsidó tanítóképzőt állítsanak fel. (1)

A másik, szintén kellőképp feltárt körülmény az 1868/69-es zsidó kongresszusig de jure egységes magyarországi zsidóság hármassága – ortodox, neológ és status quo ante áramlatokra történő – szétesésére vonatkozik. (2) A korszerű tanmenetű, a tradicionális értékeket a modern tudományos ismeretekkel ötvöző rabbiképző felállítása jelentette az egyik legélesebb világnézeti törésvonalat a hagyományhű ortodox és a haladó neológ tábor képviselői között. A szervezeti megosztottság gyakorta egyazon közösségen belül következett be – két, olykor bizony három hitközséget is létrehozva. A magyarországi zsidóságon belül bekövetkezett szakadás egyik következményeként az iskolai pénzalap terhére 1877-ben megalakuló Országos Rabbiképző Intézet hazánkban egyedülálló módon a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetlen felügyelete és irányítása alá tartozó, lényegében állami fenntartású teológiai főiskolaként működött 1942-ig. (3) A kultuszminisztérium az irányító és felügyelő funkciók koordinálásával ugyanakkor az 1880-ban életre hívott, 24 egyházi és világi tagból álló ún. vezérő bizottságot ruházta fel.

A rabbiképző neveltjei utóbb – magától értetődően – nagyjából az artikulálódó neológ hitközségeknél, kisebb részben viszont a status quo ante közösségeknél helyezkedtek el, míg a hagyományosan a jesívákra, rabbinikus tanházakra alapozott rabbiképzést preferáló ortodox hitközségek már csak ex offo is idegenkedtek a pesti rabbiképzőben végzett és a tudományegyetemen csiszolódott úgynevezett „doktor rabbik”-tól. De miben is különbözött egymástól a rabbiképzőben, illetve a jesívában nevelődött rabbi? Goldberger Izidor (1876–1944) – a sátorlajújhelyi hitközség rabbija – 1909-ben erre a következő választ adta. A hívek közkeletű és megfellebbezhetetlen vélekedése szerint a rabbiképzőt végzett pap „művelt, intelligens, társadalmi érintkezésben jó modorú”, az egykori jesíva növendék ugyanakkor „szent és talmudtudós”. Valójában azonban – tette hoz-

zá – a „modern irányzat” rabbijai „új fegyverekkel” szállnak harcba „a vallásos érzés meglazulása ellen”, míg a jesivát végzett – ortodox – rabbik „a régi eszközöket” tartották célravezetőbbnek. Az eszmény azonos – mutatott rá Goldberger Izidor –, csak a „harcmodorban” van eltérés. (4)

*

Voltak-e a történelmi Magyarországnak a neológ rabbiképző szempontjából földrajzilag markánsan behatárolható „kibocsátó”, illetve „befogadó” területei? Az intézményi háttérrel jelzi, hogy a millennium évében hazánkban 179 neológ és 76 status quo ante anyahitközség működött, míg az ún. fiókhitközségek együttes száma 530 volt. (5)

A rabbiképzőre vonatkozó adatgyűjtés során elsődleges forrásként a felső tagozat felvételi nyilvántartására (6), valamint a rabbiképző által évente megjelentetett „Ertesítő”-kre, illetve jubileumi kiadványaikra (7), továbbá a tanári kar és a vezérlő bizottság irataira támaszkodtam.

„A” rabbiképző

A budapesti rabbiképző – követve a mintaként tekintett breslaui szeminárium felépítését és tanmenetét – két tanfolyamból állt. (8) Az eredetileg 6, utóbb 5 esztendeig tartó alsó tanfolyam a főgimnázium osztályaival volt egyenértékű s a végzett diákokat érettségi bizonyítvánnyal bocsátotta útjára. Az eredetileg 4, utóbb 5 esztendeig tartó felső tanfolyamon folytatódott, vagy – a kívülről érkezettek számára – kezdődött a sikeres felvételt követően a teológiai képzés. A teológus-képzés 8 főtárgy köré csoportosult: Szentírás-magyarázat, talmud, szertartástan, midrás, zsidó történet, vallásfilozófia, hitszónoklattan, valamint a héber és arámi nyelv oktatása. A tanítás kétnyelvű – magyar és német – volt. Az alapító professzorok egy része – miként Bloch Mózes (1815–1909) és Kaufmann Dávid (1852–1899) – kellő magyar nyelvismeret híján német nyelven adták le stúdiumaikat. Utóbb viszont hagyománnyá vált, hogy a talmudot német nyelven oktatták. (9) A felső tanfolyam hallgatóitól elvárták, hogy a pesti tudományegyetemen, legjellemzőbben a bölcsészeti fakultáson – még a rabbiképesítő vizsgák letétele előtt – bölcsészdoktori képesítést is szerezzenek. A felső tanfolyam hallgatóinak egy része természetesen a külföldi testvérintézetekben is megfordult – leginkább Berlinben és Breslauban, esetleg Bécsben töltöttek egy-két esztendőt. Ottani rabbinikus tanulmányaikat pedig a berlini, illetve a breslaui egyetem bölcsészeti karán egészítették ki.

A rabbiképző tanári kara szakiskolaként identifikálta önmagát, azaz olyan zártrendszerű oktatási intézményként, amelynek alsó tanfolyama elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a felső tanfolyam előiskolája legyen. Ezt a felfogást vallották 1882-ben, amikor Trefort Ágoston kultuszminiszter arra kérte a vezérlő bizottságot és a tanári kart, tegyék a „leggondosabb tanulmány tárgyává”, miként lehetne a rabbiképző „felgymnáziumi” tanfolyamát 8 osztályossá kibővíteni. (10) A tanári kar egyhangú szakmai álláspontja akkoriban arra irányult – s ezt utóbb a vezérlő bizottság is osztotta –, miszerint a rabbiképző mindkét tanfolyamának a szakképesítést kell szolgálnia, aminek következtében a „lefelé” való bővítés – miután a gimnázium alsó osztályaiban nem lehet megkezdeni a szaktanítást – felbomlással fenyegetné a rabbiképző szervezetét. (11) Pedagógiai szempontból tehát emiatt feneklett meg először a 8 osztályos zsidó gimnázium létesítésének a gondolata.

Az áttekintést a nyers számokkal folytatom. Az 1877 és 1914 közötti évtizedekben a rabbiképző alsó tanfolyamán mintegy háromszázan tették le sikeresen az érettségi vizsgát. (12) A felső tanfolyamnak ugyanebben az időszakban 185 beiratkozott hallgatója volt – többségük korábban az alsó tanfolyamon maturált –, akik közül 125-en szereztek rabbiképesítést. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes visszaemlékezések szerint az alsó tanfolyam hallgatóit nem igyekeztek rábeszélni a felső tanfolyamba való belépésre. A tanárok hagyták – írta memoárjaiban az ügyvéddé lett Kartal (Klein) Henrik –, hogy „az

egyes növendék véleménye lassan magától alakuljon ki, s az ötödik év végén csak azok menjenek a tényleges rabbiképzésre, akik erre elhivatottak voltak.” (13) Míg az alsó tanfolyam végzettjeinek mintegy 50 százaléka civil pályát választott – tehát nem felvételizett a felső tanfolyamba –, addig a felső tanfolyam hallgatóinak 30 százaléka nem szerzett rabbiképesítést. Vajon mi lehetett a lemorzsolódás oka? Ami az érettségi letételét követően távozó hallgatókat illeti, a poéta-lelkületű budai főrabbi, Kiss Arnold (1869–1940) sokban helytállónak tűnő magyarázatára hivatkozhatunk, amelyet önéletrajzi ihletű regényében, a *Fehér szegfű*-ben olvashatunk. „Nem volt semmiféle hajlandóságuk erre a hivatásra, jámbor, istenes szülők kívánságának engedtek, amikor azok a kedvük ellenére készültek rájuk adni a reverenda Nessus-ingét, megvárták a matúrát, földhöz csapták a csuhát”. (14) A felső tanfolyamról történt elmaradás nyilvánvalóan összetettebb okokra vezethető vissza. Az elmaradások egy csekély hányada igencsak sajnálatos körülménnyel, a hallgató halálával magyarázható. A kilépések közül nem tekinthető különös-képp talányosnak, amikor a hallgatók egy része közvetlenül a beiratkozást követő hetekben, vagy hónapokban szakította félbe tanulmányait: ők nyilván másra számítottak.

Az első négy esztendő során a felső tanfolyamba beiratkozott 9 hallgató közül végül csak a budapesti születésű Neumann Ede (1859–1917) – a rabbiképző első felavatott rabbija – fejezte be tanulmányait. Akadtak olyan felső tanfolyamos hallgatók is, akik a rabbiképzőt elhagyva más intézményben szereztek rabbiképesítést. Elgondolkodtatók viszont azok az esetek – s ezek száma sem feltétlenül csekély –, amikor a 4–5, olykor 6 esztendeig tartó tanulmányokat nem követte rabbiképesítő vizsgálat. Lehet, hogy elhatározásukat Kiss Arnold előbb idézett regényének lírai stílusú – de reális alapokon nyugvó – okfejtése is motiválta, amely a neológ rabbi hivatás vonzerejének csökkenéséről szól: „...a felső tanfolyam hallgatója díszes stallumok, installációk és nagy kővedek álmait köpölygeti a lelkekben, amikből azonban bebizonyosodik, hogy szépen és művészileg faragott koldusbot hajt ki a valóság tarsolyából.” (15) A javarészt a rabbiképző oktatóit s egykori hallgatóit felvonultató tudományos folyóirat, a Magyar Zsidó Szemle cikkírója ugyanakkor azon az állásponton volt, miszerint elsődlegesen a „korszellem” nem kedvez a „theológiai pályának”. (16)

A hallgatói létszám

A rabbiképző vonzereje szempontjából érdemes áttekinteni – természetesen csak nagy vonalakban – a felső tanfolyam hallgatói létszámalakulását és a rabbiavatások dinamikáját. Az első világháború kitöréséig tartó mintegy 40 esztendő politikátörténeti szempontból a viszonylagos nyugalom évtizedeit jelentette a magyarországi zsidóság számára. Korszakunkra esett az izraelita felekezet recepciójának törvénybe iktatása (17), valamint a millenáris ünnepségsorozat időszaka is. Szemben az I. világháborút követő évtizedekkel, külső kényszerek – miként a növekvő antiszemitizmus és a numerus clausus bevezetése – ekkoriban még nem terelték a hallgatóságot a rabbiképző relatív biztonságát és korlátozott egyetemi hozzáférést biztosító falai közé. A felső tagozat hallgatóinak létszámalakulása – figyelemmel az újonnan jelentkező hallgatók számára – igen hullámvonalas tekinthető. Az alapítást követő első évtized a felső tanfolyam feltöltésének a jegyében telt el. Nem mintha jelentkezőkben lett volna hiány, csakhogy a felvételre jelentkezőknek csekély része volt felvehető, mert – miként az Értesítő rögzítette – „kevesen tudtak a szükséges föltételeknek megfelelni”. (18) Az alsó évfolyam kedvező hatása az 1881/82-es tanévtől kezdve érvényesült a felső tanfolyam életében. Ennek eredményeképp érte el az 1882/83-as tanévben a felső tanfolyam a 20-as hallgatói létszámot. A rabbiképző felső tanfolyamának első aranykora rövid ideig, 1888-tól 1895-ig, illetve – a rabbiavatásokra is tekintettel – 1898-ig tartott. Ekkor ugrott meg hirtelen a felső tanfolyam hallgatói létszáma (évente 8–12 új hallgató felvételizett sikere-

sen), s érte el az 1893/94-es tanévben az I. világháború előtti évtizedek legmagasabb; 48 fős létszámát. Ugyanebben az időszakban – az 1888–1898 közti évtizedben – kiugróan magas: évente 6, olykor 9 rabbit avattak fel. A hazai neológia szellemi vezérkara hagyta el az intézetet ebben az időszakban Händler (Hevesi) Simontól Pollák Miksaig és Hoffer Ármintól Heller Bernátig. E nemzedék tagjai nemcsak a neológ szellemiséget terjesztették országszerte, hanem kimagasló eredményeket értek el az általuk művelt rabbinikus, vagy/és világi tudományok terén is. Az apadás és hanyatlás a kilencvenes évek közepétől azonban már aggasztó méreteket öltött a rabbiképző életében. A millennium évében, 1895/96-ban példátlan módon egyetlen új hallgatóval sem gyarapodott a felső tanfolyam (amelynek összlétszáma ekkor 18 fő volt csupán). A hallgatói létszám negatív rekordját az 1898/99-es tanévben beiratkozott mindösszesen 8 hallgató jelentette. Az 1898/99-es tanévtől az utolsó békeévig, az 1913/14-es tanévig 13–21 fő között ingadozott a felső tanfolyam hallgatói létszáma (tanévenként átlagosan 4 új hallgató kezdte meg teológiai tanulmányait). Az intézetet rabbiként elhagyók száma pedig 1899-től évi 1–5 fő között ingadozott.

A rabbiképző válsága részben nyilvánvalóan az általános szekularizációs tendenciákkal függött össze. Ennek tünetei közé tartozott a neológ hitközségek vonatkozásában a rabbik hitközségen belüli autoritásának – nevezzük egyszerűen csak tekintélyének – a hanyatlása is, ami a rabbi-hivatás fentebb említett vonzerejének a csökkenésével járt együtt. A válságos esztendőkkal természetesen szembesült a rabbiképző tanári kara, valamint vezérlő bizottsága – alkalmanként a sajtó is. A tanári kar már 1896 végén leszögezte a vezérlő bizottság számára írt emlékiratában, hogy, jóllehet a „teológiai pálya” nem tartozik az ifjúság által keresett pályák közé, a „kedvezőtlen folyamatokat” mégis az okozta, hogy a végzett rabbik „nagy része” – pillanatnyilag kilenc fő – állásra várt. Álláspontjuk szerint – ezt a neológia krédójáának is tekinthetjük – „a zsidó szellem, a zsidó vallás és a zsidó erkölcs fenntartása s hathatós ápolása a kisebb és nagyobb községekben egyaránt jól kiképzett, alapos műveltségű papok nélkül egyenesen el nem képzelhető”. Mindezen túlmenően sürgették a túlnyomórészt vidéki hallgatóság méltó elszállásolását biztosító internátus felállítását is. (19) A vezérlő bizottság a maga részéről elhatározta, hogy a rabbiképzőbe belépő – szerényebb sorsú hallgatóknak – állandó nagyobb segélyt fizetnek, miként a hitközségek „megfelelő nagyobb pressziót” gyakorolnak, hogy a megüresedett rabbiállásokat mielőbb betöltsék. (20) A vezérlő bizottság Goldziher Ignác (ismételt) előterjesztése nyomán a tantervrevízió kérdésével is foglalkozott, ám – miként a Blau Lajos szerkesztésében megjelenő Magyar Zsidó Szemle megállapította – „végleges megállapodások (...) még nem jöttek létre”. (21) A tanári kar többsége utóbb – miután 1897-ben mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamba a korábbi évekhez képest többen léptek be – a bajokat, úgymond, „megszűntnek” tekintette. A kisebbségi álláspont képviselői azonban a nehézségek megszüntetését az alsó tanfolyam „algymnásiummal” való kiegészítésétől – tehát a 8 évfolyamos képzésre átállástól – remélte. (22) A tanári karnak rövidesen tapasztalnia kellett – amit nyilvánvalóan pontosan érzékelték is –, hogy a hallgatói létszám drasztikus apadása nem a válság oka, hanem következménye. Miután a hallgatói létszámnövekedés nem járt átütő eredménnyel, a tanári kar és a vezérlő bizottság az 1898-as év folyamán újból napirendre tűzte a krízis megvitatását. A tanári kar a kivezető utat a felső tanfolyamot előkészítő tanfolyam – és továbbra sem a zsidó főgimnázium – felállításában vélte megtalálni. (23) A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására. Ám ez a törekvés sem bizonyult mindig célravezetőnek. A szegedi zsidó hitközség 1886-ban tíz évi kötelezettséggel ösztöndíjat ajánlott fel a rabbiképzőt láto-

gató „jó erkölcsű, igyekvő és tanulmányaiban jó előmenetelt tevő, szegedi anyakönyvi ke-
rületbeli” növendék számára. A szegedi hitközség az ösztöndíj odaítélésénél – egyéb kö-
rülmények mellett – súlyt kívánt fektetni „a folyamodó magyar hangzású nevére is”, amit
a pályázat közzétételénél „kiemelendőnek” tekintenek majd. (24) A rabbiképző félszázá-
dos jubileumára megjelenő összeállítás utóbb rezignáltan állapította meg, hogy az ösztön-
díj a feltételek folytán eredménytelen maradt. (25)

A rabbiképző 25 éves évfordulója idején, 1902-ben az Egyenlőség főszerkesztője,
Szabolcsi Miksa viszont arról írt, hogy – miután kevés a „magyar rabbit” nélkülöző ha-
ladó hitközségek száma – pillanatnyilag 14 rabbi vár állásra. Miután Szabolcsi azon a
meggyőződésen volt, hogy rabbit egyelőre nem lesz kinek a számára kiképezni – ez a
megállapítása természetesen erősen vitatható -, arra tett indítványt, hogy az alsó tanfo-
lyamat egészítsék ki a gimnázium alsó négy osztályával, ami viszont azt fogja eredmé-
nyezni, hogy legalább sok, zsidó műveltséggel felvértezett fiatal képezheti majd tovább
magát a hazai egyetemeken. (26) A rabbiképző válságát mindenesetre nem sikerült gyö-
keresen megoldani, csak prolongálni.

1. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamának (I–V. évf.) hallgatói létszáma az 1877/78 –
1913/14 közötti időszakban

<i>Tanév</i>	<i>Összes hallgató</i>	<i>Ebből első évfolyamos hallgató</i>
1877/78	6	6
1878/79	5	1
1879/80	4	1
1880/81	4	1
1881/82	10	6
1882/83	15	6
1883/84	16	4
1884/85	20	5
1885/86	21	4
1886/87	21	5
1887/88	22	10
1888/89	29	8
1889/90	37	12
1890/91	47	11
1891/92	42	12
1892/93	48	10
1893/94	34	3
1894/95	30	5
1895/96	18	–
1896/97	15	3
1897/98	8	3
1898/99	15	7
1899/1900	13	3
1900/01	18	5
1901/02	17	1
1902/03	17	2
1903/04	13	3
1904/05	14	4
1905/06	15	7
1906/07	16	4
1907/08	20	5
1908/09	18	5
1909/10	21	4
1910/11	19	4
1911/12	19	4
1912/13	19	4
1913/14	21	7

2. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik száma az 1877/78–1913/14 között beiratkozott hallgatókra tekintettel

1883	1
1886	3
1887	3
1888	9
1890	3
1891	4
1892	6
1893	6
1894	9
1895	9
1896	6
1897	4
1898	6
1899	2
1900	3
1901	2
1902	2
1903	2
1904	5
1905	3
1906	5
1907	1
1908	1
1909	3
1910	3
1911	4
1912	4
1913	4
1914	1
1915	2
1916	3
1917	3
1918	2
1919	4
Mindösszesen:	125 rabbi

Születési hely

A rabbiképző felső tanfolyamára 1877 és 1914 között beiratkozott hallgatók születési helye csak erős megszorításokkal reprezentálta a történelmi Magyarország vármegyéit, illetve régióit. A fővároson kívüli 63 vármegye közül ugyanis 45 vármegyéből származtak a rabbiképző hallgatói (ehhez hozzájárul öt külföldön született hallgató). Amennyiben az egyetlen hallgatót kibocsátó vármegyétől is eltekintünk, e szám 32-re csökken. Ötnél kevesebb hallgató született 22 vármegyében – a teljes dunántúli régió, valamint néhány tiszántúli, felföldi és kárpátaljai vármegye tartozott ehhez a csoporthoz. Ötnél több, ám tíznél kevesebb hallgató származott ugyanakkor 6 vármegyéből (Pozsony, Trencsén, Nógrád, Heves, Abaúj-Torna, Bács-Bodrog). A tizennégy fővárosi születésű hallgatón kívül tíznél több hallgatót mindössze 5 vármegye – Bihar, Szatmár, Nyitra, Zemplén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun – bocsátott ki. Ezen kívül néhány várost, illetve települést – miként Kecskemétet, Gyöngyöst, Nagyváradot, Homonnát és Liptószentmiklóst – külön is megnevezhetünk, hiszen önmagukban is jelentős számú hallgatót küldtek a rabbiképzőbe.

Az erdélyi – zömmel ortodox orientációjú –, valamint a temesi – javarészt neológ – régióhoz tartozó vármegyék viszont egy-egy hallgatótól eltekintve teljességgel kimaradtak,

miként a Horvát-Szlavónországhoz tartozó, kevésbé ortodox színezetű vármegyék is. Amennyiben a hallgatók születési helye alapján kívánjuk tehát megrajzolni a rabbiképző vonzáskörzetét, úgy három nagyobb – egymással nem érintkező – földrajzi térségre kell figyelemmel lennünk. Az első régióhoz a fővároson kívül Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Heves és Nógrád vármegyék tartoztak, míg a második régióhoz Pozsony, Nyitra, Trencsén és Turóc – azaz a „nyugati ortodox” – vármegyék sorolhatók. A harmadik – földrajzilag lazább – térséghez Zemplén, Abaúj-Torna, valamint Szatmár és Bihar vármegyék tartoztak. A születési hely azonban önmagában nem tekinthető abszolút érvényű identitáshordozó tényezőnek, hiszen nem hanyagolhatóak el a családi, iskolai s közösségi indítatások és hatások. Ugyanakkor a születési hely – már csak a családfenntartó nem ritkán földrajzi mobilitásra készítő foglalkozása folytán is – gyakorta a véletlen műve, amelynek a későbbiekre nézve nincs perdöntő befolyása. Az alábbi példákkal ezt az állítást szeretnénk szemléltetni. Klein Mór, Kiss Arnold édesapja, fia születésekor előbb az ungvári, néhány évvel később a pápai, majd a nagybecskereki rabbi-széket töltötte be. Fia, Arnold ez utóbbi városka, Nagybecskerek gimnáziumából került 1884-ben a rabbiképző alsó tanfolyamába. (27) A nádudvari – hajdú megyei – születésű Schwarcz Gábor édesapja a horvátországi Pozsegára került rabbihelyettesnek. Fia innen iratkozott be a rabbiképző alsó tanfolyamába. A pozsegai éveknek köszönhetően sajátította viszont el Schwarcz Gábor a horvát nyelvet, amelynek károlyvárosi, utóbb zágrábi szolgálata idején nyilván hasznát is vette.

A tanulmányok helye – és típusa – témánk szempontjából a szülőhelynél relevánsabbnak tűnik. A felavatott 125 rabbi közül 106-an (85 százalék) bizonyosan a rabbiképzőben érettségiztek, még ha korábban más típusú oktatási intézményekben – például egyházi, vagy állami gimnáziumokban – is megfordultak. Sokak esetében feltűnik, hogy viszonylag magas életkorban léptek a rabbiképző kötelékébe – előbb az alsó, utóbb a felső tanfolyamba. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy e hallgatók korábban különböző jesivák növendékei, bocherei voltak, akiket olykor mestereik kifejezett tiltása ellenére hajtott a tudásszomj a rabbiképző falai közé. Erre a sajátosságra világítanak rá Kartal Henrik fentebb már idézett visszaemlékezéseinek sorai: „Az alsó tanfolyam növendékei két – egymástól messze eső – helyről regrutálódtak. Egyik csoport a középiskola négy alsó osztályát végzett diákokból állt, akikben valami hajlam volt a héber tudományok elsajátítására, és a rendes hittan órán excelláltak és magukra vonták a hittanár figyelmét. Ezek 15 év körüliek voltak és az intézetbe való bejutáshoz a teológiai tantárgyakból – Mózes öt könyve, kevés talmud – felvételi vizsgát kellett tenniük. A másik csoport a jesivákból került ki. 20 év körüli tagjai nagy tudással rendelkeztek. De a jesíva utolsó esztendejében megcsapta őket a világi tárgyak szele és középiskolai könyveket szerezve titokban, a jesíva vezetője, sőt társaik tudta nélkül olvasgatni, majd tanulmányozni kezdték azokat. Ezek felvételre jelentkeztek a szemináriumba, ahol nagy héber tudásuk miatt tárt karokkal fogadták őket. Természetesen a csoportnak a középiskola négy alsó osztályából kellett felvételi vizsgát tenni”. (28) Az egykori bocherek nehéz helyzetét szemlélteti az alábbi eset is. Friedmann Dávid németkeresztúri ortodox főrabbi 1892-ben tudatta a rabbiképző tanári karával, hogy két növendékük korábban írásban kötelezettséget vállalt, miszerint a szemináriumba sohasem fognak belépni. A derék főrabbi az érintett hallgatók kizárását kérte, aminek a tanári kar természetesen nem tett eleget. (29) Az iménti tudásszomj hajtotta a rabbiképzőbe az ukki (30) születésű Krauss Sámuel (1866-1948), a bécsi rabbiképző intézet majdani igazgatóját – a nemzetközi hírnű filológust és archeológust –, aki miután elvégezte a jánosházi talmudiskolát, illetve hallgatott három esztendőt a Breuer-féle pápai jesívában, 1884-ben felvételizett a rabbiképző alsó tanfolyamába. (31) A rabbiképző leendő rektora, a méltán világhírnű, putnoki születésű Blau Lajos (1861-1936) – a putnoki, szilágysomlyói, majd pozsonyi jesíva után – morénu (mesterünk) címmel felruházva iratkozott be 1879-ben a rabbiképző alsó tanfolyamára. (32) Hivatkozha-

tunk a szintén nemzetközi hírű talmudtudósra és halachistára, a félegyházi (33) születésű Guttmann Mihályra (1872–1942) – a breslaui rabbiképző majdani professzorára, utóbb a pesti rabbiképző rektorára –, aki bonyhádi, majd pozsonyi jesíva-tanulmányok után 27 évesen érettségizett az alsó tanfolyamon, majd lépett a felső tanfolyamba. (34) Nem egészen alaptalanul írta tehát visszaemlékezéseiben a lipótszentmiklósi (35) születésű jeles folklorista, Kohlbach Bertalan (Bernát, 1866–1944) – egyike a rabbipályának hátat fordító egykori növendékeknek –, hogy a rabbiképző ortodox körökben „anathema alatt állott”. (36)

Befogadó hitközségek

A rabbiképzőben felavatott rabbik általában pályázat útján helyezkedtek el. Olykor maguk a rabbít kereső hitközségek fordultak a tanári karhoz, kit ajánlanának a számukra. A vizsgált időszakban felavatott 125 rabbi közül mintegy 100-an működtek Magyarországon. Többen – miként Urbach Simon, Ziegler Ignác és Elsass Bernát – külföldi, német-ajkú hitközségeknél helyezkedtek el. Jelentős volt a száma a teológiai tanárként, illetve vallástanárként – tehát nem kifejezetten gyakorló rabbiként – működőknek is. Közük tartozott a pesti rabbiképző professzorai közül Blau Lajos és Guttmann Mihály, de megemlíthetnénk Schreiner Mártont (1863–1926) a berlini, Krauss Sámuel a bécsi és Büchler Adolfot (1867–1939) a bécsi, majd a londoni rabbiképző professzorai közül. A pesti rabbiképző tanári karába ugyanakkor gyakorló rabbik is bekerültek korszakunkban, miként az akkor már a fővárosban működő Hevesi Simon (1868–1943) és Fischer Gyula (1861–1945). A pályaelhagyók száma ugyanakkor rendkívül alacsony volt.

A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.

A legtöbb gyakorló rabbiként tevékenykedtek. Amennyiben a térképre tekintünk, azonnal szembeötlik – jelezve mintegy a neológia hagyományos vonzáskörzeteit, illetve terjedési útvonalait –, hogy azok a régiók, amelyek korábban egyáltalán nem vagy aránytalanul kevés hallgatót bocsátottak ki – miként a dunántúli, továbbá a horvát és szlavón, valamint a bánáti és erdélyi vármegyék –, befogadó helyként kimagaslottak. A „doktor-rabbik” ezekben az évtizedekben helyezkedtek el a neológ orientációjú Baranya, Fejér, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, valamint az ortodox dominanciájú Komárom, Győr és Sopron vármegyék jelentősebb neológ hitközségeiben. A horvát-szlavón térség kiemelkedő közösségei – pl. Fiume, Zágráb, Eszék és Vukovár –, valamint a bánáti térség és Erdély erősen ortodox közegbe beékelődő neológ hitközségei – az előbbi Temesvár, az utóbbi Arad, Kolozsvár, Szászváros és Marosvásárhely illusztrálja –, is gyakorta fogadták a rabbiképző végzettjeit. A rabbiképző neveltjei természetesen a nagy „kibocsátó” területeken is elhelyezkedtek – miként igen magas számban a fővárosban, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog hitközségeiben, ennél valamivel kisebb számban a felföldi neológ közösségekben (Losonc, Besztercebánya, Kassa, Rózsáhegy, Aranyosmarót), de a neológ szellemiséget közvetítették, illetve megerősítették Békés, Csanád, Csongrád, Szatmár, Bihar, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs és Zemplén

vármegyék neológ, illetve status quo „enklávéiban” is. A pesti rabbiképző az országos jelzőre ennek köszönhetően vált méltóvá. Akadtak természetesen olyan haladó hitközségek is, miként a szegedi és a pécsi, ahol a rabbiállást – Szegeden Lőw Immánuel, Pécsen Perls Ármin személyében – a berlini rabbiképző és egyetem végzettjeivel stabilan betöltötték, így a pesti rabbiképzőben felavatott rabbik sokára, vagy csak segéd-rabbi minőségben nyertek alkalmazást.

A magyarországi zsidóság vallási megoszlásának földrajzi dimenzióit is érintő egyik tanulmányában Karády Viktor arról írt, miszerint e megoszlás úgy szemléltethető a legegyszerűbben, hogy egy Pozsonytól kiinduló Brassóig tartó átlós vonalat húzunk. A vonaltól délre eső területeket túlnyomórészt a neológia, a vonaltól északra eső területeket viszont túlnyomórészt az ortodoxia uralta. (37) A neológ, illetve ortodox enklávéktól eltekintve a rabbiképző végzettjeinek topográfiai elhelyezkedése visszaigazolni látszik a tétel helyességét.

Nincs most arra lehetőség, hogy az egyes neológ, illetve status quo rabbi-székek fluktuációját – avagy stabilitását – nyomon kövessük, hiszen egyenként és számos objektív és szubjektív tényező feltárásán és mérlegelésén keresztül juthatunk – ha egyáltalán – bármiféle eredményre. Nyilván sok tényező eredője lehetett, hogy – kizárólag dunántúli példák alapján – hosszú évtizedeken keresztül, gyakorta egészen a holokausztig nem történt változás a keszthelyi, mohácsi, kaposvári, somogyzili, szekszárdi és a soproni neológ rabbi-széket betöltő személyt illetően. (38) Akadtak természetesen olyan neológ hitközségek is – miként a tapolcai –, amelyeknél rövid időn belül több rabbi is megfordult. A fővárostól távolabbra eső, kisebb vonzerővel rendelkező neológ hitközségek – mutatott rá Frojimovics Kinga egyik tanulmányában – ugyanakkor gyakorta nem bizonyultak tartósan kielégítőnek a szakmai-tudományos karriert is ambicionáló rabbik számára – igaz, ellenpélda is bőven akadt –, így ők keresték az alkalmat, hogy állomáshelyükről mihamarabb elkerülhessenek. „Az új generációhoz tartozó rabbik – állapítja meg Frojimovics – a világi tudományokban való alapos jártasságuknak és e tudomány iránti elkötelezettségüknek köszönhetően túlképzettek voltak ahhoz, hogy Magyarország eldugott kis hitközségeiben éljék le életüket.” (39)

*

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Országos Rabbiképző Intézet 1877–1914 közötti – és tágabban a hazai neológ rabbiság és zsidóság – története tekintetében változatlanul sok a megválaszolandó – ám előbb alaposan kikutatandó – kérdés. Azt hiszem, annyit sikerült érzékeltetni, miért nem tekinthető egyértelmű sikertörténetnek az elért eredmények dacára sem az első négy évtized története. Mindenesetre és mindenekfelett a rabbiképző végzettjei az érdem – idézhetjük egyetértően az ötven éves évforduló idején az intézet rektora, Blau Lajos által írt sorokat –, hogy az iskola és a szószék megmagyarosításán, valamint a magyar zsidó tudomány és irodalom megteremtésén kívül „a művelteket vallásunkhoz közelebb hozták, annak megtartották, bennök iránta a lelkesedést újból felkeltették, a hitközség javára való munkálkodásnak megnyerték, egyszóval kulturképessé tették a zsidó vallást.” (40)

Jegyzet

(1) Venetianer Lajos (1901): *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest. 526–528.

(2) Katzburg, Nathaniel (1999): *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoportja – Osiris Kiadó. 81. skk.

(3) Az izraelita felekezet recepcióját megszüntető 1942. évi VIII. tc. egyik következményeként a kul-

tuszminisztérium Országos Izraelita Iskolai Alap címén átadta az iskolai alap kezelését, valamint a rabbiképző irányítását a felekezetnek. Lásd A vallás- és közoktatási minisztérium átadta az Iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának. *Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 28.

(4) Goldberger Izidor (1909): Az Országos Rabbiképző tekintélye. *Magyar Izrael*, december 1., 174.

(5) Zeke Gyula (1990): Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 149.

(6) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *GV1/1. Felső tanfolyam felvételi nyilvántartása 1877–1929.* Ezúton is köszönöm Toronyi Zsuzsanna levéltárvezető szíves segítségét.

(7) A hallgatókra vonatkozó legutóbbi összefoglalást Moshe Carmilly-Weinberger állította össze a 100 éves évfordulóra megjelentetett kötetben. Lásd Carmilly-Weinberger, Moshe (1986): *The Students. In The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume.* Sepher-Hermon Press, New York. 143–148.

(8) Meron, Menachem 1999: A breslaui és a pesti rabbiképző kapcsolatairól. In Schweitzer József (főszerk.): *„A tanítás az élet kapuja”.* Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest. 127–136.

(9) A német nyelvű oktatás természetesen nem jelentett akadályt a hallgatók számára sem, akik második nyelvként a németet (jiddist) otthonról hozták magukkal. Ha már a nyelveknél tartunk: a rabbiképző hallgatói között – különösen az első évtizedekben – számottevő volt a harmadik nyelvként tótul, azaz szlovákul beszélő növendékek száma. Ezen kívül néhány hallgató horvátul, illetve elvéve románul, vagy szlovén nyelven is beszélt.

(10) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (254. szám alatt. Budapest. 1881. december 29.)

(11) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (73/1881/82. szám alatt. Budapest. 1882. január 5.)

(12) Az alsó tanfolyamon a tárgyalt korszakban érettségizett hallgatók névsorát lásd Guttmann Mihály: *Az orsz. rabbiképző intézet növendékeinek statisztikája.* In *Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez.* Az intézet fennállása negyvenedik évfordulója ünnepére (1877. október 4. – 1917. október 4.). Kiadja: Blau Lajos. Budapest. 1917. 124–130.

(13) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.* Kartal Henrik hagyatéka.

(14) Kiss Arnold (1917): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* július 28.

(15) Kiss Arnold (1918): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* május 18.

(16) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* 1897. 106.

(17) 1895. évi LXIII. tc.

(18) A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1878/79-iki tanévről. Budapest. 1879. 1. A jesivákból érkezett hallgatóknak a „világi” tárgyak-

ból, míg a többieknek a „zsidó” tárgyakból kellett felvételizniük.

(19) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *A rabbiképző szervezésére és szervezetére vonatkozó iratok.* DN8/3. (1896. november 27.) Budapest.

(20) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérő Bizottság. *Iktatott iratok 1880–1902.* (1597. szám alatt. Budapest. 1897. április 8.)

(21) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* (1897) 108.

(22) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (Budapest. 1897. szeptember 23.)

(23) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (1898. április 26.) Budapest.

(24) *A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1885/1886-iki tanévről.* Budapest. 1886. 3.

(25) Blau Lajos – Klein Sámuel: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 1927. 82.

(26) Szabolcsi Miksa (1902): Hogy kerülheti ki a válságot rabbiképző-intézetünk. *Egyenlőség,* szeptember 19.

(27) Friedmann Dénes (1939): Dr. Kiss Arnold. In Guttmann Mihály – Hevesi Simon – Löwinger Sámuel (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 6.

(28) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó” tanfolyamán eltöltött életről. In Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *Kartal Henrik irathagyatéka.*

(29) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Iktatókönyv 1892–1908.* (237. számú jegyzőkönyv kivonat. Budapest. 1892. november 9.). A Friedmann Dávid által bepanaszolt hallgatók egyike utóbb félbehagyva tanulmányait orvos lett. A másik rabbinövendék azonban befejezve tanulmányait – korai haláláig – a belvári, majd a szigetvári hitközség rabbijaként tevékenykedett.

(30) Zala megye.

(31) Frisch Ármin (1927): Krauss Sámuel. *Magyar Zsidó Szemle,* 326–327.

(32) Löwinger Sámuel (1936): Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. In *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. Budapest. 12–14.

(33) Bihar megye.

(34) Frenkel Jenő (1927): Guttmann Mihály. *Magyar Zsidó Szemle,* 328–329.

(35) Liptó megye.

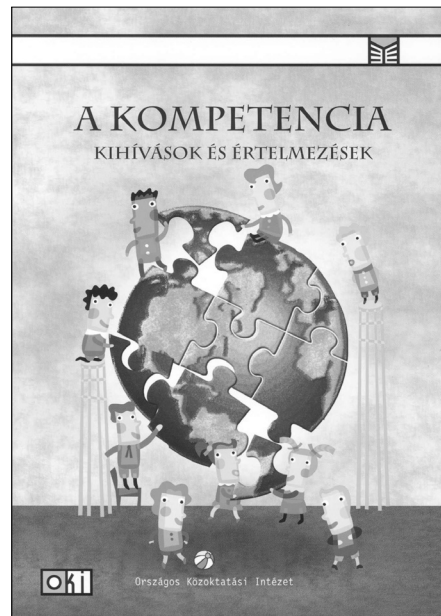
(36) Kohlbach Bertalan (1918): Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekaszából. In Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest. 70.

(37) Karády Viktor (1997): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi kiadása, h. n. 251.

(38) Büchler Sándor (1869–1944) – Keszthely: 1897–1944, Flesch Ármin (1865–1944) – Mohács: 1889–1944, Herzog Manó (1862–1941) – Kaposvár: 1887–1941, Herskovits Mózes (1859–1944) – Somogyuszil: 1900–1944, Rubinstein Mátyás (1867–1944) – Szekszárd: 1902–1944, Pollák Miksa (1868–1944) – Sopron: 1894–1944.

(39) Frojimovics Kinga (2002): A „doktor-rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás

kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengellér József (szerk.): Széfer József. *Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére*. OPEN-ART, Budapest. 230.
(40) Blau Lajos – Klein Sámuel (1927): *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927*. I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 25.

Az OKI könyveiből

Votívkéz és kanalacska

A Történeti Ötvösmű kiállítás (1884 február-május) judaikái

A kiállított tárgyak rekonstrukciója alapján feltérképezhetjük, mit tartott bemutatkozásra méltónak a zsidó közösség, és hogyan értelmezték ugyanezt a kiállítást a szervező szakemberek.

Tárgyleírásaik és tévedéseik alapján képet kapunk arról is, hogy mit és hogyan tudtak a zsidó vallásról.

1884-ben, a tiszaeszlári vérvádper után, abban az évben, amikor aradi látogatásán a király az izraelita küldöttséget nem az egyházak között, hanem a nem bevett felekezetnek járó protokollsorrendnek megfelelően a helyi tűztőltság után fogadta, (1) Magyarországon először láthatott a szélesebb közönség zsidó kegytárgyakat zsinagógán kívül, múzeumi környezetben. Ezt megelőzően csak egyszer, az 1879-es párizsi világkiállításon volt látható egy zsidó műgyűjtemény, így a magyar vállalkozás úttörő és korszakos jelentőségű nem csak korai időpontja miatt, hanem azért is, mert a kiállításra összeállított tárgy-együttesről van szó. Ez volt az első lehetőség, hogy egy zsidó közösség a tárgyain keresztül megmutathassa magát, vallásának jelképeit, s azok művészi értékét.

Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum 1884-ben rendezte meg a Magyar Történeti Ötvösmű kiállítást. 380 kiállító 7728 tárgyát állították ki tematikus csoportokban a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának termeiben. A zsidó kegytárgyak a második teremben, az egyházi és a szláv tárgyak között kaptak helyet. Európában ezt megelőzően csak egyszer állítottak ki judaika gyűjteményt, az 1878-as párizsi világkiállításon, ahol a Strauss-gyűjtemény nyolcvankét tárgyát mutatták be. (Cohen, 1992) A gyűjtemény leíró katalógusát Georges Stenne (Schorstein Dávid) készítette el (Stenne, 1878), s egyben ez a zsidó művészet első ilyen jellegű leírása. (Sigal, 1999)

A budapesti kiállításon viszonylag későn merült fel a judaikák szerepeltetése. A tervek szerint 1884. februárjától látogatható kiállítást végül csak májusban nyitották meg, s az utolsó hónapokban érkeztek meg a zsidó kegytárgyak (2), a legnagyobb kiállító nagykanizsai hitközségé csak április elején!

A kiállított tárgyak zöme zsinagógai kegytárgy, melyek elsősorban a Tóra díszítését szolgálják. Bemutattak 14 töravértet, 8 rimonpárt, és egy pár nélküli rimont, 3 tórákoronát, 3 különféle neven megnevezett kelyhet, 2 tóramutatót, és egy-egy tóraszekrényt, fűszertartót, és eljegyzési gyűrűt is. A nem elsősorban zsinagógában használatos tárgyakat (fűszertartó, hanukkia, gyűrű) magánszemélyek adták, illetve közgyűjteményben voltak, míg a zsinagógai tárgyakat legnagyobb számban a nagykanizsai hitközség és az óbudai chevra kadisa. Szerepel még a listában egy „fűszertartó oltárdísz” (Lajstrom 37. tétel) is, amely minden bizonnyal tévedésből szerepel az „izraelita egyházi szerek” között. (3)

A tárgylista nem ad teljes képet arról, hogy milyen kegytárgyak élveztek elsőbbséget a kiállítást összeállítók, vagy a kiállítási tárgyakat összeadóik szemében, hiszen – ötvösművészeti kiállításról lévén szó – csak a nemesfémekből készült tárgyak szerepelhettek, így a zsidó vallás legfontosabb tárgya, lényege, az „Írás”, nem jelenhetett meg. Ugyanakkor a tórával – azaz az Írással – kapcsolatos tárgyak abszolút dominanciája látszik. Ez adódhat abból, hogy elsősorban ezek voltak művészi kivitelben a kiállításra kölcsönző zsidó közösségek birtokában, de inkább abból, hogy a zsidó közösség megpróbálta a közönség „zsidóképét” a közös – azaz a zsidó–keresztény kultúrkör közös kincse, a Biblia felé ír-

nyítani. Hiányoznak a kiállításról – jóllehet jellemzően díszes ötvöstárgyak – a könyvekhez készült kötéstáblák, a szombat kellékei közül a gyertyatartók, és mindössze egyetlen ezüstfiligrán fűszertartó szerepel. Az ünnepekhez kapcsolódó kegytárgyak közül mindössze egy hanukkia volt látható – az is tóratáblának leírva (Lajstrom 25. tétel), – de hiányoznak a megillatokok, eszrogtartók, szédertálok. A családi élet kellékeiből, a viselet ötvöstárgyaiból mindössze egy eljegyzési gyűrűt találunk (Lajstrom 40. tétel), de semmit a körülmetéléshez használt felszerelésből, a tfillintokokból, atarákból, mezüzékből. A közösségi életben fontos gyűjtőperselyek, a chevra kadisák értékes ötvöstárgyai nem szerepelnek a kiállításon – jóllehet az óbudai kegytárgyak az óbudai chevra kadisa tulajdonát képezték, s tudjuk, milyen gazdag anyaga volt ekkoriban az óbudai chevranak. (*Bató*, 1906) A budapesti kiállításon bemutatott tárgyakat (43 db, de a páros tárgyak miatt gyakorlatilag 35 tétel) hitközségek, chevra kadisák és magánszemélyek adták össze. Legnagyobb kiállító a nagykanizsai hitközség 17 tárggyal, őket követi az óbudai chevra kadisa 10 kiállított tárggyal. Egger és társai öt judaikát, Mendl Manó gyulafehérvári gyűjtő 4 tárgyat állított ki. A Laczkó Testvérek két tóravértet, Seligmann Izrael pesti ötvös egy hanukkát, a kükküllő megyei bizottság pedig egy fűszertartót adott kölcsön a kiállításra. Bemutattak két tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, valamint az egyik legnagyobb kiállító, Andrassy Manó műgyűjtő gyűjteményéből is szerepeltettek itt egy poharat. A szervezőbizottság egyik döntése értelmében semmit sem utasítottak vissza (*Kiss*, 2000), mindent kiállítottak, amit a tárgyakat felajánlók beküldtek.

A zsidó kegytárgyak két legnagyobb kiállítója a Nagykanizsai Izraelita Hitközség és az Óbudai Chevra Kadisa. A nagykanizsai hitközségi elnök, gelsei Guttmann Henrik (4) 1884. áprilisában kelt levelében értesíti a kiállítás bizottságát, hogy útnak indították a listában szereplő „régiségi beccsel bíró értéktárgyakat”. A 18. század végén a Batthyányiak uradalmán alakuló zsidó közösség egyike a legkorábban magyarosodó, a vallási reformokat legelőbb bevezető hitközségeknek. Löw Lipót nagykanizsai rabbisága idején, 1845-ben itt szólalt meg Magyarországon először orgona zsinagógában, s ez az első hitközségek egyike, ahol bevezették a magyar nyelvű hitszónoklatot. 1883-tól haláláig (1918) a budapesti Országos Rabbiképző Intézet első végzett növendéke, Neumann Ede a közösség rabbija, aki a bécsi reform követőjeként Geiger Ábrahám imakönyvét és istentiszteleti reformjait követte. Ő alapította az Országos Rabbiegyesületet, mely folyóiratán, a Magyar Izraelen keresztül jelentős befolyással volt a neológ magyar rabbikar szemléletére. A történeti ötvösmű kiállításra tórékszereteket és kelyheket küldtek.

Az óbudai közösség a Zichyek birtokán megtelepedett zsidó közösség, a 18. században Magyarország – Pozsony mellett – legjelentősebb hitközsége. Münz Mózes rabbisága idején (1789–1831) felügyelete alá tartozott a pesti hitközség is. A 19. század második felére az óbudai hitközség háttérbe szorult a feltörekvő pesti mögött, de a fiatal pesti közösség mellett előkelő történeti múlttal rendelkező közösség maradt. A korabeli leírások (*Bató*, 1906) és fényképek (*Múlt és Jövő*, 1913) szerint a pesti hitközség ünnepélyes alkalmakkor kölcsönkérte az óbudai hitközség néhány szebb tórafüggönyét, hogy a régi kegyszerekkel emelje az ünnepségek fényét, történelmi kontinuitást teremtve a híres régi óbudai és a fiatal, de gazdag és befolyásos pesti hitközség között. A történeti emlékezet szerint az óbudai hitközség tetemes összeggel (2625 Ft) járult hozzá a Magyar Nemzeti Múzeum alapításához, majd 1848-ban valamennyi templomi ezüstjét felajánlva a forradalmi hadsereg szükségleteire, ötven lovast állított ki a kegyszerek árán. (*Újvári*, 1929) A szép történetnek ellentmond, hogy Bató J. Lipót 1906-ban megjelent alapos munkájában leírja a hitközség kegyszereit is, melyek jelentős részét még a 18. században adományozták a hitközségnek, s 1848 után is a hitközség birtokában voltak. A nagykanizsai nőegylet történetét összefoglaló könyvben (*Winklerné*, 1943) hasonló legenda olvasható a nagykanizsaiakról is. Az asszimilált zsidó közösség egyik történelmi hivatkozási alapja lett a negyvennyolcas hazafiság, melyet feltehetően tovább színesítettek a kegytár-

gyak eladásáról szóló információkkal, de feltételezzük, hogy e közösségek tehetős tagjai e nélkül is képesek voltak a hadsereg támogatására. A díszes, értékes tóraékszerek alkalmazása 'hiddur micva', azaz vallási jócselekedetnek számít (Exodus Rabba 15, 2). Szimbolikus értelmű, hogy olyan legendák születtek, melyekben a hitközség kvázi a vallási parancsolatok elé helyezi a hazafiságot.

A zsidó közösség másik 19. századi 'vizuális bemutatkozásán', 1896-ban az Ezredévi Kiállításban ugyancsak az óbudai és a nagykanizsai hitközség adta a tárgyak közel harmadát.

A tárgyak leírása

A kiállításról többféle, különféle igényeknek megfelelő kiadvány készült. A szélesebb közönségnek készült a kisméretű kiállítás-vezető (*Útmutató*, 1884), mely az egyes termek legfontosabb tárgyait hívja fel a figyelmet. A csak a kiállítás bezárása után majd

Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgyleírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselete mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az Egyenlőség.

egy évvel megjelentetett pazar kiállítású magyar és francia nyelvű kétkötetes albumban közel háromszáz tárgyleírást közöltek, valamennyit illusztrálva. (*Pulszky és Radisics*, 1885) Ezekben a viszonylag szűk válogatásokban a kiállított judaikákat egyáltalán nem említették. A részletes, minden tárgyat többé-kevésbé szakszerűen leíró (leírni szándékozó) katalógus (Lajstrom, 1884) csak a kiállítás bezárása után hónapokkal jelent meg, s az igen aprólékos tárgyleírásai ellenére is számos hiányossága van. (*Kiss*, 2000) Az elsősorban a szakmai közönségnek szóló igen részletes és alapos katalógusban az izraelita egyházi szerek leírása külön fejezetként szerepel a második terem tárgyait leírásában, s a fejezet címlapját az egyik tóravért (Lajstrom 28. tétel) rajza is kiemeli.

A második terem tárgyait leírását Pulszky Károly készítette, az izraelita kegyesreket azonban Szendrei János (5) írta le, aki más tárgyleírásokkal nem szerepel a katalógusban. (6) Szendrei nagyon alapos leírásokat ad a kiállított tárgyakról, de nem mutatja

be, hogy az egyes tárgyakat kik, mikor és milyen célra használták, és nem ismerteti a tárgyak méreteit sem. Nyelvezete jellegzetesen a korszak pozitívista történetírásának és történetoktatásának okleveles alapozottságára utal (*Lederer*, 1969; *Gunst*, 2000), tárgyleírásai a heraldikai címerleírási szabályok, az ott használt szakkifejezések (*Bertényi*, 2003) használatával készültek. Például: „a szekrény tetején két ágaskodó griff félig zárt koronát tart” (Lajstrom 34. tétel), „ágaskodó oroszlánok két első lábukban koronát és a szokásos kéttáblás tízparancsolatot tartják” (Lajstrom 33. tétel).

Jóllehet a Szendrei által adott leírások alapján néhány tárgyat szinte azonosítani lehet, ez természetesen csak a köz- vagy magángyűjteményekbe került, vagy eredetileg is onnan kiállított tárgyak esetében lehetséges. A katalógusban a judaikák közül képpel egyedül a 28-as tétele szereplő Tóravért szerepel, melyet a fejezet nyitóképeként, rajzon közölnek. (7) A kiállítás során a híradások szerint az Iparművészeti Múzeum számára fényképfelvételeket készített Uhl Sándor múzeumi őr, Herpka Károly pedig galvanoplasztikai másolatokat, de sajnos ezek köre a judaikákra nem terjedt ki. A nagykanizsai és

az óbudai tárgyak jelentős része 1949-ben a mai Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe került, s a leírások alapján azonosítható. Sajnos mindkét közösség állított ki olyan kegytárgyakat 1884-ben és az 1896-os Ezredévi Kiállításon is, amelyek nem kerültek a múzeumba. Ezek közül néhányat archív fotók segítségével sikerült azonosítani, de vannak, amelyek létéről csak a Lajstrom leírása alapján tudunk. (A kiállításban szereplő 35 tétel (43 db) közül 18 tételt (24 darabot) sikerült azonosítani.)

Az eredeti tárgyak megtekintése nélkül is képet kaphatunk arról, hogy mit, mennyit tudhatott Szendrei a judaikáról, általában a zsidó ünnepekről, szertartásokról, s felismerhetjük igen jellemző tévedéseit. A katalógusban publikált tévedések természetesen nem kizárólag az ő ismeretanyagára utalnak: a katalógus leírásait a korszak legkiválóbb muzeológusai és levéltárosai, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum munkatársai készítették. A katalógus elkészítésére alig maradt idő, s a szerkesztés során Szendrei tévedései vagy nem tűntek fel a többi szakembernek, vagy meg sem nézték, nem tulajdonítottak jelentőséget a jogilag akkor még számos hátrányos megkülönböztetést elviselni kénytelen zsidó közösség kegyszereinek. Annak ellenére sem, hogy a kiállítás titkára, Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgyleírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselője mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az *Egyenlőség*. (*Egyenlőség*, 1914. november 8.) A magánemberként már emancipált zsidók felekezetének egyenjogúsítása politikusként fontos volt számukra, az e felekezetet jelképező kegytárgyak korrektt leírása és bemutatása azonban nem.

A tárgyak leírása sorban halad, s az egyes leírásoknál gyakran hivatkozik az előzőekre. Jellemzően az adott tárgytípus első előfordulásánál részletesebb leírást ad, míg a továbbiakban „a szokásos” formulával vezeti be a hasonló részleteket. A kiállított tárgyak legnagyobb csoportját a tórával kapcsolatos kegytárgyak (a tóravértek, rimonpárok, tórákoronák és tóramutatók) jelentik.

A Magyarországon is jellemző askenázi hagyományban a két farúdra tekercselt, Mózes öt könyvét tartalmazó pergament (a tóratekercset) jellemzően gazdagon hímzett tórapólyával összefogják, majd ráadják a bársonyból vagy egyéb mives anyagból készült, hímzett tóraruhát. A farudak végét rimonpárral (Szendreinél: Thora oszlopocskák) vagy koronával díszítik, majd az egész ’nyakába’ helyezik a tóravértet, s gyakran mellé lógatják a tóraolvasásnál használt tóramutatót is. (*Roth*, 1971; *Stahl*, 1979; *Sed-Rajna*, 1995)

Szendrei leírásaiban több olyan tévedés található, melyek alapján feltételezhető, hogy nem találkozhatott ily módon felöltöztetett tórával, illetve amit látott, azt nem azonosította a zsidó liturgia központi elemével. A kiállításban bemutatott Tóraszekrény leírásában találjuk az alábbi részletet:

„A szekrény belsejében, két niellos végű lábas hengerre, hosszú pergamen szalag van tekerve, melyen a Talmud terjedelmes kivonata olvasható. E kettős tekercs vörös atlasz tokba van rejtve, melyre ezüst skófiúm szalagból „Jehova” szimbóluma van rá varrva: Y. Ugyancsak a szekrény belsejében láncon csüngő apró fogadalmi kezes pálcácska tartatik...” (Lajstrom 34. tétel)

A „két niellos végű lábas henger” a tóratekercset tartó két fa, melyek hagyományos elnevezése ’Éc Hájim’, a pergamentekercs maga a tóra, melyen értelemszerűen Mózes öt könyvének a szövege található, nem pedig a Talmudnak a kivonata. A vörös atlasz tok a tóraruha, vagy tóráköpeny (héber: meil). A láncon csüngő pálcácska a tóramutató, mivel a hagyomány szerint a tóra betűit kézzel nem illik megérinteni.

A tóravértek

A tóravért (héber: tász) az askenázi tradíció jellemző tóradíszé. (*Fishof*, 1994) A tóravértek formája, díszítése a korstílusokkal változik, de közös jellemzőjük, hogy díszítésüknél elsősorban a Tórával kapcsolatos zsidó jelképeket használják. Közös elemük a jellemzően a tábla alsó harmadában elhelyezett kis nyílás, melyben mindig az aktuális ünnep nevét tartalmazó táblácskát helyezik el.

Szendrei az egyik tóravért leírásában a tóravérteket – tévesen – a frigyszekrény ajtajára helyezi: „a frigy vagy thoraszekrény ajtaja, melyre néha erősítették is” (Lajstrom 1. tétel) egy másikban pedig magát a tóradíszot tekinti a kultusz elemének: „magát a thora lapot pedig szintén fehérén zománcozott öt virág díszíti” (Lajstrom 28. tétel) Az ünnepjelző nyílást hol „ereklye szekrénykének” (Lajstrom 1. tétel) írja le, hol közelítve a valódi funkcióhoz, utal arra, hogy a táblácska cserélhető, illetve forgatható: „medaillon félig át van törve, s belé a túlsó oldalon forgatható héber föliratú táblácska jár” (Lajstrom 31. tétel) Máshol a héber feliratot is értelmezi: „melyen 'Jehova Eloichim' neve héber betűkkel olvasható” (Lajstrom 23. tétel), de az esetek többségében nem foglalkozik ezzel a részlettel.

Mivel a kiállított ötvöstárgyak között a tóravérteken található a legtöbb jellemző zsidó jelkép, érdemes megvizsgálni, hogy miként mutatja be ezeket a tárgyakat leíró muzeológus.

Jelképek

A hatágú 'Dávid'-csillag a 19. századra elterjedt zsidó díszítőmotívummá vált. (*Scholem*, 1995) A zsinagógák díszítésében gyakori, kegyyszereken, különösen ötvöstárgyakon ritkábban szerepel. A tárgyleírásban „Jehova szokásos jegye”-ként említik, s a biztonság kedvéért grafikusán is (Y) közlik. (Lajstrom 1 tétel)

Szinte valamennyi leírásban említenek nyitott vagy zárt koronákat, melyek általában a frigyszekrényt jelképező kis szekrényke, vagy a tízparancsolat két táblája fölött találhatóak, esetleg a tóravért egészének tetejét képezik. A már említett jellemző heraldikus nyelvhasználattal, minden esetben precízen megnevezik, hogy hány ágú, milyen típusú koronát láthatunk. A szombati imakönyvben is szereplő Pirké Avot (Atyák bölcs mondásai) felsorolja a három koronát: Tóra Koronája, Királyság Koronája és Papság Koronája. (Pirké Avot VI. 17.) A 'Keter Tora', azaz tóra koronája, rövidítése betűvel is gyakran megjelenik a tórával kapcsolatos kegytárgyakon.

A kegytárgyakon gyakori ábrázolás Salamon templomának oszlopai, a szőlőággal bevont Jákin és Boáz. (2Krón 3, 17) Jóllehet az egyik tóravért leírásában „borostyánnal bevuttatott aranyozott domborművű oszlopok”-at olvasunk (Lajstrom, 2 tétel), s a szőlő motívum csak az egyik rimonpár leírásában bukkan fel: „magát a hengeres oszloptestet stilizált szőlőgerezd dísz futja körül” (Lajstrom 7–8. tétel). Szendrei korának biblikus műveltséggel rendelkező értelmiségijeként nyilván tudta, hogy mire utalhatnak az oszlopok, hiszen egy helyen „szokásos cédrus oszlopokat” (Lajstrom 31. tétel) ír, amit csak a bibliai hely ismeretében tehet, hiszen ott jelenik meg az oszlopok anyaga. (2Sám 5,11)

Megjelenhet a tóravérteken Mózes és Áron alakja is, amint az kéziratos és nyomtatott imakönyvek esetében is gyakori. Az alakok attribútumai alapján egyértelmű, hogy kiket ábrázolnak. A vizuális kánon szerint rendszerint jobbra áll Mózes a törvénytáblákkal, míg balról Áron a főpap kellékeivel, az efóddal (a főpap 12 mezőre osztott mellvértje) és a füstölővel. Jóllehet Mózes alakját (Áronét talán kevésbé) a keresztény művészetben is gyakran ábrázolták, a tárgyleírásban megnevezésük helyett csak a „jobbról és balról egy-egy tömjénező főpap alakja van kiverve” (Lajstrom 29. tétel) szöveggel találkozunk.

A zsidó művészet jellemző motívuma Juda oroszlánja. (*Huberman*, 1996) Az oroszlánok majd minden tóravérten szerepelnek, érdekes, hogy ezeket Szendrei soha nem emlí-

ti heraldikus oroszlánokként, jóllehet ismertek ilyen ábrázolások is: koronás, kétfarkú oroszlánok, melyek címerpajzsot vagy koronát tartanak.

Szerepelnek még a kegytárgyakon a törvénytáblák, zodiákus jelek (Lajstrom 13–14. tétel), különféle állatok, melyek a bibliai törzsek szimbólumai, vagy egyszerűen a kor-szak művészetéből átvett heraldikus figurák, kétfejű sasok, virágcsokrok. (*Mann*, 1989)

Hanukkia

Legmeglepőbb annak a 'Thora-táblának' a leírása, amely valójában egy igen precízen leírt hanukkia. Feltehetően Szendrei is furcsának találta az eddigiektől nagyon eltérő megjelentést, ezért ez az egyik leghosszabb és legprecízebb leírása.

„Thora-tábla, ezüst, vert és vésett munka. Alakja háromszög, szélein stilizált levéldísszel, fent hasonló gombba végződve. Fönt a táblán egy kilenc ágú gyertyatartó látható, melyet jobbról egy egyházi öltönybe öltözött alak hosszú pálcával éppen gyújtogat, bal oldalt egy másik hasonló alak áll, mindkét kezét arcához emelve imádkozva néz föl a gyertyatartóra. Egészen a candeláber talpzatánál jobbra egy kancsó, balra pedig egy a fentebbiekhez hasonló, de sokkal kisebb, szintén imádkozó alak van kiverve. Ez ábrázolás alatt kanálforma eszköz áll ki, melyet a táblához kapcsolódó szerkezet erősít. Alatta a Talmudból vett hétsoros jelmondat van kiverve. A tábla alján jobbról hosszúka medailonban egy trónján ülő koronás király alakja látható, baljában kormánypálcával, jobb kezével pedig magyaros formájú pipát szorít fogai közé. A megfelelő szemközti oldalon pedig egy római harcos áll. Mind a kettőnek feje fölött héber betűs felirat van beverve. Az egész táblának legalján csatornaszerű lap ugrik előre, melyre fölül belül nyolc olyan egymáshoz egy sorjába forrasztott kanalacska van erősítve, mint aminő a tábla közepéhez van kapcsolva. Az alsó csatornából kicsiny kiömlő csövecske vezet ki, melyhez kurta láncon, apró füles, mérő bádog edényke van kötve. 18. századbeli munka. A tábla felső részén és a kanalak fenekén e két bélyeg beverve: 12F N.R.S” (Lajstrom 25. tétel)

Egyértelmű a nyolc 'kanalacska', valamint az ezektől elkülönülten megjelenő 'samesz' helyzete és szerepe, s a díszítés is, amely mintegy elmeséli a hanukkai történetet. A hanukkaiat meggyújtó figurák szerepeltetése kézenfekvőnek tűnő, mégis elég ritka megoldás. (8) A hanukka elsősorban a családban megtartott ünnep, de a zsinagógában is meggyújtják a gyertyákat az erre szolgáló – az otthoni változatnál jóval nagyobb – hanukkiaokban. A kiállításban szereplő hanukkia nem a szintén elterjedt, a hétkarú menórára emlékeztető nyolc + 1 karos változat, melyet a hanukkia díszítésén is láthatunk, hanem – a töravérthez némiképp valóban hasonlóan – egy díszes tábla, melynek előrenyúló padkáján találhatók a mécsesek, a 'sameszmécses' pedig a tábla bal oldalán külön szerepel. (A 19. századig sokkal jellemzőbb az olajmécseseket tartalmazó változat, mint a gyertyatartós.)

A hanukkaiat Seligmann Izrael budapesti műkereskedő kölcsönözte a kiállításra, aki később több tárgyat is ajándékozott a Magyar Zsidó Múzeumnak, de ez a hanukkia sajnos nincs köztük. Az Iparművészeti Múzeum átvételi elismervényében „Menore, ezüst, vert és vésett munka domborművekkel” leírás szerepel, ezért különösen furcsa, hogy Szendrei töravérteként írta le a tárgyat. (A hanukkia elnevezést akkoriban nem használják, rendszerint hanukkai menórának írják le a tárgyakat.)

Rimonpárok

A kiállításban több rimonpár is szerepel, tóra-oszlopocskaként megnevezve. A rimonpárokat a tóra pergamenjét tartó farudak végére helyezik. A gránátalmákat (Vö. 1Sám 14, 2) szimbolizáló tárgyak általában nemesfémből készülnek, de ismertek fából, csontból stb. készült rimonok is. Jellemző, hogy a kiszélesedő fej-résről csengettyűk lógnak, melyek a tóra hordozásánál, a körmeneteknél csilingelnek, fokozva az ünnepi hangulatot. (*Stahl*, 1979) A katalógusban a rimonpárok szerepelnek a legelnyújtottabb leírásokkal, mégis feltűnik a 9–10-es számon leírt 'thora-oszlopocskák' furcsasága: „a belül üres,

gömbölyű és domború alapon álló egyszerű hengeres oszlopot, mely felül belyukasztott s tagolt gömbben végződik...”, s a leírásban nem említenek csengettyűket. A rimonpárként leírt tárgy valójában gyertyatartó-pár. A tárgy kiállítója Egger és társa, akiktől az átvételi elismervény szerint valóban átvettek gyertyatartó-párt, a kiállítási katalógusban azonban már rimonpárt szerepeltetnek. Ez a tévedés annál is furcsább, mert a keresztény kegytárgyak között is szerepelnek oltárra helyezendő gyertyatartók, melyek nagyon hasonlóak a szombati gyertyatartókhoz.

Votívkéz

Nagyon jellemző tévedése Szendreinek a 'votívkezek' leírása. „Votívkéz 2 db, ezüst, vert és vésett munka. Alsó végén és közepén áttört mivű gombbal bíró, belül üres hengeres pálcácska. Tetején hosszú kézelővel bíró jobb kéz áll, melynek mutató ujjá kissé kijebbebb áll, valószínűleg eskü formában, a többi ujjai pedig be vannak egészen hajtva. Az egész láncon csüng. Jelen század elejéről.” (Lajstrom 38–39. tétel)

A leírás alapján tóramutatóra (héber: jad) ismerünk, mellyel a tóraolvasást segítő sorokat követi a felolvasó. Szendrei nem erre, hanem a középkori Európában kialakult zsidó eskü során való alkalmazásra utal névadásában és leírásában. (Vö: latin voveo: fogadást tesz, ünnepélyesen ígér.) A tóraszekrényben szereplő tóramutatót is „fogadalmi kéz”-ként ismerteti. Ezek az elnevezések nem csak arról tanúskodnak, hogy a tárgyakat leíró szakember egyáltalán nem ismeri a zsidó vallást, a szertartásokban használt kegyszereket. „Votívkéz”-ként, „fogadalmi kéz”-ként azonosít egy tárgyat, melyből láthatóan sok készült, és díszítése, kivitelezése alapján a készített, használó közösség nagy becsben tartotta. Feltételezi, hogy a középkori Európában kialakult, a zsidó közösséget súlyosan sértő, gyakran megalázó külsőségekkel társuló zsidó eskü, a 'more judaico' (Löw, 1868; Kohn, 1884) megtételéhez a zsidó közösségek külön díszes tárgyat készítettek volna. Szendrei feltehetően nem látta az Iparművészeti Múzeum adminisztrációs anyagaikat, az Egger-féle listában ugyanis „ezüst kéz, úgynevezett jad” szerepel, így ha máshonnan nem, onnan tudhatta volna, hogy miről van szó. A katalógus leírásában két jadt (Lajstrom 38–39. tétel) írnak le egy leírásban, amit ily módon csak a rimonpárok esetében tesznek meg, ami minden esetben páros tárgy. Feltételezhető, hogy Szendrei a két mutató jobb kezet a jobb kéz – bal kéz analógia alapján helyezi egymás mellé, kéz-párt alakítva ki a két jadból.

A kegytárgyak megnevezése

A kegytárgyak használati szokásainak nem-ismerete mellett további nehézséget okozhatott, hogy a korszakban nem volt még rögzített magyar megnevezése sem a kiállított tárgyaknak. Elsőként a Magyar-Zsidó Múzeum 1915–1916-ban megjelenő katalógusában (Katalógus 1915–1916) tapasztalható az a törekvés, hogy az azonos tárgyakat következetesen ugyanazon magyar névvel nevezzék meg. 1884-ben volt az első olyan alkalom, amikor a zsidó közösségek által héber néven megnevezett tárgyakat magyarul kellett leírni, ráadásul nem a tárgyakat ismerő szakembereknek, hanem olyanoknak, akiknek – mint fentebb is láttuk – hiányzott a kegytárgyak azonosításához és leírásához szükséges fogalomkészletük. Az alábbiakban az 1884-es kiállításon kiállított tárgyak magyar megnevezésének alakulását foglalom össze.

Keter: Tórákorona. Ennek megnevezése nem okoz gondot, hiszen az európai koronaformák – uralkodói és heraldikus koronák – formai jegyeit követő tárgyakról van szó. (Huberman, 1996) Előfordul, hogy csak korona néven nevezik, nem említve, hogy a Tóra koronájáról van szó.

Tasz, tóravért. A tóravértek megnevezése rendkívül változatos. Mivel a keresztény tradícióban nincs hasonló tárgy, ezért törekedtek a minél pontosabb fogalom-meghatározásra. A kiállítási tárgyak átvételi elismervényein minden listán másként szerepel: Egger és társa Thora táblaként, Mendl és a Laczkó testvérek „Tízparancsolat”-ként adják át tóravértjeiket. Utóbbi elnevezés nyilvánvalóan a tóravértek díszítésében gyakori szimbólumra, a mózesi kettős kőtáblákra utal. Az óbudai zsidó közösségtől átvett tárgyak listáján tóra előlapjaként írják, míg a nagykanizsai hitközség egyszerűen lemeznek írja le. (Nagykanizsán a hitközség jegyzője készítette a listát, de nem tudjuk, hogy a közösség által használt elnevezést használta, vagy csak azért így írta le, mert ezt tartotta érthetőnek a zsidó tradícióhoz nem értő muzeológusok számára.) A katalógusban a Tóra-tábla elnevezést használják. 1896-ban feltehetően német hatásra Tórapajzsnak, Tóravértnak nevezik, amiben a német – s a németül-jiddisül beszélő zsidó közösségek jiddis – megnevezése, a 'Schild' jelenik meg. Mandl Bernát 1913-ban (9) a Tórapajzs (vért) megnevezést használja, majd az időközben megalapított Magyar-Zsidó Múzeum hivatalos katalógusában már Tóra-vért néven írják.

Rimmonim: A rimonpároknak a tóravértekhez hasonlóan nincs keresztény analógiája, értelmezése. A héber 'klé kódos' (szent eszköz, edény) megnevezés magyarításával nem találkozunk, de a név fonetikus leírásával igen. 1884-ben a tárgy külső megjelenésére utaló „Thora-oszlopocska” megnevezést használja a lajstrom, míg az átvételi papírokban inkább a funkcióra utaló megnevezéseket közölnek az adományozók: „thoravég” (Óbuda), „thora díszítmény”, (Nagykanizsa). 1896-ban „kelekodeusz”-ként szerepelnek a jegyzékben. Az 1912-ben megrendezett vasvármegyei kiállítás „csengettyűtartó”-nak nevezi a rohongi hitközségtől átvett rimonpárokat. (Csányi, 1912) Legkedvesebb elnevezést a neves jesivát és a zsidó tanítóképzőt is elvégzett tudós Mandl Bernát alkalmazott, aki zsidó tanítókhoz intézett 1913-as felhívásában „csengettyűs tornyocskák”-ként nevezte meg e tárgyakat, de zárójelben odaírta, hogy rimonokról van szó. Az 1916-os katalógusban „Tóradisz”-nek nevezik, és szintén odaírják iránymutatásul a hagyományos héber megnevezést (klé-kódos) is.

A többi kiállított kegytárgy megnevezése nem ennyire változatos. A jad-ról és a hanukkiáról már volt szó a tévesen leírt tárgyak esetében, a fűszertartó pedig a katalógusban is a ma is használatos magyar néven szerepel.

Az első magyarországi ötvösmű-kiállítás – s benne az első magyar judaika-bemutató – látogatottságáról nincsenek adataink, a katalógusa azonban a kiállítás rövid (három és fél hónapos) nyitva-tartása utánra is megőrizte a tárgyak emlékét. A kiállított anyag rendkívül gazdag, s a tárgyakon keresztül felvonul a magyar történelem szinte minden fontos szereplője, eseménye. A katalógusban ezek mellett, először szerepelnek a zsinagóga

---

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetőek azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közösség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá és a keresztények számára is minél érthetőbbé váljon.

---

kegyszerei műtárgyként, tudományosan leírva. Szinte természetesnek vehetjük, hogy a zsidó vallási ismeretekkel nem rendelkező muzeológus – aki Európában másodikként vállalkozik judaika leírásra Georges Stenne után – a keresztény minták után dolgozik, s a zsidó kegytárgyakat is a rendelkezésére álló fogalomkészlettel írja le, így lesz a tórávért ünnepjelző nyílásából ereklyetartó szekrényke. A zsidó vallást és társadalmat nem ismeri belülről, így a tóramutató a feudális keresztény szemüvegen keresztül a zsidó eskü megtételekor alkalmazott szimbolikus tárgy lesz. Szendreinek (és az általa megjelenített nem-zsidó társadalomnak) a szemében a zsidók egyfelől az általa jól ismert Biblia népe, az Ószövetség szereplői, másfelől a társadalomba lassan integrálódó, előítéletekkel kezelt ismeretlen embertömeg. Szendrei felismeri a zsidó törzsek szimbólumait (Lajstrom 41. tétel), de nem tudja azonosítani a tórát a tóraszekrényben látott pergamentekerccsel. A posztbiblikus zsidó történelmi ünnep, a hanukka kegyszerét nem ismeri fel, s a nyílván egyértelműen gyertyatartónak látszó tárgyat is valami érdekesebbnek, ritkábbnak, egzotikusabbnak, „zsidóbbnak” tekinti, mint ami valójában. Több helyen megjegyzi, hogy a tárgyon „zsidóbetűs felirat” van, (Lajstrom 3, 5 tétel) s általában a Talmudból vett jelmondatokat, sőt a Talmud kivonatát tulajdonítja e feliratoknak. Nem jellemző, hogy a kegytárgyakon talmudi idézetek szerepelnének, jöllehet egyes esetekben ez előfordulhat. (10) Jellemző, hogy Szendrei nem a jóval valószínűbb bibliai idézetekre utal, hanem a zsidóság különállását, idegenszerűségét jelzi a modern nyelvekre akkoriban még nem lefordított, ismeretlen, a keresztény társadalom szemében ’gyanús’ Talmud emlegetésével. (Katz, 2001) Az egyik „Talmudból vett, s kivert körirat” (Lajstrom, 4 tétel) azonosítható, mivel a tárgy a Magyar Zsidó Múzeumba került. Az említett felirat szövege: „E tórákoronát az adakozók pénzéből Icig és Lázár gabbajok (előljárók) készítették a kis időszámítás szerint 556-ban.” (1796)

A feliratok olvasására, értelmezésére nem vállalkozik a katalógus – a szláv egyházi tárgyak esetében ezt egyházi szakértő (11) bevonásával megtették!

Szendrei néhol – hibásan – leírja a hébert: „E helyet egy hosszúkás négyszög alakú szegélyezett tag van rajta kiverve, melyen »Jehova Eloichim« neve héber betűkkel olvasható” (Lajstrom 23. tétel), „Közepén négyszögletű lapocska emelkedik ki, rajta levéldísz között »Jehova Eloichim«” (Lajstrom 24. tétel), „s a középső tokocska helyén tojásdány alakú medaillonban »Jehova Eloichim« neve” (Lajstrom 28. tétel), „középen bemélyített tokban »Jehova Eloichim« nevével” (Lajstrom 29. tétel), „csakhogy a tábla közepén négyszögletű nyílás van vágva, melybe hátulról »Jehova« fölirattal ellátott mozgatható táblácska jár.” (Lajstrom 30. tétel), „A háztető két oldalán a Jahve és Eloichim szó van bevéve” (Lajstrom 40. tétel)

Ezek közül némelyik biztosan nem a zsidó tradícióban ’Adonaj Elohim’-ként olvasandó szöveg, de van, ahol megengedhető, hogy valóban ez lehetett. A mozgatható táblácska minden bizonnyal az ünnepek egyikének nevét tartalmazta. A háztető – valójában a jeruzsálemi szentély szimbóluma az eljegyzési gyűrűn – két oldalán a házasságkötéskor (is) mondott szerencsekívánát, a Mazal Tov olvasható. (12)

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetők azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közösség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá, és a keresztények számára is minél ’érthetőbbé’ váljon. (Klein, 1994) Ezek a törekvések a zsidó közösségen belül szakadáshoz vezettek, de – legalábbis a jelek szerint – nem érték el az óhajtott célt, a keresztény közvélemény szinte semmit sem tudott a zsidó tradícióról, s ami keveset ismert, azt is gyakran rosszul.

A judaikák leírásában, a feliratok olvasásában segítséget nyújtani tudó szakértőket találhattak volna, ráadásul a pesti neológ hitközség rabbikarában és az Országos Rabbiképző Intézetben olyanok működtek, akiknek bölcsészdoktorátusa is volt, így a rabbinikus mellett akadémikus tudással is rendelkeztek, s a tudományos életben ismert személyek voltak. A pesti hitközség egyik rabbija ekkor a történészként is publikáló Kohn Sámuel, s a hitközség titkára Goldziher Ignác, a Rabbiképző professzorai között ül Kaufmann Izidor, és Bacher Vilmos, és a kiállítás évében végez a budapesti rabbiképzőben az első „doktor-rabbi” (*Frojimovics*, 2002) Neumann Ede, aki Nagykanizsára kerül rabbinak.

A művelt, a szakmájában igen kiválónak számító régész, aki munkatársaival együtt felismerte, hogy a zsidó kegyszerek bemutatása nélkül nem lehet teljes a kiállítás, a dolgozatban bemutatott színvonalon ismerte a zsidó tradíciót, s a zsidó tradícióban használt tárgyakat. De: felismerte, hogy ezek nélkül nem teljes a kiállítás, s az „izraelita egyházi szerek” előkelő helyen szerepeltek a kiállításban, a többi felekezetek kegytárgyait bemutató teremben, legalább ’topográfiailag’ egyenrangúan. Az „ajtó melletti acézl szekrény”-ben a zsidó vallás kegyszereit mutatták be abban a „roppant helyiségben”, ahol többek között Szent László király hermáját, az aacheni kápolna magyar vonatkozású kincseit.

A judaikák a keresztek és koronák között, a nagyszentmiklósi aranyelet és az aranybulla között voltak láthatóak. Szimbolikus, akár demonstratív erejűnek is hathatott, hogy a magyar nemzeti identitást jelképező Magyar Nemzeti Múzeum épületében – ott, ahol azokban az években a magyar országgyűlés főrendiháza ülésezett! – külön csoportban állították ki a judaikákat, beemelve ezzel a zsidó tradíciót a nemzet kollektív emlékezetét alkotó tényezők sorába.

Jegyzet

(1) Szabolcsi, 1993, 44.

(2) Iparművészeti Múzeum Adattára, Iparművészeti Múzeum iktatott iratai: 260/1884: Laczkó testvérek kettős jegyzéke 1884. február 26., 268/1884: Mendl Manó kettős jegyzéke 1884. március 1., 316/1884: Egger és társa kettős jegyzéke 1884. március 25., 337/1884: Óbudai chevra kadisa kettős jegyzéke 1884. március 30., 341/1884: Seligmann I. kettős jegyzéke 1884. április 2., 354/1884: Nagykanizsai hitközség kettős jegyzéke 1884. április 7.

(3) A tárgyleírás alapján nem tűnik esetleg téves megnevezéssel leírt fűszertartónak, vagy egyéb zsidó tárgynak. A Csekonics Dánielné báró Liphay Leona tulajdonában lévő tárgyhoz hasonló az általunk ismert judaika gyűjteményekben nem található.

(4) Gelsei Guttmann Henrik 1869-ben az egyik első nemesisített zsidó nagybirtokos. Leszármazottai báróságot nyertek. A család történetéhez ld.: Kerecsényi, 1979.

(5) Szendrei János: (Miskolc, 1857. március 28. – Budapest, 1927. szeptember 25.): művészeti író, történész, az MTA levelező tagja (1903). Jogi és bölcsészeti tanulmányai befejeztével a Magyar Nemzeti Múzeum, majd a honvédelmi minisztérium tisztviselője lett. A millenniumi hadtörténelmi kiállításnak s az 1900-i párizsi világkiállítás magyar katonai részlegének rendezője. 1890-től a Műbarátok Körének titkára. Ő rendezte 1906-ban II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának fővárosi menetét. 1910–13 között a Hadtörténeli Közlemények szerkesztője volt.

(6) A tárgyleírások készítői: I–II. terem: Pulszky Károly, a kiállítás titkára, III.: Radács Jenő, az Iparművészeti Múzeumhoz beosztott minisztériumi fogalmazó, IV–V.: Thallóczy Lajos országos levéltári fogalmazó. In: Lajstrom, Előszó.

(7) A katalógus képeit Weinwurm Antal fényképfelvételei és természet után az Iparrajziskola növendékei készítették. (A korszak nyomdai gyakorlatában jellemző volt, hogy a képeket nem fényképen, hanem a fénykép után készült rajzokon jelentették meg. Magyarországon az első sajtófotó a katalógus megjelenésének évében, 1884-ben jelént meg a Vasárnapi Újságban. Vö.: Tomics Emőke: Nemzeti identitás és fotográfia. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (2005, szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képelet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 61–68.

(8) Elrendezésében más, de hasonló gyertyagyújtó fődomborművű alak szerepel a Musée d’art et d’histoire du Judaïsme, Paris gyűjteményében található 18. századi breslaui hanukkán. (Itsz.: D.98.4.24.) Az Israel Museum, Jerusalem 18. századi, augsburgi hanukkáján hét ágú gyertyatartót gyűjtanak domborított alakok. Képet közli: Keller, 1992, Colorplate 95. 247.

(9) Felhívás a zsidó tanítókhöz, [Mandl Bernát] 1913. február (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár VI–A, T.78.3)

(10) Leggyakrabban a Pirké Avot idézetei szerepelnek kegytárgyakon. A Pirké Avot a Mísna azon fejezete, amely a szombat délutáni liturgiában – s így az imakönyvekben is – szerepel.

(11) A Ruvaracz Hilarion, a görgetegi zárda archimandritája segítségével leírt feliratokat a második terem leírásához csatolt pótlásban szerepeltetik.

(12) A gyűrű képét közli: Naményi Ernő 1942. Hasonló eljegyzési gyűrűk képét közli: Keller, 1992, Colorplate, 65. 172. A háztetön lévő felirat – amennyiben van – minden esetben a Mazal Tov. Ugyanez a felirat olvasható a gyűrűk pántjának belső felületén.

Irodalom

- Bató J. Lipót (1906): *Adalékok az ó-budai hitközség és chevrák történetéhez*. Athaeneum, Budapest.
- Bertényi Iván (2003): *Magyar címertan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Cohen, Richard I. (1992): Self-Images Through Objects: Toward a Social History of Jewish Art Collecting and Jewish Museums In: Wertheimer, Jack Ed.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York, Jerusalem.
- Csányi Károly (1912): *A vasvármegyei műtörténeti kiállítás katalógusa*. Szombathely.
- Fishof, Iris (1994): *Jewish Art Masterpieces from the Israel Museum, Jerusalem*. Hugh Lauter Levin Associates, Jerusalem.
- Frojimovics Kinga (2002): A „doktor rabbi” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengeller József (szerk.): *Széfer József: a tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), prof. dr. Schweitzer József tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából*. Essays in honor of Joseph Schweitzer. Open Art, Budapest.
- Gunst Péter (2000): *A magyar történetírás története*. (Történelmi kézikönyvtár). Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Huberman, Ida (1996): *Living Symbols: Symbols in Jewish Art and Tradition*. Modan Publishers Ltd. Katalógus 1915–1916.
- Huberman, Ida: *A Magyar–Zsidó Múzeum katalógusa*. Első-második rész. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest.
- Katz, Jakov (2001): *Az előítélettől a tömeggyilkossáig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Keller, Sharon (1992): *The Jews in Literature and Art*. Könnemann, Köln.
- Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: *Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. Zalaegerszeg.
- Kiss Erika (2000): „Történelmi” kiállítások a 19. században. In Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon. [kiállítási katalógus]* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Budapest.
- Klein Rudolf (1994): Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. *Budapesti Negyed*, 2.
- Kohn Sámuel (1884, 1990): *Zsidók története Magyarországon*. Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lajtsrom (1884) *A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma*. Budapest.
- Lederer Emma (1969): *A magyar polgári történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Löw Lipót (1868): *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője*. Pest.
- Mann, Vivian B. (1989): Gold- und Silberschmiedearbeiten des achtzehnten Jahrhunderts. In *Was übrig blieb. Das Museum Jüdischer Altertümer in Frankfurt 1922–1938*. Frankfurt am Main.
- Marczali Henrik (1929, 2000): *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Naményi Ernő (1942): A zsidó családi élet művésze. In Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre. Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest.
- Pulszky Károly – Radisics Jenő (1885): *Az ötvösség remekei a Magyar Történeti Ötvösmű Kiállításon, I–II*. Budapest.
- Roth, Cecil (1971): Ceremonial Objects. In Roth, C. (szerk.): *Encyclopaedia Judaica, Vol. 5*. Jerusalem Sed.
- Rajna, Gabrielle, et al. (1995): *L'Art Juif. (L'art et les grandes civilisations.)* Citadelles et Mazenod, Paris.
- Scholem, Gerschom (1995): Dávid pajzsa: egy jelkép története. In *A kabbala helye az európai szellemtörténetben*. Válogatott írások I. Atlantisz, Budapest.
- Sigal, Laurence (1999): *The Musée d'art et d'histoire du Judaïsme*. Paris.
- Stahl, Abraham (1979): *The Torah Scroll*. Israel Museum, Jerusalem.
- Stenne, Georges (1878): *Paris. Galeries du Trocadéro*. Collection de M. Strauss. Description des objets d'art religieux hébraïques exposés dans les galeries du Trocadéro, é l'Exposition Universelle de 1878. Poissy.
- Szabolcsi Lajos (1993): *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Emlékezések, dokumentumok. (Hungaria Judaica, 5.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Tomsics Emőke (2005): Nemzeti identitás és fotográfia. In György Péter, Kiss Barbara, Monok István, (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Újvári Péter (szerk., 1929): *Zsidó Lexikon*. Zsidó Lexikon kiadása, Budapest.
- Útmutató (1884) *Útmutató az Országos Ötvösműkiállítás helyiségeiben*. Budapest.
- Winklerné Munkácsi Noémi (1943): *Százéves nőegyletiünk*. Nagykanizsa.

Érték, rend, értékrend az iskolában

Amikor erkölcsi nevelésről beszélünk, általában az etikaoktatás tanórai és tanórán kívüli megvalósulásáról ejtünk szót. Gyakorló pedagógusként és iskolavezetőként ugyanakkor hadd hívjam fel a figyelmet a kérdéskör egy sokszor háttérbe szoruló aspektusára: hogyan teremődik meg az a közeg, amelyben lehetőség nyílik az erkölcsi nevelésre az iskolában.

Írásom középpontjában a hétköznapi pedagógus áll, aki az állandóan változó külső kényszerek szorításában próbálja meg megélni és átadni az örök emberi értékeket.

Közüktatásunk a rendszerváltás után

Iskolarendszerünk évszázadokon át a változatlanág képviselője, az uralkodó ideológia továbbadója, a fennálló rend által hangsúlyozott tradíciók őrzője volt. Etekintetben nincs különbség a jobb- vagy baloldali ideológiák, az oktatásügy szempontjából alkotó vagy leépítő korszakok között: a klebelsbergi kultúrpolitika éppúgy ideológiai-politikai megalapozottságú, mint az ötvenes éveké.

1989 után egyik pillanatról a másakra szűnt meg a központi ideológiai irányítás, de a véleménydiktatúrát nem váltotta fel egyik pillanatról a másakra a véleménysszabadság, inkább a bizonytalanság, gyanakvás, háritás volt a jellemző a pedagógustársadalomra. Az erkölcsi talajvesztés, útkeresés együtt járt a pedagógus társadalom egzisztenciális elbizonytalanodásával, az intézményrendszer átalakításával. A szabadságra és helyi önrendelkezésre való törvényalkotói akarat olyan mellékhatásokkal járt, amelyek mind a mai napig rányomják bélyegüket hazánk oktatásügyére. A szerkezetváltó 12 évfolyamos iskolák, 6 és 8 osztályos gimnáziumok a korai szelekcióval zsákutcássá tették a rosszabb érdekérvényesítő képességgel rendelkező tanulók iskolai életútját, megszüntették az addig országosan jellemző átjárhatóságot. Az alapítványi, egyházi és magániskolák tömeges és nem országos lefedettségű megjelenése versenyre készítették a nagyvárosok iskoláit, és sokszor leszakították a kisebb települések oktatási intézményeit. A finanszírozásról szóló meg-megújuló viták ellenére tényként állapíthatjuk meg, hogy a nem állami iskolafenntartók intézményei általában jobban felszereltek, s felvételi lehetőségeik miatt – beiskolázási körzet hiányában – nagyrészt motiváltabb, jobb társadalmi közegből érkező tanulókkal foglalkoznak, mint az állami/önkormányzati iskolák. Ez vezet ahhoz a téves társadalmi megítéléshez, hogy az egyházi és alapítványi iskolák magasabb színvonalú képzést nyújtanak, holott eredményeik csak a kimenet vizsgálatakor szembetűnően jobbak: ha a bemenetet és az oktató-nevelő munka során hozzáadott pedagógiai értéket is figyelembe vesszük, nem találunk szignifikáns különbséget.

A jobbára települési önkormányzatok által ellátott közoktatási intézményfenntartói kötelezettség egyenesen vezetett oda, hogy mára a helyi adottságtóltól – a fenntartó önkormányzat anyagi lehetőségeitől – való függés alapvető korlátja hátránykompenzáló oktatás-nevelésnek. „A siker elmaradásában többek közt szerepet játszik az, hogy többnyire mostoha adottságú településeken, városrészekben, kedvezőtlen tárgyi és anyagi feltételekkel működő iskolákban kellene eredményt elérni.” (Bajomi, 2001, 95.) Mindennapi tapasztalat, hogy megfelelő számban segítő szakemberek (fejlesztő pedagógus, iskolapszichológus, állandó védő, szociális munkás vagy pedagógiai asszisztens) alkalmazását csak a fenntartó által a kötelező normatívánál jóval jobban finanszírozott iskolák engedhetik meg maguknak. Az is tény, hogy ezek az iskolák általában a jobb módú lakossággal rendelkező – ennél fogva jobb módú – önkormányzatok területén helyezkednek

el. A szolgáltatásra a legnagyobb igény ugyanakkor a legszegényebb vidékek, kerületek – így tehát a legszegényebb önkormányzatok – ellátási területén jelentkezik.

Ha értékről, rendszerről, értékrendszerről beszélünk, nem hagyhatjuk tehát figyelmen kívül a társadalom vertikális (képzettségi, egzisztenciális) és horizontális (földrajzi) szétszakadását, illetve az iskolarendszer merev szegregációját. Iskoláink felszereltsége, szakmai színvonala, szakember-ellátottsága, s nem utolsósorban (sőt inkább elsősorban) tanulói összetételének dinamikus változása mára szétszakította a magyar iskolarendszert. Tudjuk: a bemeneti szocializációs különbségeket az iskolarendszer nem kompenzálja, hanem növeli, ugyanakkor látnunk kell azt is: ezt a folyamatot az iskola nem generálja, hanem elszenvedi. Az iskolán, iskolafenntartón számon kérni a földrajzilag is tetten érhető spon-tán szociális szelekciót igazságtalan és értelmetlen dolog. Ahogy a neves pedagógus, kutató, Loránd Ferenc írja:

„Egy strukturált és az esélyegyenlőtlenségre, mint fundamentális elvre és gyakorlatra épülő gazdasági-társadalmi berendezkedés iskolája, illetve iskolarendszere sosem lehet képes kiegyenlíteni azokat a gazdasági, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségeket és ellentéteket, amelyek rajta kívül, a gazdaság és a társadalom mélyáramlataiban keletkeznek”. (Loránd, 2004, 369.)

Értéktudat, értékorientáció az iskolában

Önkormányzati fenntartású iskola vezetőjeként nyilván nem feladatom a valamely ideológiai meggyőződés értékpreferenciája, mint iskolaszervező erő alapján létrehozott és működtetett iskolák értéktudatával, értékorientációjával foglalkozni. Ugyanakkor az állami-közösségi oktatás elkötelezettjeként feladatomnak tartom megvizsgálni: mi az a konszenzusos értékrendszer, amely magja lehet minden nevelőmunkának.

A világnézetileg semleges oktatás nyilvánvalóan csak oktatáspolitikai szólam – a gyakorlatba át nem ültethető. Nincs világnézetileg semleges ember, így nincs világnézetileg semleges intézmény sem. A világnézet nem azonos a tételes vallással, de még a transzcendens meggyőződéssel sem. Világnézet az élet és a tulajdon tisztelete, a másik ember szabadságának elfogadása, a becsület és tisztesség primátusa a haszonszerzés felett és még folytathatnám. Ezeket a világnézeti elemeket kirekeszteni az oktató-nevelő munkából adathalmazzá, személytelen információátadássá, hovatovább levelező- vagy távoktatássá silányítaná a 6–14 éves gyermekek személyiségformálásának legnagyobb lehetőségét. Az iskolai értéktudat kialakításának alapvetése, hogy maga a pedagógus is rendelkezzen jól megalapozott személyiséggel, biztos értéktudattal. Ez a belső tartás teszi ugyanis alkalmassá más értékrendszerek megértésére, tiszteletben tartására, elfogadására. A nevelő személyiségének legfontosabb eleme a kiegyensúlyozottság, belső harmónia, az az emberi tartás, amely nélkül nem volna képes hiteles példamutatással nevelni tanítványait. Pázmány Péter mondja: „példáttal sokkal inkább taníthatjátok a gyermekeket, hogysen szavatokkal... Aki jó erkölcsben akarja nevelni magzatját, szükség, hogy annak magaviseletéből gonosztságot nem tanulhasson a neveletlen gyermeke, hanem jó példájával tökéletességre vezetessék.” (idézi: Kovátsné-Egresits, 2002, 153–154.)

Nyilván nem vállalkozhatunk itt tételes felsorolásra az iskola által előtérbe állítandó értékek vonatkozásában, egyet-kettőt mégis ki kell emelnünk: a teljesítmény, a tudás tisztelete; tolerancia: a más származású, vagyoni helyzetű, vallású, testi-szellemi állapotú embertárs elfogadása; cselekvő segítőkészség; becsületesség, igazmondás; önmagunk vizsgálata, ismerete és vállalása. Egyik bensővé tétele sem könnyű feladat, egyik sem tanítható lexikális ismeretek által – a nevelő személyes példaadása, a történelmi korok és a minket körülvevő világ pozitív példáinak kiemelése nélkül nem is elsajátíthatók.

A politikum begyűrűzése az iskola világába

Amíg az értékeket, értékrendszereket tételes ideológiákkal azonosítjuk, sajnos nem elkerülhető a pillanatnyi politikum begyűrűzése az iskola világába. A rendszerváltás utáni oktatásirányítás hol közvetlen, hol közvetett formában mindig igyekezett a maga képére formálni az iskola világát. 1990 és 1994 között a két világháború közötti oktatási intézményrendszer felélesztésének és az egyházi iskolák térnyerésének lehettünk tanúi, 1994 és 1998 között az angolszász modellt követő kimeneti szabályozáson alapuló teljes oktatási liberalizáció következett, amely a minden iskolában külön-külön megalkotott helyi

Ma mindegyikből hiány van, olyan pedagógus, amelyik mind-egyik ismérvnek megfelel, sajnos alig akad. Pedig éppúgy nem teremtheti meg a tudás tiszteletét a másod- vagy harmadállásban fizikai munkát végző és ettől fáradt, ingerlékeny nevelő, mint a tudományterületének változása-it nem követő, módszertani ismereteit nem frissítő oktató. Ha nem vagyunk mindannyian tudós tanárok, ha nem kapjuk meg a társadalomtól és az oktatásirányítástól az alkotó értelmiséginek járó anyagi és erkölcsi megbecsülést, nem válhatunk mintáivá a jövő nemzedékének. Pedig – ahogy Németh László írja: „egy jó középfokon tanító tanár nyoma az életben, ha láthatatlan is, nem okvetlenül kisebb, mint egy középfokú íróé.”

tantervekkel teljes átjárhatatlanságot és összehasonlíthatatlanságot eredményezett, ráadásul egy nem létező, 10 osztályos alapiskolai képzést vett alapul. 1998 és 2002 között a kerettantervek, illetve az erőltetett és drága minőségbiztosítási rendszerek bevezetésével kísérelték meg feléleszteni a központi oktatásirányítást, kiegészítve az elsősorban a millennium évében megjelenő erőteljes ideológiai iránymutatással. 2002 és 2006 között ismét a kimeneti szabályozás, a nemzetközi felmérő rendszerek átmenet és kritikai nélküli átvétele, ugyanakkor a hagyományos értékelési rendszer eltörlése, ezekkel párhuzamosan és nem függetlenül a pedagógus szakma amúgy sem magas társadalmi presztízsének miniszteriális leértékelése jellemezte közoktatásügyünket.

Nem meglepő, hogy – elsősorban 2002-től – kialakultak a pedagógiai székértáborok, megmerevedtek a frontvonalak, a szakmai viták mindinkább politikai színezetet kaptak. A „mezítlás” pedagógustársadalom hangja nem, vagy csak nagyon halkán hallatszik a „szakértői” kórus kakofóniájában.

A végletes megfogalmazások rányomják bélyegüket alapvető szókincsünkre, kevesen látják be, hogy a tekintélytiszteltet nem feltétlenül parancsuralom, ahogy a szabadság sem egyenlő a káosszal. A konzervativizmus nem jelent avítt, reakciós gondolkodást, s a liberalizmus sem az anarchia megfelelője.

Hogy a pedagógia szakszókészletét is szemügyre vegyük: ahogy a tehetséggondozás nem lehet a származásilag vagy egzisztenciálisan kiválasztottak elitképzése, úgy a felzárkóztatás sem jelentheti a társadalomellenes devianciák elfogadását. Az esélyegyenlőség követelménye normális esetben nem a gyorsabban haladókat akadályozza és rántja le, hanem a lemaradókat segíti a továbblépésben. A felsorolt a fogalmaknak nem egymást kizárva, hanem nagyon is hangsúlyosan, egymást kiegészítve kell(ene) jelen lenniük az iskola értékrendszerében.

Az értékelvű oktatás kulcsa: a pedagógus

Az oktatás-nevelés annyiban több az ismeretátadásnál, hogy a pedagógus személyiségének nevelő, formáló hatásával egészül ki. Ehhez azonban kiegyensúlyozott, jól képzett, elhivatott és az értelmiségi létezéshez elégséges egzisztenciális körülmények között élő nevelők kellene. Ma mindegyikből hiány van, olyan pedagógus, amelyik mindegyik ismérvnek megfelel, sajnos alig akad. Pedig éppúgy nem teremtheti meg a tudás tiszteletét a másod- vagy harmadállásban fizikai munkát végző és ettől fáradt, ingerlékeny nevelő, mint a tudományterületének változásait nem követő, módszertani ismereteit nem frissítő oktató. Ha nem vagyunk mindannyian tudós tanárok, ha nem kapjuk meg a társadalomtól és az oktatásirányítástól az alkotó értelmiségének járó anyagi és erkölcsi megbecsülést, nem válhatunk mintáivá a jövő nemzedékének. Pedig – ahogy Németh László írja: „egy jó középfolkon tanító tanár nyoma az életben, ha láthatatlan is, nem okvetlenül kisebb, mint egy középfolkú íróé.” (Németh, 1974, 390–391.)

Irodalom

Bajomi Iván (2001): Mit lehetne tenni a legelesettebbek oktatásáért? *Új Pedagógiai Szemle*, 10.

Kovátsné Németh Mária – Egresits Ferenc (2002, szerk.): *Mélység és magasság*. NYME ACSJTFK, Győr.

Loránd Ferenc (2004): *Értékek és generációk*. OKKER, Budapest.

Németh László (1974): *A sajkódi esték*. Magvető-Szépirodalmi, Budapest.

Szontagh Pál

Budapest, Vajda Péter Ének-Zene Testnevelés
Tagozatos Általános Iskola

Időutazás

Az MTA Neveléstudományi Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága, a Pécsi Akadémiai Bizottság s a PTE BTK Neveléstudományi Intézet Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszéke „Az 1950-es évek nevelésügye. Új irányzatok a korszak neveléstörténetének értelmezésére” címmel konferenciát rendezett.

A pécsi Vasvári család egykori házában jó ideje már senki sem lakik. Az oda látogató eltűnődhet, hogy gyönyörű kertjében, elegáns teraszán, pazar díszítésekkel teli falai között hajdan miként élhettek, hogyan gondolkozhattak, érezhettek az ott lakó emberek. 2006. december 8-án, a neveléstörténeti konferencián e különös falak között különös időutazásra nevezhetett be a múltban kutakodni kívánó. Donáth Péter, Géczi János, Kelemen Elemér, Knausz Imre, Németh András, Pornói Imre, Pukánszky Béla és Sáska Géza jóvoltából egy képzeletbeli időgép fél évszázaddal korábbra röpitette vissza a kíváncsiskodókat. A történelem fantáziabeli, mégis valós nagy házában más-más szobáját nyitották ki előttünk a szakma neves kutatói. Személyek kezdtek mozdulni, kihalt, csöndes folyosók hanggal megtelni. Gombos Norbert, Martinkó József, Nóbik Attila és Tigyi Zoltánné, a szakma legfiatalabbjai is tényleg jó nyomozóként, élvezetesen osztották meg velünk gondolataikat, azt, hogy mi, s hogyan történhetett azokon a tethelyeken, ahol ők jártak.

Az 1950-es évek oktatás és nevelésügye volt a két napos konferencia témája. Azokat az éveket, melyekről a mai, fél évszázaddal később élő fiatalok többsége többnyire igen keveset, avagy semmit sem tud, a ma még élő, akkor fiatalok sem nevezik könnyű időszaknak – föltéve, ha egyáltalán beszélnek róla. A meglevő levéltárakat okosan kutatók szeme előtt azonban fölsejlenek emberi sorsok, gondolatok, szavak, tettek, mozgatóru-

gók, melyekből, mint sok apró mozaikkockából, meg lehet kísérelni a teljes kép egyre nagyobb részleteit összerakni.

Mária Terézia királynő mondta egy alkalommal: „Die Schule ist und bleibt immer Politikum.”, azaz „Az iskola politikai ügy, s az is marad mindig.” Kelemen Elemér a világháborút követő fél évszázad, a diktatórikus államszocializmusnak nevezett korszak hazai oktatásügyét áttekintő fölszólalásában koronatanúként tárta föl, mikor voltak a hatalom birtokosai a főntebb idézett megállapításnak különösen is tudatában, s miként próbáltak ennek érvényt szerezni. Az általa vizsgált és vázolt korszakban 5 nagyobb reformkísérletet jelölt meg, emelt ki, s minősített. Az 1945–48 közti mélyreható változásokat, amelyek egy 1868. évi népoktatási tv. óta tartó korszakot zártak le, félbemaradt és kisajátított reformnak, figyelemre érdemes modernizációs lehetőségnek ítélte; 1961-et konszolidáció szülte álreformnak, 1971-et aztán inkább ellenreformnak, majd 1985-öt figyelemre méltó, reformértékű kitérés kísérletnek, végül 1991-et egyszerűen fordulatnak, a korszak egészét pedig egymást követő és kioltó reformok sorozatának minősítette. Legértékesebbnek a mindenki előtt nyitva álló, ingyenes, 8 osztályos általános iskola 1945-ös megszervezését tartotta. Elítélte a „hosszú 50-es években” a politikai hatalmat monopóliumként és koncentráltan gyakorlók mozgásteret nem engedő, legkisebb változtatást is ellenző, szigorúan szovjet mintát követő irányítását, a mindennemű vita agyonütését miniszteri rendeletekkel, párthatározatokkal, a problémák folytonos szőnyeg alá söprését. A 6, illetve 8 osztályos gimnáziumi oktatás ismételt bevezetését anakronizmusnak, történelmi visszalépésnek mondta.

Donáth Péter előadása az úgynevezett „kettős nevelés” tézisééről, tartalmáról, tarthatóságáról szólt. A neves kutatót a hivatalos hatalmi elvárásoknak megfelelően adminisztrált, azaz sajátos terminológiával és rendkívül ideológia-kötötten megfogalmazott írások, illetve az egykori tanítványok visszaemlékezéseiben található minőségek közti szembeötlő különbségek érdekelték. Tárgyilagosságra törekvő, ugyanakkor humort sem mellőző referátumot hallhattunk egy olyan korról, mely az adott politikai rendszert elfogultan, vakon dicsőíteni és védelmezni kényszerült, ahol politikai államtól elkülönült, független és autonóm civil társadalom nem alakulhatott ki, amikor mindennaposak voltak a brigád-vizsgálatok s más intézményes vélemény- és gondolat-ellenőrzések, de amikor egy tanító még „a település lámpása” lehetett, talán azért is, mert tudta, mit s hogyan kell kódolni és dekódolni. A Szatmári tanár úrról írt paródiát élvezettel hallgatva arra gondoltam, hogy a szellemet dugházban tartani igyekvő hatalmak rendre úgy járnak, mint az a kisgyermek, aki el kívánja taposni a barakk deszkáinak résein átsütő napsugarakat.

Pornói Imre emlékeztetett arra, hogy a főként határon túlról származó, komoly képesítéssel bíró tanároktól, akik végigélték a háborút is, akiknek 1938-hoz képest 1946-ra 80 százalékkal csökkent a fizetésük, akik láthatták emberek, könyvtárak teherautóra pakolását, átélték 1948-at, a fordulat évét, s a hazugságok börtönökkel védett éveit, még egy valóságos mozgáster nélküli, kényszerpályán dübörgő világban sem volt elvárható, hogy észrevétlenül, teljes szívjből éljenezve mitizáljanak embertelen ideológiát. A debreceni kutató utalt a belső és a kifelé mutatott, fölvetett identitás közti különbségekre. Emlékeztetett kegyvesztett, hátba szúrt, buktatott szakmabeliekre, pártutasításokat kreatívan végrehajtó feltörekvőkre és valóságos politikai aktorokra. Oly korról beszélt, amikor mindent az egyetlen párt irányított, amikor minden, így a kultúra elé is csak a szocialista jelzőt lehetett illeszteni, amikor gyakori tanári mondatfordulat volt, hogy „azt kell írni, majd elmondom, mi is volt az igaz.”, vagy „a tankönyv azt írja, más vélemény szerint pedig...”.

Sáska Géza a balatonfüredi úgynevezett „titkos beszédéről”, egy korabeli, múlttal való szembenézésről szólt. Sokat árult el különféle szempontú csoportosításaival. Miközben elkülönítette egymástól az 1956 őszi konferencián jelenlevőket a jelen nem levőktől, a meghívottakat, a később meghívottakat és a meg nem hívottakat, egyértelműen polarizálta a kor oktatásügyének szerepvállalóit, illetőleg a szereppel nem bírókat. Lebenslaufok

lényeges adatainak fölillantásával kerültek más-más csoportba futtatottak és diszkreditáltak, nevesítve: a tankönyvkiadó delegáltja, Jávör Dóra, az orosz nyelvű szovjet párt-határozatokat magyarra fordító Vajda György Mihály, a felemás ideológiai-politikai múlttal rendelkező, kistarcsai haláltáborot megjárt és túlélő Kiss Árpád, a párt küldötte, Mezei Gyula, vagy éppen Prohászka Lajos, illetőleg Várkonyi Hildebrandt. Sáska Géza megjegyezte, hogy a találkozóóról teljesen hiányoztak a vallásos világnézetűek, valamint a reformpedagógia és a nevelésfilozófia fontosságát vallók. Kiemelte, hogy a tantárgypedagógia képviselőinek köre is mélyen alulreprezentálta magát. Akik jelen voltak, azok inkább a bürokrácia, a pártirányítás és természetesen a mindent ellenőrző belügy részéről érkeztek. Következtetést lehet abból is levonni, hogy a konferencián túlnyomórészt 35–45 év közötti, többségükben férfiak vettek részt, kik kis-tisztségviselők gyermekei voltak. Vagy abból, hogy szinte kivétel nélkül mindnyájan a háború után szereztek diplomát, vagy végzettségükről valamilyen oknál fogva nem adtak tájékoztatást. Előadását Voltaire egyik gondolata jellemezte: „Az élőkre tekintettel kell lennünk, a holtaknak igazsággal tartozunk.”

Számomra az egyik legérdekfeszítőbb előadás Knausz Imre előadása volt, aki az 1950-es években használatban levő történelemkönyvek különböző helyein olvasható mondataiból gyűjtött össze egy csokorra való. Kutatómunkájával megpróbálta kideríteni, miként hathattak a történelemkönyvek ideaképei, megfogalmazásai arra az ifjúságra, azokra a srácokra, akik végül 1956 októberének, az eszmék és tankok ütközetének főszereplői lettek. Véleményem szerint nagy hatást ért el Knausz Imre azzal, hogy miközben kiemelte az akkori ifjúság elé példaképként állított, nagy birodalom ellen küzdő 48-as ifjakról, egy fiatal Petőfi Sándorról, vagy Táncsics Mihályról, avagy éppen a magyar jakobinusokról írtakat, vagy idézett az angol, a francia polgári forradalmakról írt lelkéből, valójában és ténylegesen megrajzolta 1956 eseményeit, főszereplőit, azok jellemvonásait, mozgatórugóit is.

A szimbólumok ritkábban hazudnak – tartja a mondás. Azaz egy jel, egy mozdulat szorosabban kötődik a jelentéshez, nagyobb hatást keltő, mélyebb üzenetet hordozó tud lenni, mint egy szöveg. Hozzáértő, avatott szem kell kódolásához. Géczi János az 1950-es évek szakmódszertani folyóirataiban található néhány fotó elemzése során született fölismeréseit osztotta meg a hallgatósággal. A Szalai utcában szerkesztett, azaz miniszteriális kiadású lapok, melyek tízezres példányban küldettek szét az országba, a Moszkvából irányított központ szöcsöveinek tekinthetők. Elemzésükből lehet következtetni utasításokra, elvekre, akaratokra. Így van ez az adott korban általában ideálisra kozmetikázott képekkel is. A vizsgált képek többnyire a válogatott, Sztálintól, Marxtól, s egyéb akkoriban elfogadott korifeustól vett idézetekhez kapcsolódva próbálták infiltrálni a legnagyobb vagyonnal, az ifjúsággal foglalkozókat, a kor pedagógusait. Ma már különös, hogy nemrég jelentéssel bírt oly apróság, hogy valakin van-e sapka, avagy nincs. Nem szorul különösebb magyarázatra az egyik újság 1956 évi novemberi számának

---

A Szalai utcában szerkesztett, azaz miniszteriális kiadású lapok, melyek tízezres példányban küldettek szét az országba, a Moszkvából irányított központ szöcsöveinek tekinthetők. Elemzésükből lehet következtetni utasításokra, elvekre, akaratokra. Így van ez az adott korban általában ideálisra kozmetikázott képekkel is. A vizsgált képek többnyire a válogatott, Sztálintól, Marxtól s egyéb akkoriban elfogadott korifeustól vett idézetekhez kapcsolódva próbálták infiltrálni a legnagyobb vagyonnal, az ifjúsággal foglalkozókat, a kor pedagógusait.

---

emblemikus címlapképe sem: egy kisgyermeket látunk rajta, amint szembe néz egy nagy medvével.

Pukánszky Béla egy „komlói bányász” MTA-nak írt rövid levelének ismertetésével kezdte referátumát, aki követelte, hogy „szervezzék át a középfokú oktatást”. Adatgazdag, jól fölépített előadásában többek között megpróbálta számba venni a kor értekeit is, így az igényes könyvek, források kiadását, az úgynevezett népművelő programokat, a rövid ankétokat, mikro-konferenciákat, a megjelent, nem felszínes kritikákat, értékeléseket, a tehetségesebb fiatalok számára biztosított ösztöndíjrendszert, a Comenius-kutatást, az indexre került pszichológiai, szociológiai műhelyek rőzsetüzeit. Szólt az akkor nagyhatalmú, „vigyázó szemű helytartóról”, Agoston Györgyről, a porrá zúzott, majd rehabilitált Mérei Ferencről.

Az ifjabbak közül a szegedi Nóbik Attila Tettemanti Béla életútját és munkásságát ismertette. A „kommunista pedagógiai terminológia megteremtője”, aki dolgozott a pécsi Thörley pezsgőgyárban, tanított Makón, majd a kolozsvári és a szegedi egyetemen, 61 évesen lett az MKP tagja. Idézett írásából egy olyan ember képe rajzolódott ki, aki mindent kizárólag dialektikus materialista szemüvegen keresztül nézett, s akinek megfogalmazásai józan emberek körében derűtséget okoznának.

Gombos Norbert az 1925-ös és az 1951-es tanítóképzői tanterv összehasonlítása, elemzése során szerzett meglátásait osztotta meg a hallgatósággal. Számba vette a két tanterv közti különbségeket, a képzés tantárgyi változásait, a megfogalmazást nyert nevelési célok közti különbségeket. Kiemelte és magyarázta az „ideológiai harcos”, „a nép ellenségei elleni gyűlöletre nevelés” s az ezekhez hasonló kijelentéseket.

A katonai középiskolákat, kollégiumokat vizsgáló Martinkó József érdeklődésének homlokterében az állt, hogy mennyire folyt eredményes ideológiai „átképzés” e szigorúan ellenőrzött, bőséges anyagi juttatásokban részesülő intézményekben. Kiderítette, hogy 1956-ban a katonaiskolások mintegy fele állt a forradalom oldalára, s hogy nagy részük 1956-ban elhagyta Magyarországot. Megemlítette, hogy a tanárok között találunk oly neves személyiséget is, mint Öveges József. S szólt arról is, hogy a szovjet hadsereg által elfoglalt és fölégetett irattárak megsemmisülése miatt a kutatás már sohasem lehet teljes.

Tigyi Zoltánné Pusztafalvi Henriett a kisdédóvképzés ötvenes évekbeli helyzetét a Pécsi Óvónőképző Intézet életén keresztül mutatta be. Majd évtizedes kutatásaiból megmutatva valamit ismertette a korszakban hatályos törvényeket, rendeleteket, az intézmény névváltozásait, az ott tanított tantárgyakat, valamint utalt Bélavári Burchardt Erzsébet és Agócsy László tevékenységére.

Az oktatástörténet-tudományi konferencia résztvevői zárszóként, összegzésként megállapíthatták, hogy az eszmecsere, az egymást követő referátumok oly alaposak, érdekesek és precízek voltak, illetőleg oly gördülékenyen követték egymást, hogy a jelen levő hallgatók észre sem vették, hogy a tervezett időkeretet is jóval meghaladták a lelkes hozzászólások, kiegészítések, értékelések. Remélhetőleg lesz folytatás, mely foglalkozik a kor nevelésügyének egyéb területeivel, így a hivatalosan engedélyezett ifjúsági szervezetekkel, a DISZ-szel, KISZ-szel, úttörőszövetséggel, avagy szól Zánkáról, Csillebércről, a katakombaeletről, illetőleg arról, hogy az akkori diákok hogyan élték meg az adott kort.

Cseh László

Pécsi Tudományegyetem, BTK,
Oktatás és Társadalom Doktori Iskola Oktatástörténeti Program

Háy-olvasás lehetőségei

Irodalomtanításunk aránytalanul és méltánytalanul kevés időt, energiát fordít napjaink magyar irodalmának megismertetésére, mai szövegek értő olvasataira, jókora hiátusokat okozva ezáltal a tanulók jelenismeretében. A változtatást a nyitott magyartanár megfontolt tervezéssel, a középiskolai tananyag rugalmas átcsoportosításával a számára előírt szerző- és műlista kívánatos központi csökkentése, megreformálása híján is (legalább részben) megvalósíthatja.

A helyzetért többnyire az irodalomtörténeti kronológiára épülő követelményrendszer csalfa maximalizmusát kárhozzátjuk, gyakran a konvenciók kötöttsége, a popularizált kultúrától való axiológiai és ismeretelméleti elhatárolódás a visszatartó erő. A mediatisztált üzenetek – indokolatlan – metodológiai kételyeket ébresztenek pedagógiai hasznosságuk, analízálhatóságuk és az elit diszkurzusokhoz kapcsolhatóságuk vonatkozásában: Quimby, 30Y és egyéb dalszövegek magyarul? Eretnek felvetés... Máskor a végtelenül leterhelt irodalomtanár elégtelen innovativitása, hiányos olvasottsága tartja távol a kortárs opusokat – általános iskolától, középiskolától egyaránt. A jelenség nemcsak azért kárhozzáttható, mert újabb viszonyítási pontok hiányában egy örökké változatlan, mozdulatlan irodalmi hagyomány képzetét kelti. (Holott a jelen irodalmi horizontja akár kanonikus elmozdulások árán is kikényszeríti a múlt alkotásainak újraértelmezését, újraolvasását.) Sokkal inkább azért, mert az olvasóvá nevelés ellenében hat: ha az élő nyelvhasználat, a korszellemnek adekvát problémafelvetések, az ismerős léhelyzetek irodalmi adaptációi nagyobb hatásfokkal ösztönzik könyvek kézbevitelére a magányos, lassú tevékenységtől amúgy ódzkodó ifjúságot, mint az értékes, de időközben élettidegenné vált régi textusok (Ld. Zrínyi, Jókai, Móricz, Németh L. stb. munkásságát; világirodalmi példák is hozhatók. A felsoroltak lehetséges érettségi tételek.), akkor vajon miért nem módosítunk az arányokon a friss szövegek javára? E szemléletmód felerősítése vezérel, miközben Háy János novellisztikájával kapcsolatos gimnáziumi tanítási tapasztalataimat, ajánlásaimat közlésem. Hangsúlyozom az ajánlást: az itt kifejtendő megközelítések az adott keretektől (tanítási óra, fakultáció, szakkör), a tanulócsoporthoz tartozó életkorától, összetételétől, az általa birtokolt ismeretektől, a tanár személyiségétől függően mutatis mutandis kezelendők, bővítendők, szűkítendők. (Semmiképp nem szükséges, sőt kerülendő mondjuk az összes narratopoétikai terminus tanítása.)

Két Háy-kötetre összpontosítok, *A bogyósgyümölcskertész fia* (2003; a továbbiakban BGYF), valamint a *Házasságon innen és túl* (2006; a továbbiakban HIT) címűekre. Az első homogénebb, feszesebb szerkezetű, novellafüzérnek, regénynek egyforma joggal tekinthető, ennek megfelelően (néhány novelláját már az előző évfolyamokon felkínálva) 12. osztályban a közelmúlt történetközpontú epikájának reprezentánsaként, sőt az 1980 utáni magyar irodalom érettségi tételeként (magam ezt tettem) teljes egészében tanítható. A HIT kompozicionálisan, tematikusan és stílusban is eklektikus. Különösen a szikár, redukált nyelvű BGYF előtt keletkezett kötetekből (*Dzsigerdilen* [1996]; *Xanadu* [1999]; *Közötte apának és anyának, fölötte a nagy mindenségnek* [2000] – az előző kettő regény) már ismerhető mitizált, románcos dikció – hat történet a 2000-es kötetből emelkedett át a HIT-be – szervül kevésbé a hétköznapi szöveliséget imitáló korpuszba. A HIT elbeszélései között épp ezért érdemes szelektálni: célszerű előzetesen kijelölni, melyeket érinti majd reflexiónk, ezekre aztán bármikor sort keríthetünk, persze célravezetőbb a BGYF interpretációjakor, komparatív alapon vizsgálni őket. Négy elemzési szempontra teszek javaslatot. Az irodalomelméleti koncentráció, a csomópontképzés jegyében többé-kevésbé mindegyik elhelyezhető lesz a narratívum mentén.

A szövegek komplexitásfoka; történet és cselekmény viszonya; az epikus közlésformák és elbeszéléstechnikai specifikumai; elbeszélőtípus, nézőpont és beszédhelyzet összefüggései képezik a par excellence narratológiai aspektust. (Javaslat: 2 óra.)

A BGYF és az amerikai minimalizmus kimutatható érintkezési pontjai: fabuláció, individuumszempont, világkép, nyelvhasználat. (2 óra)

A Háy- és a Tar-próza (Lassú teher, Az alku) egymás tükrében. Narratopoétikai, tematikus-motivikus próbaírások. (2 óra)

A Háy-novellák és a narratív identitás. A narratívák szerepe az önismeretben és az életvezetésben. (1 óra)

Mint majd láthatóvá válik, az 1., 3., 4. szempontot mindkét Háy-kötetre, a 2.-at csak a BGYF-re vonatkoztatva érvényesítem. A két szövegközi közelítésmód közül a Tar-intertextust idő hiányában sajnos rendszerint marginalizálom az óráimon, s a narratológiai keresztmetszetet is kénytelen vagyok célirányosan zsugorítani. Alapos előkészítés (a kijelöltek maradéktalan elolvasása, mindenki előtt ott vannak az előre elkészített részletek vagy a kötetek, az értelmezést elősegítő előzetes feladatokat a diákok tanulmányozták, megoldották) esetén is szükségesnek látszik minimum négyszer, ötször 45 percet szánni a fenti három témakörre, a Tar-novellák bevonásakor pedig legalább hat-hét alkalmat kalkuláljunk.

Az első órát a tanítandó írók narratív rétegzettségének szentelhetjük. Kezdhethetjük a már korábban kiadott orientáló kérdések megbeszélésével.

Mennyire bonyolult, sokszálú az egyes novellák eseménysora? A nyilvánvaló reakció, hogy szinte alig történik valami, rendre egyetlen eset köré épül a jobbára hétköznapi történet: egy héttel elnézik a vizsgakoncert idejét (*Vizsgakoncert a kultúrotthonban*); a hibás zárú szobaajtóban hirtelen kihűl a „szerelem” (*A szoba*); a lány az amerikai srác bécsi lakásán adja ki a szerelmes fiú útját (*Hazánk és a nagyvilág*); egy másik lány a „korral lépést tartva” barát helyett barátnőt választ (*Sztrecs*); egy szegény öreg néni végigsántikál a Petőfi hídon (Petőfi); a falusi férfi öngyilkos lesz felesége hűtlensége miatt (*A telefonszerelő*); stb. Ebből kiindulva rögzíthetjük, hogy Háy elbeszélései zömmel olyan elemi műfajokra épülnek, mint az eset (*A csaj muterja*, *A pince*), a mese (*Mese*), a legenda (*Budapesti hidak*), a visszaemlékezés (*Markó*), a tréfa (*Nagymama*), a rejtvény (Titok), a példázat (*A Pityu bácsi fia*), a levél (*Lajos utolsó levele Feri feleségéhez*). A Jolles-féle egyszerű formák (einfache Formen) ezek, melyek köztudottan a komplexebb irodalmi műfajok építőkövei.

Milyen sajátosságai vannak a történetnek (fabula, narráció, kauzális és időrendi eseményszerkezet) és a cselekménynek (szűzsé, fikció, művészi szerkesztett szövegszerkezet)? Segítségképpen rákérdezhetünk a nyelvi megalkotottságra, a nyelvi nézőpontra (Ki beszél?), az elbeszélőtípusra, a látószögre (Ki lát, milyen nézőpontból?), az epikus közlésformákra. A remélt válaszok (melyek csak akkor nem válnak túlzottan szétartóvá vagy üressé, ha a tanulócsoporthoz kiértelt narratopoétikai ismeretekkel rendelkezik) és az elemi formák függvényében belátható, hogy az elbeszélések mind narrációs, mind fikcionális szintjükön erősen redukáltak, elliptikusak.

Miután tudatosítottuk, hogy a minimális eseménysor a fabula lecsupaszítottságát példázza, a tanulók a szűzsé kihagyásosságát bizonyítandó talán megemlítik, hogy a mítoszszá vált zenészek (Hendrix, Radics Béla, stb.) kívül a szereplők többségének nincs neve (a lány, a csaj, a csaj muterja, a faterom, a haverom, az amerikai srác – BGYF; a fiú, a férfi, a fickó, az asszony, az öreg, a néni – HIT; stb.); egyéniségük, habitusuk nem vagy csak jelzésszerűen megismerhető, hiányzik a közvetlen jellemrajz. (A románcosság a figurák stilizáltságában, archetipikusságában végig nyomon követhető.) Esetleg elmondják még, mennyire akadozó, ronsolt a novellák mondatfűzése, amellet, hogy gyér szókészletre, panelekre támaszkodnak – a BGYF egyenesen a szlengre: „Amikor az arcom a szeme elé ért, mondtam, hogy a haverjaim mit mondtak, s hogy ezt nem akartam korábban. Erre, hogy mit képelek, egy rohadt érzéketlen szemétláda vagyok (...) Ő meg kapdosta a ruhákat fel, hogy egy fasz vagyok, egy rohadék önző dög, csak az érdekel,

hogy lefeküdjek vele, semmi lélek nincs bennem, és elrohant.” (*Kennedy halála* – BGYF, 168.); „Nehéz volt neki, hogy az utcák, ahol a többiek otthonosan közlekedtek, ő meg a nevüket sem bírta megjegyezni, meg a buszok.” (*Nehéz* – HIT, 113.) Megfigyeltethetjük a rengeteg tagadást, tagadószót: „Nem szóltam semmit. S hogy ne pofázzak vissza. Föl. Aztán: Le. Most megtanulom – mondta, fújttam, a fejem átvörösödött –, hogy ne szóljak bele mindenbe. – Vizes lett az ingem hátul, sötét levelek a gerincem mellett. Nem vagyok izzadákony. Különben nem. – Veletek is ez lesz, ha pofáztok – mondta. Senki nem szólt, hogy nem pofáztam.” (*Meleg* – BGYF, 143.); Nem látta senki ezt a lányt, s nem látta ennek a lánynak a fájdalmát sem, nem érezték ennek a lánynak az illatát, azt a kellemes kókuszszagot, amit a tusfürdő hagyott rajta, hiszen úgy volt ő nemlétező, miképpen nemlétező volt immáron: a férfi is.” (Titok – HIT, 66.)

Vita tárgyává tehetjük, érzékelhetők-e a „Minden Egész eltörött.” citátumba foglalható modernista veszteségtudat, tragizáló ressentiment jelzései, kell-e sírni Háy könyvein, avagy az irónia, a humor, máskor a szenvtelenség eltérít az említett olvasásmódtól. Kevesebb nehézséget okoz a diák-befogadóknak a nyelvi nézőpontok, az elbeszélőtípusok, többet a látószögek megállapítása. A BGYF E/1. személyű (autodiegetikus) elbeszélő-szereplője (perszonális én-forma, karakterazonos narrátor, dramatizált narrátor) fokozatosan eszmél rá a világra, az ő korlátozott látószögén és tudásán keresztül vethetünk pillantást a hatvanas, hetvenes évek Magyarországra. A HIT egyetlen szöveget leszámítva E/3. személyű (heterodiegetikus), mindentudó elbeszélője (szubjektív ő-forma, külső narrátor, nemdramatizált narrátor) szintén korlátozott látószöggel bír, ennek azonban más oka van. Amíg a BGYF többnyire jelölt párbeszédekkel és függő beszéddel jeleníti meg az elbeszélő-szereplő szűkített látószögén csupán átszüremlő idegen szövegeket, addig a HIT omnipotens narrátora (talán együttérzésből is) rendre „átengedi” a nézőpontot szereplőinek, többféle, a figuráktól függően változó horizontnak, érzelmi állapotnak és eszmei irányultságnak (variábilis fokalizációnak) teret adva ezáltal. Formailag tehát itt az olyan jelöletlen párbeszéd, szereplői megnyilvánulások (Ld. Tar, Dragomán, részben Parti Nagy, Garaczi, Márton, Németh G. stb. műveit), monológ-töredékek túlsúlyát tapasztalhatjuk, melyek hol egyenes, hol függő, még gyakrabban szabad függő beszédként fonódnak az elbeszélés szövetébe: „A fickó a Blaha közelében vitte be a cuccot egy boltba. Használt telefonokat meg alkatrészeket értékesítettek. Itt van Sanyi, mondta, öt darab. Jó minőség, tényleg korszerűek. Ezek Lacikám, mondta a Sanyi, egy hét múlva akciósan vágják utánad. Öt rongy darabonként. (...) A Laci csak azt mondta, bassza meg, és elmarkolta a huszonétezret, meg még volt a kilenc, az harmincnégy. (...) Belül kicsit bántotta valami. Hogy csak ennyit kapott, hogy a Sanyi belőle él, abból van ez a frankó üzlet, és ha feldobná a Sanyit, akkor ő aztán megszívna, mert a Sanyi egy orgazda, ő meg csak egy kis mobiltolvaj a kilencedik kerületből egy szar szuterénból.” (*A mobil* – HIT, 73.) Az idézet

---

A mediatizált üzenetek – indokolatlan – metodológiai kételyeket ébresztenek pedagógiai hasznosságuk, analizálhatóságuk és az elit diszkurzusokhoz kapcsolhatóságuk vonatkozásában: Quimby, 30Y és egyéb dal-szövegek magyarórán? Eretnek felvetés... Máskor a végtelenül leterhelt irodalomtanár elégtelen innovativitása, hiányos olvasottsága tartja távol a kortárs opusokat – általános iskolától, középiskolától egyaránt. A jelenség nemcsak azért kárhoztatható, mert újabb viszonyítási pontok hiányában egy örökké változatlan, mozdulatlan irodalmi hagyomány képzetét kelti.

---

utolsó mondatában a narrátor úgy integrálja saját beszédébe a szereplő megszólalását, hogy megtartja a 3. személyűséget, miközben pontosan idézi a mobiltolvaj mentális nyelvét. Az így konstruálódó szabad függő beszéd (átélt beszéd, *style indirect libre*, fokalizált beszéd) sűrű felbukkanásának apropóján emlékeztethetjük a diákokat, hogy e közlésforma már Mikszáth, Móricz, Kosztolányi kezében is a narratív tudatábrázolás hatékony eszköze volt. Mivel a narrátor – a BGYF-ben közvetlenül, a HIT-ben legtöbbször közvetetten – sokat beszélgeti hőseit, a tiszta narráció (diegézis, *telling*) helyett a bemutatásra (mimézis, *showing*) helyeződik át a hangsúly. A jelenség összefüggésbe hozható a fabula és a szüzsé redukciójával: a *telling*, a történetmondás foghíjai a fabula, a *showing*, a megjelenítés áttételességéből (is) adódó sűrítettség a szüzsé csonkoltságához járul hozzá. Összegezve a narratológiai tanulságokat nem kizárt, hogy a Háy-novellák elbeszélés-módját, elbeszélő eljárását szervező enonciation (a kijelentés aktusa, közlés) esztétikai-poétikai értelemben izgalmasabb belátásokat hordozhat, mint maga a narratív tartalom, a történet, még ha a diákokat feltehetően utóbbi érdekli is jobban.

Ellis (*Less Than Zero/Nullánál is kevesebb*, *The Rules of Attraction / A vonzás szabályai*), McInerney (*Story of My Life / Életem regénye*) regényeit, Carver novelláit olvasva s a BGYF mellé helyezve szembeötlő a szövegek prózastílusának hasonlósága. Ez (no meg az érintett korosztály Ellis iránti érdeklődése) adta az ötletet, hogy a BGYF szövegeit az amerikai minimalizmus vetületéből is szemügyre vegyük. Nem ismertetem a nyolcvanas évekre kiteljesedő, főképp R. Carver, F. Barthelme, T. Wolff, A. Beattie, B. A. Mason, részben Ellis fémjelzte minimalista diszkurzus minden jellegzetességét, csak azokat, melyek a BGYF-et olvasva kézenfekvőnek tűnnek, nagyobb nehézség nélkül észrevetethetők – s ezeket is vázlatosan. Kiindulásképp célszerű kiválasztanunk egy rövid Carver-novellát (pl. *Kereső*, *Miért nem táncolnak?*) vagy a *Nullánál is kevesebb* szinté bármely részletét, utóbbiból akár többet is; csoportmunkában jól feldolgozhatók. Vegyük példának az alábbi (s más hasonló) jelenetet Ellistől:

„Másnap megállok Julianék házában Bel Airben, a pénz egy zöld borítékban van. Az ágyán fekszik nedves fürdőnadrágban, és az MTV-t nézi. Sötét van a szobában, csak a tévéből jön fény, a fekete-fehér képekből.

Elhoztam a pénzt – mondom.

Szuper – mondja.

Odamegyek az ágyhoz, és lerakom a pénzt.

Nem kell megszámolnod. Annyi.

Kösz, Clay.

Igazából mire kell, Julian?

Julian végignézi a klipet, aztán lekapcsolja a tévét, és azt mondja: - Miért?

Mert ez nagyon sok pénz.

Akkor miért adtad ide? – kérdezi, és végighúzza a kezét sima, lebarapult vállán.

Mert a barátom vagy? – Ahogy ezt mondom, kérdésnek hangzik. Lesütöm a szemem.

Rendben – mondja Julian, tekintete megint a tévé.

Újabb klip kezdődik.

Julian elalszik.

Elmegyek.” (*Ellis*, 1999, 106–107.)

Kínálkoznak a következő tanári kérdések.

Mi történik a részletben? Kibontakozik-e valamiféle eseményisor, történet? Kapunk-e feleletet Clay kérdésére?

Rendelkeznek-e a különféle szereplők differenciált személyiséggel? Mennyire van kidolgozva jellemük, mit tudunk meg szándékaikról, mozgatórugóikról? Mit mondhatnánk a világvilágukról?

Hogy jellemezhetnénk a szöveg nyelvét, kifejezőmódját? Bőséges vagy takarékos a szókészlet? Miféle nyelvhasználatra emlékeztet mindez? A tanulócsoporthat hatatosabb tanári segítség nélkül is kiderítik, hogy az illusztrációként használt minimalista textusokban a történet lesóványított, lapos, anorexiás – evidens a párhuzam a BGYF redukált, el-

liptikus, nagyívű történeteket nélkülöző világával. Ellis szerkesztésmódja tipikusan klip-szerű. Felvillanó, túlexponált jelenetek tucatjai váltogatják egymást tipográfiailag is jelölten, megkonstruálva a minimalista, mélység nélküli referencialitást, a média által uralt konzumtársadalom szimulakrumainak hiperrealitását. Az eljárás a BGYF számos textusában is szemet szúr (*A Pityu bácsi fia*, *A csaj muterja*, *Kennedy halála* stb.), eltekintve a hiperrealista stratégiától, a redundáns, mellékes információk halmozásától, a felszín részletei iránti megszállottságtól. (Vö. A minimalizmus. *Helikon*, 2003, 5–11.) A diákoknak észre kell venniük továbbá, hogy Ellis karakterei kidolgozatlanok, jellegzetes széria-személyiségek (a *Nullánál is kevesebb* „hősei” az üres életű, gazdag hollywoodi drogos fiatalok), akik célok, motivációk, identitás hiányában tartalmas emberi kapcsolatokra vágyva vegetálnak. Világképük nihilista:

„És később, amikor beszálltunk a kocsiba, befordult egy utcába, amiről egész biztosan tudtam, hogy zsákutca.

– Hova megyünk? – kérdeztem.

Nem tudom – mondta. – Csak úgy megyünk.

De ez az út nem vezet sehova – mondtam neki.

Az nem számít.

Miért, mi számít? – kérdeztem kis szünet után.

Csak hogy rajta vagyunk, haver – mondta.” (Ellis, i. m. 200.)

Innen könnyű hasonlóságot tételezni Ellis regénye és a BGYF stilizált, homogenizált, név nélküli alakjai között. Utóbbi szereplőkből is csak annyi látszik, amennyit a mikro-közösség (Háynál pl. a család, a zenekar, a kollégium, a katonatársak, a drogozó haverok, a csoporttársak) adott szituációja megkövetel, belső tulajdonságaik áttételese sejtnek fel, döntően beszédük révén. Amely mindkét műben lakonikus, szenvtelen párbeszéd-ekben manifesztálódik, gyakorta még az elbeszélői közlések is rövid, kopogós, szóismétléses mondatokban formálódnak. A homológ lexémák torlódása különösen az eredeti, angol kifejezésmódot monotonizálja:

„I’m sitting with Blair in an Italian ice-cream parlor in Westwood. Blair and I eat some Italian ice cream and talk. Blair mentions that *Invasion of the Body Snatchers* is on cable this week.

‘The original?’ I ask, wondering why she’s talking about that movie. I start making paranoid connections.

‘No.’

‘The remake?’ I ask cautiously.

‘Yeah.’

‘Oh.’ I look back at my ice cream, which I’m not eating much of.

‘Did you feel the earthquake?’ she asks.

‘What?’

‘Did you feel the earthquake this morning?’

‘An earthquake?’ (Ellis, 1986, 130.)

A minimalizmus és Háynyelvi takarékosagra, szűkös szókészletre építő deretorizált beszédmódja (a kritikák itt is, ott is említik Hemingway, Salinger, Fitzgerald hatását) egyaránt a hétköznapi beszédéből, a köznyelvi regiszterből nyeri energiáját. A vázolt összehasonlítás plauzibilissé teheti a diákok számára, hogy az irodalom különféle szövegek térbeli, időbeli korlátokat nem ismerő állandó kölcsönhatása, párbeszéde, legyen szó létrehozói tudatos vagy tudattalan allúzióiról.

A HIT megjelenését követően alkalmam nyílt megkérdezni az író kötetének általam vélelmezett Tar-reminiscenciáiról. Bár határozottan tagadta ezek jelenlétét, véleményét tiszteletben tartva kutakodásom kezdeti hipotézisemet erősítette meg – ennek lehetséges irodalomórai adaptációját körvonalazom most. Két-három Tar-novella (például *Nincs mit várni*, *Valentin-nap*, *Szoba két ablakkal*, *Lassú teher*) otthoni/órai elolvasását kérve figyeltessük meg, hasonlít-e a már megismert Háynyelvi és a felfedező Tar-epika nyelvhasználatára, narrációjára. Vessék össze a tanulók, kik és hogyan beszélnek, használnak-e vala-

milyen csoportnyelvet? Vizsgálják meg a nyelvi nézőpontokat (Milyen számú, személyű a narrátor?), az elbeszélőtípusokat, a látószöveket (Ki lát? Az elbeszélő? A szereplők? Mindegyikük?), a jellemző epikus közlésformákat. Megtudnak-e mindent a szövegekből, amire kíváncsiak? Kérdezzünk rá, látnak-e tartalmi egyezéseket a kétféle novelisztikában? Az órá(ko)n argumentatív, idézetekkel megtámogatott interpretációhoz kell hozzásegítenünk a diákokat. Nyilvánvaló, hogy mindkét szerző a mindennapok orális kultúrájára alapoz. Tar puritán stílusa proporcionáltabb, Háý élőbb, nyersebb, szlengesebb, városiasabb, de mindketten kerülnek a fentebb stílt, a dísztelen köznyelvből merítenek: „Mert János hívta magával, mikor táncoltak, azt mondta, van egy lakás, a diszkóból odamennek, és buliznak tovább, menjen ő is. De ő hallotta már, mik folynak abban a lakásban, Ica azt mesélte, hogy vetkőznek is, ha olyan a hangulat, és kap minden pár két percet, átmehetnek egy üres szobába.” (*Nincs mit várni* – Tar, 1998, 158.); „Érted, azt már nem, hogy én minek hívtalak téged hétvégén óránként. Hogy minek hagytam óránként üzenetet a mobilodon. Azért, mert hiányoztál, érted, azért. Különben hogy kerül a mobilod a Ferihez. A mobil bazmeg olyan, mint az alsógatya. Vagy ti eddig azt is föl váltva hordtátok. Eljöttél hozzám kefélni a Feri gatyájában. Hogy mért hagytam olyan üzenetet, hogy a Feri egy seggfej?” (*Lajos utolsó levele Feri feleségéhez* – HIT, 44.) Tar narrátorai főképp E/3. személyűek (egy kivétellel a HIT-novelláké is), látószögük és mindentudásuk éppoly korlátozott, mint a már elemzett Háý-művek elbeszélőié, hisz a narrátorok Tarnál is együtt láttatnak a szereplőkkel, beszélgetik őket, s a szereplői megszólalások ugyanúgy jelzés nélkül (egyenes, függő vagy szabad függő beszédben) ékelődnek a narratori szövegbe, mint a HIT-novellák többségében: „Vad terveket szőtt, amit aztán meg is valósított, ide figyelj, mondta neki az egyik éjszaka, kapunyitás után, én szeretlek téged. És biztosan te is szeretsz vagy csak tetszem neked, különben nem csengetnél fel állandóan. A lány mosolygott, de volt benne valami tartózkodás, mégis engedte magát megölelni, a csók elől kitért volna, de nem tudott, a fiú szorosan fogta a tarkóját, fejét, azon azt a gyönyörűségesen lángoló, gesztenyebarna hajkazalt, a nyelvét kereste a lánynak, pálinkaízű volt.” (Valentin-nap – Tar, 2004, 149.) A diákok nyilván szóvá teszik a górcső alá vett történetek „üres helyeit”: Mi történt pontosan a zilált lánnyal? (Valentin-nap) Igazat mesél-e feleségéről a főbőrlő az albőrlőnek? (*Szoba két ablakkal*) stb.

Arra azonban valószínűleg nekünk kell rávezetnünk őket, hogy a Tar-próza nemcsak leépített történeti fényében olvasható szinoptikusan Háý redukált kisformáival, hanem a mindkét alkotásmódtól idegen didaxis, a közvetlen „tanulást” elmaradása okán is. Az elbeszélők szolidárisak a társadalom perifériáján tengődőkkel, a kisiklott sorsok (a falujában ragadt munkanélküli lány, a magára hagyott leépült háziúr, a félbűnöző albőrlő, stb. – Tar; a piti telefontolvaj, a lecsúszott alkoholistá egyetemi oktató, a családját kiirtó szökött rab, stb. – Háý) felett merengve nem keresik a felelősöket. A tárgyalt szerzők lemondanak a katarzistról, a konvencionális lélekábrázolásról – talán a tautologikus Wittgenstein-maximát (Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.), talán a nyelv eredendő inópiáját (elégtelenségét, szegénységét a kifejezendő lélekállapothoz vagy gondolathoz képest) szem előtt tartva. Az ismétlődő élethelyzetek szintén összekötik a két ábrázolásmódot. A „szegénység mint létállapot és tudatminőség” (Szilágyi Márton), inkluzíve a halál (közelsége), az elzettség, elhagyottság Tarnak, Háýnak is kedvelt témája, gondoljunk csak a nyomorék Sánta-Balogra (*Lassú teher*); a megértésre, emberi szóra szomjazó idős főbőrlőre (*Szoba két ablakkal*); a férjre és városi életre vágyó hervadozó Gál Emesére (*Nincs mit várni*); a Petőfi hídon átbetorkáló illúziótlanul magányos kispénzű özvegyasszonyra (Petőfi); az ötvenhez közelítő rákos férfi hiábavaló gyógyulási kísérleteire (Titok); a kamaszfiú kórházban fekvő, halálosan beteg apjára (Kórház); stb. Tar és Háý rólunk, mindannyiunkról mesél, közerthetően, kendőzetlenül – sikerük közös „titka”, hogy rávesznek a magunkkal való szembenézésre. (Nem követelmény a transztextuális viszonyrendek ismerete, de ha felmerül a tisztázás igénye, az irodalomtörténeti tényszerűség kedvéért elmondhatjuk, hogy Háý írá-

sai a Tar-oeuvre legjavának létrejöttét követően keletkeztek, a(z) – bárha véletlen, nem tudatosult, akaratlan – átvétel tehát Háytól Tar felé irányul.)

Hétköznapi emberekről, a bennünket foglalkoztató dolgokról, kortárs problémákról (felnőtté válás, párkapcsolatok, iskola, szórakozás, zene, karrier, élet, halál) olvashatunk. Közérthetők, érdekesek, izgalmasak, pergők a történetek. Lehet nevetni rajtuk. Együttérzünk a szereplőkkel. Általában így reagálnak gimnazistáim a Háy-szövegek népszerűségét firtató kérdéseimre. Mutassunk rá, hogy az író hangsúlyozottan történetészmákat tár elénk: x megcsalja y-t, x szakít y-nal, x beleszeret y-ba, x becsapja y-t, x megismeri y-t majd csalódik benne, stb. (Vö. a proppi funkciókkal és Jolles egyszerű formáival.) A diákok könnyen dekódolják, interiorizálják az ismerős sémákat, élethelyzeteket, hiszen azok valójában identitásukat permanensen alakító narratívák, segítségükkel életük eseményeit értelmezik. Nem feladatomban Hayden White, Ricoer, MacIntyre, J. S. Bruner stb. narratíváselméleteinek ismertetése, mindössze arra hívnám fel a figyelmet, hogy „csak narráció által és a kultúránkban jelen lévő s elbeszélt életek és ének végtelen változatossága által építhetünk fel egy gazdagon tagolt és autonóm ént”. (Ricoert parafrázálja Hankiss, 2005, 248–249.) Ehhez segíthet hozzá a tömegkultúra, a média hermeneutikai reflexióról leszoktató, sztereotip üzenetei ellenében változatos értelmezési kereteket kínáló szépirodalom. Vannak, akik szerint a média fenyegető manipulatív törekvéseivel szemben „az emberi autonómia egyetlen esélye az, ha alternatív narratívák – értelmezési sémák – gazdag repertoárjával rendelkezünk, illetve kialakult bennünk az az igény, hogy ugyanazt a történetet többféle perspektívát megvizsgálva értelmezzük”. (Knausz, 2002, 93.) Vajon mi mit tennénk a felszarvazott Bikás Lajos (*A telefonszerelő*) vagy a család melegeit hírből sem ismerő, bandázó, kábítószerező „haverom” (Lacika) helyében? A hiteles élet kritériumaként is szemlélhetjük a fent leírtakat: „ha hiteles ént akarunk magunkban kialakítani, akkor el kell beszelnünk, meg kell fogalmaznunk életünket, életünk történetét, alakulását.

Egyszer egy héten, egy hónapban vagy akár egy évben. De mindenképpen addig, míg nem késő”. (Hankiss, i. m. 251. Ad vocem: a fogékonyabb diákok körében szorgalmazzuk Hankiss könyvének, kiváltképp az énépítéssel foglalkozó első részének elolvasását.) Az önismeretnél lyukadtunk ki; egyrészt a befogadás sosem lezáruló aktusaiban folyvást önmagunkat értjük másként, másrészt önismeret hiányában megvalósíthatatlan bárminemű autentikus élet. Ezért megkerülhetetlenek a látszólag banális „Miért tetszett, mi tetszett benne, mit gondolsz róla, egyetértesz vele?” jellegű kérdések; műveltségük megszerzése mellett diákjaink reális ön- és életértelmezése a tét. Poétikai hozadékaikon túl ehhez segítenek hozzá Háy (Tar, stb.) történetei.

Hihetetlenül inspiratív, produktív, válhat, ha sikerül megszerveznünk egy oldott légkörű találkozást tanítványaink és a választott/tanított jelenkori szerző között. Az érintett korosztály képviselői lelkesen kutatják a tanári és a művészi előfeltevések, interpretációk különbségeit, első kézből értesülhetnek írói műhelytitkekről, az alkotói folyamat érdekességeiről, felteszik az őket izgató kérdéseket. Valódi intellektuális élmény, minden pályatársam figyelmébe ajánlom.

Hihetetlenül inspiratív, produktív válhat, ha sikerül megszerveznünk egy oldott légkörű találkozást tanítványaink és a választott/tanított jelenkori szerző között. Az érintett korosztály képviselői lelkesen kutatják a tanári és a művészi előfeltevések, interpretációk különbségeit, első kézből értesülhetnek írói műhelytitkekről, az alkotói folyamat érdekességeiről, felteszik az őket izgató kérdéseket. Valódi intellektuális élmény, minden pályatársam figyelmébe ajánlom.

Irodalom

A minimalizmus. *Helikon*, (2003) 1–2.

Abádi Nagy Zoltán (1994): *Az amerikai minimalista próza*. Argumentum, Budapest.

Bret Easton Ellis (1986): *Less Than Zero*. Picador, London. Magyarul: *Nullánál is kevesebb*. (1999) Európa, Budapest.

Dobos István (1995): *Alaktan és értelmezéstörténet*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Hankiss Elemér (2005): *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest.

Háy János (2003): *A boggyósgyümölcskertész fia*. Palatinus, Budapest.

Háy János (2006): *Házasságon innen és túl*. Palatinus, Budapest.

Jánossy Lajos (2003): *Kései léptek*. Magyar Narancs, 48.

John Barth (1986): A Few Words About Minimalism. *New York Times Book Review*, 12. 28. Magyarul:

Néhány szó a minimalizmusról. *Nagyvilág*, (1990) 5.

Kálmán C. György (2000): Szabad, függő. *Alföld*, 1.

Kékesi Kun Árpád (1996): Az értelem(hiány) ke-

resztútjai. *Literatura*, 1.

Knausz Imre (2002): Műveltség és autonómia. *Iskolakultúra*, 10.

Paul Ricoer (1999): Az én és az elbeszélt azonosság. In *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest.

Pozsvai Györgyi (1993): Nézőpont és közlésmód. *Literatura*, 2.

Raymond Carver (1997): *Nem ők a te férjed*. Kaligram, Pozsony.

René Wellek – Austin Warren (2002): *Az irodalom elmélete*. Osiris, Budapest.

Szilágyi Zsófia (2000): „Úgy halsz meg, nevetve, boldogan”. *Alföld*, 10.

Tar Sándor (1998): *Lassú teher*. Magvető, Budapest.

Tar Sándor (2004): *Az alku*. Noran, Budapest.

Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.

Tengelyi László (2002): Az irodalomértés formái. Csokonai, Debrecen.

Vankó Annamária (2000): Az én-elbeszélés alternatívái. *Iskolakultúra*, 6–7.

Baranyák Csaba

Budapest

Az OKI könyveiből

Modern nagyszótár a posztmodern korban

A magyar nyelv nagyszótára

A magyar nyelv nagyszótárának I. és II. kötete 2006 őszén jelent meg.

Az igény és az első koncepciók a felvilágosodás áramában születtek, a modern kor kezdetén. Kérdés, hogy érvényes-e még ma is ez a koncepció, vagyis hogy lehetséges-e, s ha lehetséges, szükséges-e egy ilyen munka ma, a posztmodern világban.

A modernség története két nagy könyvvel kezdődött: az angol és a francia nagyenciklopédiával. A 18. század közepén azt gondolták, ha a kor legnagyobb szellemei összegyűlnek, megbeszélik és rendszerezik a korszak ismereteit, majd alaposan, körültekintően, igényesen megírják mindazt, amit az egyes jelenségekről tudni lehet, akkor ezzel összerakható lesz az emberiség közös tudása. Az *Enciklopedia Britannica* vagy a *Nagy Francia Enciklopédia*, úgy vélték a szerzők és szerkesztők, a teljes tudás tárháza lesz; bíztak abban, hogy ha kellőképpen nagy terjedelmű, alapos és igényes munkát végeznek, akkor az emberiség tudásának a teljessége összefoglalható benne. Ellenőrzött és koherens ismereteket akartak adni, ezért úgy vélték, ha az akadémiák megvitatják és jóváhagyják a leírtakat, az lehet a garancia, hogy ne véletlenszerű, esetleges, s főleg ne téves, hamis vagy elavult ismeretek kerüljenek az emberek elé. Mi több: ez a lexikon vagy enciklopédia egy lépés lesz, mégpedig jelentős lépés a közjó megteremtésére, mert hogy a tudás eloszlatja a babonát és butaságot, és boldoggá teszi az embereket és az emberiséget. Ebből a gondolatmenetből logikusan következett, hogy a felvilágosodás és az azt követő eszmei mozgalmak mind céljukul tüzték ki különféle – rendszerint akadémiák által írott, ellenőrzött és jóváhagyott – lexikonok létrehozását.

A posztmodern világának, a 21. század elejének éppen ezzel ellentétes a tudásról való felfogása, véleménye, a tudáshoz való viszonya. Korunk enciklopédiája a *Wikipédia*, a mindenki által írott és írható,

nyitott lexikon. Nem tudós akadémiák munkája, nem az ellenőrzött tudás tárháza, hanem alulról szerveződő tudástár. Nem egy elmélet vagy gondolatrendszer foglalta, hanem nyitott felület, amelyen mindenféle elméletek és gondolatrendszerek megjelenhetnek. Nem a tudás rendszerét és logikáját építik fel a szerkesztők előbb, hogy az egyes területeket, elméleteket és területeket kitöltsék konkrét tudásanyaggal, hanem különféle konkrét ismeretanyagokat, témákat, szócikkeket, ajánlanak fel egyes emberek, és ezekből áll össze majd a tudás – ha nem is a tudás rendszere, de a tudás egy lehetséges tárháza. A *Wikipédiát* mindenki írhatja, mindenki hozzászólhat, mindenki vitathatja, módosíthatja, függetlenül attól, hogy szakmabeli vagy laikus, kezdő érdeklődő vagy bölcs kutató.

Amíg tehát a modernség nagy enciklopédiái a tudás rendszerezett, ellenőrzött, súlyozott és kanonizált teljességét kívánják visszaadni, addig a *Wikipédia* a tudás szórtságát, a lehetséges tudások sokszínűségét és a tudás lezáratlanságát. A *Wikipédia* a tudásanyag pillanatnyi rögzítésére vállalkozik, s az általa közzétett anyag alapján nem rendszerezett, nem ellenőrzött, nem súlyozott és nem kanonikus. A nagy modern enciklopédiák lezárt, befejezett munkák: létre lehet hozni néhány évtized vagy évszázad elteltével egy új lexikont vagy enciklopédiát, de az már egy másik kor más tudásának tára lesz. A *Pallas nagylexikon*, a *Révai nagy lexikona*, az *Új magyar lexikon* vagy a *Magyar nagylexikon* mind-mind ilyen munkák: az adott kor tudásának és szellemének enciklopédikus bemutatását tüzték ki céljukul. A

posztmodern kor lexikona azonban világhálón szerkesztődik: nemcsak értelmetlen, de ezzel a tudásfelfogással egyenesen ellentétes lenne kinyomtatni, ezáltal lezárni a szerkesztést, befejezettnek tekinteni a vitákat, adott pillanatban rögzíteni a tudás állapotát mint érvényes és végleges tudást.

Éppen ezért a posztmodern korban bátran felvethető a kérdés: lesznek-e még papír alapú lexikonok, s ha lesznek, érvényes és értelmes-e szerkeszteni, kiadni és megvenni ilyen munkákat? Lezárható-e a gyűjtés, rendszerezés, összeállítás munkája egy tetszőleges pillanatban? Teremthető-e új tudáskanon, s ha teremthető is: helyesebben ilyent teremteni?

A magyar nyelv nagyszótárának az első tervei az 1810-es, 1820-as és 1830-as évekből valók. Most végre megvalósult: egy majd' 200 éves terv: állítsuk össze a magyar nyelv szókészletének lehetséges legnagyobb, legteljesebb, legtudományosabb és legsokoldalúbb gyűjteményét. Az igény és az első koncepciók azonban a felvilágosodás áramában születtek, a modern kor kezdetén. Kérdés, hogy érvényes-e még ma is ez a koncepció, vagyis hogy lehetséges-e, s ha lehetséges, szükséges-e egy ilyen munka ma, a posztmodern világban.

Ha ez a probléma pusztán technikai lenne, akkor könnyen megválaszolhatnánk. Elképzelhető egy lexikon nemcsak papíron, hanem CD-n is, illetve a világhálón. Azért is könnyű a válasz, mert erre a problémára a szótár szerkesztői maguk is gondoltak, és a szótár egy része az Interneten is elérhető. Bárki beütheti a www.ny-tud.hu/hhc címet, és megtalálja a szótár egyik szövegbázisát, az ún. elektromos korpuszt. A szócikkeket nem találja meg, de egy igen gazdag szövegtárat igen, amely jól használható és nagy keresési lehetőséget biztosít. Viszont (mivel az egyik szövegbázisról van szó) nem mindig ugyanazok a példák jelennek meg, mint az írott változatban, hol bővebb, hol szűkebb a megjelenő szövegek listája, csak részben fedik egymást a két adatbázis. A szótár használóinak – akár a papíralapút, akár az elektronikusát böngészik – tudniuk kell

tehát, hogy a másik változatban is érdemes utánanézni egy-egy szónak. Az elvi kérdést ez a különbség tehát még inkább kiélezi: van-e tehát érvényes és teljes szövegkorpusza a magyar irodalomnak, és lehetséges-e teljességre törekvő munka a magyar szókincs feldolgozásakor? A nyomtatott nagyszótár lezárásának pillanata valóban azt jelenti, hogy az adatgyűjtés és a feldolgozás befejeződött, ám az elektronikus adatbázis folytatható, bővíthető, kiegészíthető. Vagyis létezik egy zárt adatanyag és egy nyitott. Első gesztusként valószínűleg mindenki azt mondaná: nosza, akkor használjuk mindig a legújabbat, legteljesebbet. Ám ez sem megnyugtató, hiszen, tudjuk, a nyelv állandóan bővül, de emellett szűkül is, nemcsak új szavak jelennek meg, de új jelentések is, új árnyalatok, új használati helyek, és ezeket mind egyenként mérlegelni kell, elhelyezni, ellenőrizni, értelmezni és értékelni. Vagyis az elektronikus változatot – ha valóban naprakész akar lenni – minden elemében állandóan újra kellene gondolni, írni, formázni. Ez egyrészt praktikus nagy nehezen megoldható lenne, másrészt el is bizonytalanítja az olvasót: lehet, hogy más szótárt olvas az, aki szombaton olvassa, mint aki előtte csütörtökön nézte meg? Ez akkor azt jelenti, hogy az elektronikus változatnak nemcsak előnyei, de hátrányai is vannak.

A magyar nyelv nagyszótára nyomtatott változatát olvasva feltűnik a feldolgozás gazdagsága. Nem pusztán értelmező szótár a könyv, bár elsősorban az, és ilyen minőségében *A magyar nyelv értelmező szótára*, valamint a *Magyar értelmező kéziszótár* 1972-es, majd 2003-as változatának az utóda. De nagyon gazdag és nagyon strukturált tudásanyagot dolgoz fel, a szójelentés árnyalataira is figyel, az összetett szavakra és frazémákra is. Mivel a feldolgozott és hivatkozott szövegbázis lényegében az előző kétszázötven évé (1772-től napjainkig, a nyelvtörténeti periodizációban újmagyar kornak nevezett korszaké), a szótár történeti szótárnak is tekinthető. Dícséretesen nagy szöveggörnyezettel közlik az egyes előfordulásokat, így ezek a rész-

letek érthetőek és követhetőek, s mindehhez pontosan visszakereshetők, mivel a hivatkozások pontosak.

Az első kötet lényegében a szótár használatának háttéranyagát tartalmazza: lenyűgöző és elborzasztó olvasmány. Tartalmaz egy majdnem hétszáz (!) oldalas forrásjegyzéket: ennyit tesz ki azoknak a könyveknek a felsorolása, amelyre a szótár szövege épül. Az ehhez tartozó névjegyzék önmagában is negyvenöt oldal. Aztán tartalmazza a magyar nyelv ragozási rendszerét, több mint háromszáz oldalnyi táblázatot. Első ránézésre is átláthatóvá válik az a közhely, hogy a magyar nyelv milyen rendkívül nehéz nyelv: ennyi különféle típusú ragozást megtanulni tökéletesen valószínűleg csak spontán módon, születéstől kezdve lehet. Olvasgatva úgy tűnt, hogy a magyar szavak egy jelentős része hiányos ragozású. A magyar rag- és jelkészlet gazdagsága is feltűnő, ha az ember a ragozási táblákat olvasgatja.

Hogy egy szótárat mennyire lehet használni, az a feldolgozás tartalmán kívül még legalább két összetevőn múlik: a hivatkozások és a visszakereshetőség rendszerén, továbbá az olvashatóságot és átláthatóságot biztosító tipográfián. A könyv mindkét szempontból példamutató: a szócikkek tagolása világos, a szempontok elkülönülnek egymástól, de nagyon pontosan azonosíthatóak, a betűk szépek és olvashatóak. A könyv használatát sok tájékoztató, jól elhelyezett rövidítésmutató, a szócikkek felépítését megmutató ábra segíti. Egyedüli kivétel ez alól a ragozási táblázatok rendszere, amelyben nehéz tájékozódni. A táblázatok tartalmi-nyelvészeti logikája világos: ragozási alapeseteket mutat be (alapmintákat), majd ezeknek

különbéféle változatait. Ám nagyon nehézkesen lehet csak megtalálni az alapeseteket, nem könnyű kiigazodni a táblázatokon. Sajnos kihasználatlanul maradt az első kötetben az a lehetőség, hogy a belső borítótáblát a tájékoztatót segítő táblázatnak felhasználják. Amilyen hasznos ez a második kötetben (és remélhetőleg az összes többiben), annyira kár, hogy nem került ilyen segítő eszköz az első kötetbe. Valamilyen tipográfiai, tördelési és tagolási eljárással olvasóbaráttá lehetett volna tenni a szótárnak ezt a részét is. Kár, hogy itt nem sikerült valamilyen szép és szellemes megoldást kitalálni, és különösen

azért kár, mert amúgy is könnyű elveszni ebben a labirintusban. A bírálat után azonban következnek ismét az elismerés: az első két kötet minden más része jól olvasható, világos, áttekinthető, a jelek és utalások szinte vezetik az olvasó szemét.

A magyar nyelv nagyszótárának első két kötete most, 2006 őszén látott napvilágot. A tervek szerint a teljes anyag, a körülbelül 110.000 címszó 18 kötetben

Mivel a feldolgozott és hivatkozott szövegbázis lényegében az előző kétszázötven évé (1772-től napjainkig, a nyelvtörténeti periodizációban újmagyar kornak nevezett korszaké), a szótár történeti szótárnak is tekinthető.

Dicséretesen nagy szöveghoronyezettel közlik az egyes előfordulásokat, így ezek a részletek érthetőek és követhetőek, s mindehhez pontosan visszakereshetők, mivel a hivatkozások pontosak.

jelenik majd meg, 25 év alatt, 2031-ig. Ez a huszonöt év egyfelől nem sok, ha a terv születésétől eltelt 175 évhez viszonyítjuk. Másfelől azonban rengeteg idő. Egyrészt emberi-személyes értelemben. Nem tudjuk, mi, mai szótárvasárlók és -olvasók megérjük-e még az utolsó kötet megjelenését, örülhetünk-e még neki, használhatjuk-e még. Vagy nem tudjuk, hogy a mai szótárírók közül hányan látják még meg a 18. kötetet, és hányan fognak még dolgozni benne. Bár „a tudomány” elvont eszméjéhez mérve ez vélhetően elhanyagolható szempont, én mégsem gondolom elvetendőnek. Már csak azért sem, mert a poszt-

modern kor nagy-nagy kétellyel tekint az ilyen nagy és elvont eszmékre, és mert „a tudomány”-ban is hangsúlyozza a személy, a tudós, az alkotó szerepét.

A másik kérdés, amit ez az időtáv felvet, tudományos. Minden szótár képet ad a nyelv egy pillanatnyi állapotáról, és képet ad arról a világról, amelyben készül. Társadalomtudósok, történészek, irodalomtörténészek, szociológusok fontos munkaeszköze és forrása lehet. Látható, hogy a nyelv változása gyorsan a történelem során, és nyilvánvaló, hogy az előző évtizedekben egyre gyorsult. Az szintén belátható, hogy a nyelven belül a szókincs változik a leggyorsabban, annyira gyorsan, hogy még egy-egy ember életében, sőt egy-egy évtizeden belül is megragadható ez a változás. Szavak jönnek be a magyar nyelvbe és szavak vesznek ki belőle, szójelentések teremődnek és felejtődnek el, árnyalatok és hangulatok keletkeznek és múlnak el, ritka szavak gyakoriakká válnak, mások a szókészlet periferiájára kerülnek. Az ábécében első szavakat tartalmazó kötet a 2005-ös, az utolsó szavakat tartalmazó pedig a 2030-as nyelvállapotot tükrözi majd? Valószínűleg így lesz, még ha törekednek is a szerzők arra, hogy az előző kétszázötven év teljes szöveganyagát figyelembe vegyék.

Igen, a történeti szöveganyag képes arra, hogy valamelyest kiegyensúlyozza az esetlegességeket, de teljesen megszüntetni nem tudja. Ha igaz az, hogy a szókincs olvasása során arról a világról is képet kapunk, amely használja ezeket a szavakat, akkor a huszonöt év azt fogja jelenteni, hogy nagyon is figyelembe kell majd venni a szótár használata során, hogy egy egész emberöltő telik el az első és az utolsó kötet megjelenése között. Nagyon boldog lennék, ha bármit is láthatnánk előre abból, hogy milyen lesz a világ negyedszázad múlva.

A modernség embere létrehozta a tudomány, a gondolkodás nagy rendszereit, de állandóan lázadni próbált a nagy rendszerek ellen, majd eközben ismét nagy rendszereket hozott létre. A posztmodern kor embere elveti a nagy rendszereket, hátat fordít a nagy narratíváknak, természetesen mozog a

nyitott webes felületeken, mégis igényli a nagy narratívákat és nagy rendszereket. Korunk enciklopédiája valóban a *Wikipédia*, de ettől még szükségünk van a nagy összefoglaló lexikonokra. Valószínűleg posztmodern módon használjuk majd a *Nagyszótárt* is: egyfelől úgy tekintünk rá, mint a táncos a kályhára, ahonnan be tudja járni az egész teret, másfelől azonban állandóan kiegészítjük majd a magunk új nyelvi tapasztalataival, folytatjuk és korrigáljuk. A nyelvről való tudásunk alap-lexikona lesz, de kiegészítjük, helyesbítjük majd folyamatosan: nem a hibái okán, hanem mert folyamatosan változik anyaga, a nyelv, és mert úgy is gondolkozunk a nyelvről, hogy nem érezzük lezárhatónak a leírását.

Hogy is írta Kazinczy 1819-ben, a nagyszótár ideáját kitermelő nyelvújítási harc értékelésekor? „Jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszerre, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.” Ma így mondanám: „Jól és szépen az ír, aki tüzes modern és tüzes posztmodern egyszerre, s egyességben és ellenkezésben van önmagával.” Valószínűleg így lehet feloldani azt az ellentmondást is, amit mindvégig jelezni akartam. Igen, a posztmodern kor egészen más szövegeket hoz létre, másként gondolkodik tudásról, teljességről, megbízhatóságról, rendszerekről, tudósról. Ám ahogyan a modern kor nem nélkülözhetette azt, amit rendszerektől és kész struktúráktól mentesen gondoltak ki az emberek, úgy vélhetően a posztmodern világ sem nélkülözheti a rendszert adó, struktúrában gondolkodó munkákat. S az embereknek szükségük van a letisztult tudást összefoglaló, a többszörösen ellenőrzött gondolatmenetekre, az egységes szemléleti rendszerbe illesztett tudásanyag megnyugtató teljesség-élményére.

Ittész Nóra (2006, főszerk.): *A magyar nyelv nagyszótára, I. és II. kötet*. MTA Nyelvtudományi Intézet,

Fenyő D. György

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Radnóti Miklós Gyakorlóiskola

Fogalmi váltás – szemléletváltás

A Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás című kötet szerzője Korom Erzsébet, a „szegedi műhely” egyik mára már meghatározó egyénisége. Csaknem kétszáz oldalas könyvében arra vállalkozott, hogy bemutatja a tanulók fogalmi rendszerének vizsgálatával kapcsolatos nemzetközi és hazai eredményeket.

Sokan számos helyen megfogalmazták már: szemléletváltás szükséges az iskolai oktatásban. Ezt azonban nem lehet pusztán rendeletekkel elérni, ez hosszú érési folyamat eredményeként jöhet létre. Ebben az érési folyamatban nagy szerepe van annak, hogy az oktatásügyért dolgozók, és különösképpen a tanárok ismerjék és értsék azokat az eredményeket, amelyeket a pedagógia, a pszichológia és a szakdidaktika kutatása ért el az elmúlt évtizedekben. Erre a tudásközvetítésre vállalkozott Csapó Benő sorozatszerkesztő, amikor útjára indította a „Tanítás és Tanulás” könyvsorozatot a Műszaki Könyvkiadónál.

E sorozat újabb darabjában Korom Erzsébet rámutat arra, hogy a tanulók hétköznapi tapasztalatai és az iskolában megszerzett tudományos ismeretek között meglévő ellentmondás figyelmen kívül hagyása milyen súlyos következményekkel járhat, illetve ennek az ellentmondásnak a figyelembe vétele, kezelése milyen új oktatási módszerekkel lehetséges.

A szerző mondandóját öt fejezetre bontva fejti ki, mintegy 250 nemzetközi és hazai tanulmányra, valamint saját kutatási eredményeire építve. A bemutatott bőséges ismeretanyagban való tájékozódást nemcsak a logikus felépítés, a fejezetekre bontás segíti elő, hanem a bevezetésben a fejezetek tartalmáról olvasható pár mondatos áttekintés, valamint az egyes fejezetek végén lévő fél-egy oldalas összefoglalás is.

A tanulók ismereteit, meggyőződéseit feltáró kutatások előzményeivel foglalkozik az 1. fejezet. Ebben a fejezetben megismerkedhetünk a fogalomképzés alapvető ismereteivel, Piaget, Vigotszkij és a posztpozitivisták tudományfilozófia hatásával. Viszonylag részletes képet kapunk a kognitív pszichológiának a tudás szerveződés-

sére és a tudásreprezentációra vonatkozó eredményeiről. A fejezet végén a manapság népszerű konstruktivista tanulásemleket mutatja be a szerző.

A 2. fejezet *A tévképzetektől az alternatív fogalmakig* címet viseli. Egy rövid terminológiai és kutatómódszertani bevezetés után ízelítőt kapunk a tévképzetkutatás néhány fontosabb szakterületén (fizika, kémia, biológia, földrajz) elért nemzetközi eredményekből. Ezek valóban alapvető eredményeknek tekinthetők, de nem ártott volna az irodalmi adatok feldolgozását kiterjeszteni az 1994 utáni időszakra is. Szűkebb szakterületemen, a kémiában például megjelent két átfogó összefoglalás és elemzés a tanulók (kémiailag) tévképzeteiről (Barker, 2000; Taber, 2002), sőt egy olyan tanulmány is (Talanquer, 2006) – igaz, ez a könyv megjelenése után –, amelyben a szerző arra tesz kísérletet, hogy felvázoljon egy modellt, amellyel értelmezhető és bizonyos mértékig előre jelezhető a tanulók kémiailag tévképzete. A fejezet kétségkívül legnagyobb érdeklődésre számot tartó, a gyakorló tanárokat leginkább megérintő része annak a két vizsgálatnak a bemutatása, amelyet a szerző folytatott magyar tanulók körében. Ennek kapcsán nemcsak azzal szembesül az olvasó, hogy bizony a mi diákjaink sem kivételek a tévképzetek gyakoriságát illetően, hanem betekintést nyer az empirikus kutatás rejtelseibe, a tervezéstől az eredmények értékelésén át az azokból levonható következtetéseikig. A fejezetet a tévképzetek általános jellemzőinek tárgyalása zárja. Véleményem szerint az általános jellemzőket ki lehetne/kellene egészíteni azzal, hogy a tévképzetek megalágyai a napjainkban annyira elterjedt áltudományos nézeteknek. Így például azt a gyakori tévképzetet, miszerint a termé-

szetes anyagok másak, jobbak, egészségesebbek, mint a mesterséges anyagok (modern „vis vitalis” elmélet), számos termék marketingje, reklámja kihasználja.

A könyv legfajsyosabb, legnehezebben feldolgozható fejezete a 3. fejezet (*A fogalmi fejlődés és a fogalmi váltás kutatása*), különösen a fogalmi fejlődés kognitív fejlődés-lélektani kutatásáról szóló rész. Ugyanakkor az intuitív fizika anyagfogalmáról, vagy a gyerekek Földdel kapcsolatos mentális modelljeiről szóló részek még a gyakorló tanárok érdeklődését is felkelthetik.

Egyértelműen „olvasóbarát”, a mindennapi tanítás és tanulás problémáival átszőtt fejezet a szerző doktori értekezésén alapuló 4. rész (*A részecskeszemlélet fejlődésének vizsgálata 12–18 éves korban*). Ízelítőül bemutatok a kutatási kérdéseket: Mennyire ismerik a részecskemodellt a 6–8–10–12. osztályos tanulók? Azonos mértékben értik-e a részecskemodellt a gázok, folyadékok és a szilárd anyagok esetében? Hogyan alkalmazzák a részecskemodellt egyszerű jelenségek magyarázatában? A részecskemodell alkalmazásában szerepet játszik-e a kontextus? Melyek a leggyakrabban előforduló hibás elképzelések, tévképzetek? Hogyan változik a tévképzetek jellege és aránya az életkorral? Van-e összefüggés a részecskeszemlélet megértését vizsgáló teszten elért teljesítmény és más változók (tanulmányi átlag, tantárgyi attitűd, szociális háttér) között? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására egy gondosan előkészített és sokoldalúan kiértékelt tesztet íratott meg a szerző 900 tanulóval. A mérést egy kismintás interjú egészítette ki.

Az első négy fejezet elolvasásakor szinte biztosan megfogalmazódik az olvasóban a kérdés: „rendben van, ez tehát a helyzet, de mit lehet tenni?” Hogyan lehetne, hogyan kellene úgy tanítani, hogy minimálisra csökkentsük a hétköznapi tapasztalat és az iskolában szerzett ismeretek közötti ellentmondásból adódó megértési és tanulási problémákat? Ezekre a kérdésekre keresi a választ – és bizonyos mértékig ad is választ – a szerző az 5. fejezetben (*Az ismeretek tanításának módszertani kérdései*). A foglaltatás módszereinek megújítása, prob-

lémájának kezelése nem képzelhető el jól felkészült, gazdag pedagógiai kultúrával rendelkező tanárok nélkül. Ez a fejezet ezért először a tanári véleményekkel kapcsolatos felmérés eredményeit mutatja be, utána tekinti át a fogalmi fejlődést segítő tanítási módszereket. A szerző is tisztában van azzal, hogy önmagában még ez sem elég: „A módszertani változások feltehetően önmagukban nem hoznak eredményt. Az ismeretelsajátítás folyamatára vonatkozó eredményeket célszerű lenne beépíteni a tanárképzésbe, és figyelembe venni a tantervkészítés és a tantárgyi programok kidolgozása során, valamint a tankönyvek és az oktatási segédanyagok tervezésekor, fejlesztésekor is.” (178.)

Korom Erzsébet könyve hézagpótló a magyar nyelvű oktatáspszichológiai szakirodalomban. Bár a könyvet a témában járatos kutatótól kezdve a gyakorló tanárig mindenki haszonnal forgathatja, mégis – úgy vélem – legnagyobb szerepe a tanárképzésben, a leendő tanárok szemléletének alakításában lehet. A tanárjelöltekkel való megismertetése egy azok közül a lépések közül, amelyek megtételével elérhető a tanulók fogalmi váltásához hasonló nehézségű tanári szemléletváltás. Remélhetőleg ez a könyv is hozzájárul ahhoz, hogy egyszer talán Gabel 1999-ben leírt kifakadása aktualitását veszíti: „Sajnos a kémia oktatásával kapcsolatos kutatások a 20. században nagyon kis hatást gyakoroltak a kémia tanítására. A tankönyvekben az utóbbi négy évtizedben végrehajtott változtatásokat nem a tudományos kutatások eredményei vezérelték. Noha a kémia oktatásának kutatásával foglalkozó szakemberek lényegében minden jelentősebb tévképzetet feltártak, ami a bevezető kémiakurzusok anyagához kapcsolódik, a tanárok 90%-a vagy egyáltalán nem ismeri azokat, vagy nem használja a kialakulásukat megelőző eljárásokat az oktatás során.”

Reméljük, a „szegedi műhely” munkáját bemutató „Tanítás és Tanulás” könyvsorozat – benne ez a nagyszerű kötet – hozzájárul a tudományos kutatás és a napi tanári gyakorlat között ma még meglévő szakadék áthidalásához.

Irodalom

Barker, V. (2000): *Beyond appearances: students' misconceptions about basic chemical ideas*. Royal Society of Chemistry, London. (www.chemsoc.org/networks/learnnet/miscon.htm)

Gabel, D. (1999): Improving teaching and learning through chemistry education research: a look to the future. *Journal of Chemical Education*, 4. 548.

Taber, K. (2002): *Chemical misconceptions – Prevention, diagnosis and cure, Vol. I: Theoretical background; Vol. II: Classroom resources*. Royal Society of Chemistry, London.

Talanquer, V. (2006): Commonsense chemistry: a model for understanding students' alternative conceptions. *Journal of Chemical Education*, 5. 811.

Korom Erzsébet (2005): *Fogalmi fejlődés és fogalmi váltás*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest

Tóth Zoltán

Debreceni Egyetem, TTK,
Szervetlen és Analitikai Kémia Tanszék
Kémia Szakmódszertani Csoport

Interkulturális kommunikáció

Mit jelent, ha kínai partnerünk a „Már ebédeltél?” (115.) kérdéssel üdvözlő, vagy ha azt halljuk, hogy egy ázsiai ijedtében „elkékiült” (23.), netán angol beszélgetőtársunk valakit a „gyáva, mint egy 'chicken'” (23.) hasonlattal illet? Miért és miként különböznek az egyes kultúrák, és hogyan kerülhetők el a kulturális félreértések? E kérdéseket járja körbe Hidasi Judit könyve, amely igényes és – példái révén – olvasmányos, egyben tanulságos rendszerbe foglalja az interkulturális kommunikációra vonatkozó ismereteket.

A könyv egy mottónak szánt alapigazsággal kezdődik: „Mindenki a saját kárára tanul – de hasznosabb, ha a másokén”. Különösen így van ez a huszonegyedik században, amikor az interkulturális ismeretek szükségessége „minőségileg más dimenziót nyert” (9.), hiszen „a nemzetköziesedés igénye napi munkaszféránkban is jelentkezik”. (9.) Azaz, kitűnő nyelvi felkészültség és szakmai ismeretek birtokában sem nélkülözhetjük a kulturális ismereteket mindennapi kommunikációnk során.

A *Kultúra – kultúrák* című fejezet a kultúrát komponensei szerint ragadja meg. Számos lehetséges kultúra-meghatározás (Howard, Haviland, Duncan megközelítései) mellett a szerző saját „munkadefinícióját” is megismerhetjük, amely szerint a kultúra „egy adott közösség által birtokolt, használt, alakított és közvetített szellemi és tárgyi világ, amelyet a közösség tagjai azonos módon értelmeznek”. (14.) E kettős felosztás szemléltetésére a szerző Hall jéghegy-modelljét hívja segítségül, amely a külső és belső kultúra distinkcióra épít, s

ezen belül is a nem látható hányadot (hiedelmek, értékek, normák, érzelmek, attitűdök, elvárások, szimbólumok: metaforák, közmondások, szólások, mítoszok) fejt ki, nyelvhasználati példákkal bőségesen illusztrálva.

Léteznek a kultúra e kettős felosztásán kívül egyéb megközelítések is – gondoljunk csak a három, illetve négy réteggel dolgozó elméletekre (pl. Gibson fa-modellje, Hofstede és Spencer-Oatey hagyomány-modellje), melyek bár lehetővé teszik a kultúra komponenseinek „kifinomultabb” tanulmányozását, a könyvben nem jelennek meg. Mindazonáltal az elméleti háttér logikus, rendszerszerű összefoglalása és az életből vett példák jól megvilágítják a probléma lényegét.

A *kultúra jellemzői* címet viselő fejezet a kultúrát ismérvei szerint ragadja meg az alábbi címszavak keretében: társadalmi termék, tanult ismeret, egyedi és sajátos. Mint a szerző hangsúlyozza, „valóságérzékelésünket és a valósághoz való viszonyunkat a kultúránk, ezen belül is az adott kultúra nyelve határozza meg, és ennek

szűrőjén keresztül értelmezzük és értjük meg a hozzánk érkező információkat”. (28.) Azaz „viselkedésünkben egy tanult érintkezésformát érvényesítünk” (27.), amely sokszor olyannyira interiorizálódik, hogy automatizmusokká válhat. Ez legszembetűnőbbé különböző kultúrák találkozásakor, ’diszfunkció’ esetén válik.

A *kultúra modellálása* a legismertebb kultúra-leírási modellek (Hofstede 4+1 kulturális dimenziója, a Kluckhohn-Strodtbeck-féle értékorientációs modell, valamint Hall elmélete a kontextus szerepéről) felvonultatására vállalkozik. A fejezet tehát az elméleti rendszerezési kísérletek közül mindössze hármat emel ki bemutatás céljából, ez azonban tudatos döntés eredménye. A szerző álláspontja szerint ugyanis „ezek nyújtják a legtöbb elméleti kapaszkodót a kultúrák közötti különbségek megértéséhez, tehát gyakorlati alkalmazhatóságuk (...) a legjobb”. (48.) És valóban, egyfelől Trompenaars kultúrakoncepciója, Hidasi szavaival élve „érdemben nem ad hozzá” (44. oldal) a hofstede-i és kluckhohn-strodtbeck-i modellekhez, így részletes ismertetése a könyv szempontjából valóban nélkülözhetőnek tűnik. Másrészt a hall-i rendszerben lehetőség nyílik az egyes kultúrák cizellált leírására. A kontextusnak tulajdonított szereptől függően ugyanis az egyes kultúrák viszonyulása egy sor mutató tekintetében – idő, tér-ritmus, érvelés, verbális üzenetek, társadalmi szerepek, személyközi kapcsolatok, társadalmi szerveződés – eltérő lehet.

Az interkulturális kommunikáció fogalmának értelmezése kapcsán a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy az idegen kultúra nem feltétlenül jelent külhoni környezetet. A más kultúra jelenthet új családi vagy munkahelyi közegbe való bekerülést is, „bár a külföldi új kulturális környezet ennél rendszerint bonyolultabb helyzeteket produkál” (31.), megnöveli ugyanis azoknak a kulturális szűrőknek a számát, amelyeken a kódolás-dekódolás során át kell haladnia az információnak. Azaz, a kompetens nyelvhasználó a szavak szemantikai jelentése és a grammatikai szabályok mellett a célnyelvi kultúrát is ismeri, ennek hiányában ugyanis könnyen vétethetünk a pragmatika szabályai ellen. Így például ajándékozásnál nem lényegtelen, hogy

Az idegen kultúra nem feltétlenül jelent külhoni környezetet. A más kultúra jelenthet új családi vagy munkahelyi közegbe való bekerülést is, „bár a külföldi új kulturális környezet ennél rendszerint bonyolultabb helyzeteket produkál”, megnöveli ugyanis azoknak a kulturális szűrőknek a számát, amelyeken a kódolás-dekódolás során át kell haladnia az információnak.

mely kultúra (esetünkben a magyar, az angol, vagy a japán) nyelvhasználati szabályait követjük az alábbi kísérőszöveg megfogalmazásakor:

„Ez egy nagyon finom vörösbor, állítólag Liszt Ferencnek ez volt a kedvence, remélem, hogy Önnek is megnyeri a tetszését.” „Ez itt egy üveg vörösbor, sokan egész jónak tartják...” „Ez nem túlságosan finom bor, félek, hogy nem ízlik majd Önnek...” (68.)

Hidasi Judit könyve „csaknem két évtizedes kutatói, oktatói munka és személyes tapasztalatok eredménye”. (10.) Használhatják mindazok, akiket – akár elhivatottság, akár kíváncsiság okán – foglalkoztatnak az interkulturális kommunikáció kérdései.

Hidasi Judit (2004): *Interkulturális kommunikáció*. Scholar, Budapest.

Vári Judit

Pannon Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Interdiszciplináris Bölcsészeti- és
Társadalomtudományi Doktori Iskola,
Nyelvészeti Alprogram –
Eszterházy Károly Főiskola

Articles

Csaba Pléh

Anxiety in the history of psychology

Tibor Hollosy – Zoltán Ákos Fellner

The past and future of anatomy

Conference papers

*A conference commemorating the birth of
Viktor Karády*

Tibor Hajdu

**Protecting the interests of the middle
class by the regulation of admissions at
Hungarian universities**

István Polónyi

Mass and elite education

György Lengyel

**The qualifications of recruitment of the
economic elite at the end of the
twentieth century**

Ildikó Szabó

**National socialization in Hungary
between the two world wars**

Iván Bajomi – László Bruszt

In search of hidden divisions

Péter Donáth – Gáborné Preska

**Denominational and ethnic aspects of
Hungarian teacher training between
1868 and 1918**

Gábor Schweitzer

**On the pre-1914 history of the National
Institute for Training Rabbis**

Zsuzsanna Toronyi

A votive hand small spoon

Surveys

Pál Szontágh

**Value, system and value system at
school**

László Cseh

Time travel

Csaba Baranyák

The opportunities of reading Háy

Review

D. György Fenyő

**Modern dictionaries in the
postmodern era**

*Nóra Ittész (2006, ed.): The dictionary of
Hungarian, Volumes I and II.*

Zoltán Tóth

Conceptual shift – approach shift
*Erzsébet Korom (2005): Conceptual
development and conceptual shift*

Judit Vári

Intercultural communication
*Judit Hidasi (2004): Intercultural
communication*

Pléh Csaba

A szorongás a pszichológia történetében

Tanulmányomban nem a mai DSM szorongás kategóriájából indulok ki, nem célozom a problémakör közvetlen viselkedépszichológiai megközelítése. Ehelyett azt szeretném megmutatni, hogy az utóbbi több mint egy évszázad során hogyan is jelenik meg különböző gondolati módon a szorongás fogalma a pszichológia történetében, hogyan tanulhatunk a mai, sokkal explicitebb klinikai pszichológiai vonatkozásban ebből a hagyományból.

Hajdu Tibor

A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában

Karády Viktor nagy munkát végzett a magyar közép- és főiskolai diákság vallási, nemzeti, szociális összetételének kutatásában s ezt a munkát másokkal együtt eredményesen folytatja a jelenben és reméljük az eljövendő években is. Jómagam csak egy speciális aspektusból, a túltermelés vagy túlképzés politikai következményeinek szempontjából foglalkoztam ezzel a témával. Ugyanakkor eddig talán nem kapott megfelelő hangsúlyt és önálló értékelést, hogy a középosztály időnként elég agresszív módon törekszik az egyetemek, főiskolák és az elit-középiskolák biztosítására a maga gyermekei számára, más társadalmi csoportok rovására is.

Polónyi István

Tömegesedés és elitoktatás

Az elitképzés az oktatáspolitikai dokumentumokban és megnyilatkozásokban meglehetősen zavaros képet mutat. A hazai politikai és oktatási irodalom különböző szereplői is eléggé eltérő módon értelmezik azt.

Lengyel György

A gazdasági elit képzettsége és rekrutációja a 20. század végén

A kilencvenes években három felmérést vezettem, melyek a kortárs gazdasági elit összetételét voltak hivatva feltárni. Mivel mostanában összegeztem e tárgyú kutatási eredményeimet, úgy éreztem, helyénvaló, ha itt most egy Karády Viktor számára kiemelt kérdés, a képzettség szerepét világítom meg az elit vonatkozásában.

Szabó Ildikó

Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon

Milyen nemzetfogalomra épült a két világháború közötti nemzeti tematika? Az új, kultúrnemzeti koncepciónak milyen ideológiai háttere volt? Az államilag vezetett nemzeti tematika hogyan fejeződött ki a mindennapi életet meghatározó politikai gyakorlatban és az intézményes politikai szocializációban?

